

с (Туб.)
149

УЛУГ-ХЕМ

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ АЛЪМАНАГЫ

35

КЫЗЫЛ • 1975

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

УЛУГ-ХЕМ

35

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ—1975

С(тув)
У47

0-7-4-3
0-7-3-3

121-170+03+M133
31-74M133

© Тыванын ном үндүрер чери, 1975.

Тиилелгениң 30 чыл оюнга

Михаил ВЕРШИНИН

УЛУГ-ХЕМНИҢ ОГЛУ

Яды арат Данзынның оглу Байыскылаң кызыл туктуң баарынга туруп алгаш, эш Токаның чугаазын дыннап турган. Байыскылаңны ол чалбыыштандыр киискип турган туктуң адаанга чыглы берген турган өске-даа хөй аныяктар билир болгаш аңаа идегеп турган. Ол туруп турган аныяк арааттар болза, эрес, дидимнерниң дидими, боттарының эки тура сеткили-биле дайынчының хевин кеткеш, боттарының маадырлыг Төрээн Совет чуртунуң камгалакчыларының хүрээлеңинге киргеннер. Ол хүннерде, республиканың бүгү-ле булуңнарынга, бүгү-ле кожууннарынга болгаш сумуларынга Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунуң дайынчылары болур деп чырыткылыг сылдыс ышкаш аас-кежин таварышкан ол эки турачыларның дугайында бо-ла чугаалажы бээр турганнар. Эш Тока капитан Кечил-оолга дайынчы кызыл тукту тутсуп тургаш, республиканың ол тукка шынчы бердинген офицерлериниң болгаш солдаттарының дугайында амыр-мендиниң байырлалын чарлаан,— ол дээрге, Кечил-оол дээш, Байыскылаң дээш, Бүрзекей дээш, бүгү-ле, бүгү-ле, бүгү-ле... дайынчылар дээш чарлаан байырлал-дыр.

Улустар ыт чок болу берген, ыржым байдалдыг дааш-шимээн чогу-биле дыннап турганнар. Ол ыржым байдал болза, дайынның таварылга бооп болу бээр ыржым байдалынга дөмей эвезин кандыг дээр ону.

Тук тыпсырының ёзулалы доозулган соонда, чайлыг үе болу бээрге, Байыскылаң бодунуң бодап чораан сагыш-бодалынга бүрүнү-биле чагырты берген.

Ол дээрге, кончуг ак-сеткилдиг бодалдар-дыр. Чоокта ка-
дайланган аныяк арат ам четтикпейн, чаш уруг манап турган,
оол бе, азы кыс бе, ону чараш кыс Самба-Дарый белекке
бээр, Байыскылаң ол оглун көрбейн-даа баарын канчап би-
лир, дайынга чүү-даа бооп болур-ла болгай... Ынчалза-даа,
ыңдыг саймааранчыг бодалдарны Байыскылаң бодундан ыра-
дып турган. Бодунуң эмдик чүве ышкаш агымын алгыг бол-
гаш чараш чаагай Улуг-Хемче кирип чыдар шапкын Хемчик-
че кирип чыдар Шеминиң унунда туруп турар күжүр аалым-
га барган болзумза деп Байыскылаң бодап турган.

Улуг-Хем, азы Енисей дээрге, арат чон ооң мурнунга ба-
раан бооп, боттарының ырларына чүс-чүс чылдарда ырлап
келген кайгамчыктыг чаагай хем. Байыскылаң ооң эриктерин-
ге чурттап, ооң арыг агаарын тынып, Тыва чуртундан сыс-
тынып үнгеш, Сонгу Доштуг океанче хап кирип чыдар Улуг-
Хемниң мөңгө күчүзүн бодунга сиңирип ап чораан.

Ол каттырынчыг, ыянчыг-даа болурун чадавас, ынчалза-
даа, бодунуң төөгүзүндө сая-сая кижилерни, анчыларны, мал-
чышнарны, тараачыннарны болгаш балыкчыларны көрүп кел-
ген Улуг-Хемге Байыскылаң онза адааргап ынакшып турган.

— Улуг-Хемге анаа кижини адааргап болур-дур!— деп, да-
йынчы ынчап бодааш, ол бодалда арат кижиниң бичини-даа
бол, шыны бар деп бодунга чугаалаттырган. Байыскылаң хөй
чүвени көрүп, билип алырын үргүлчү, бодап чораан, ооң ха-
раазы-биле ол Улуг-Хемниң амыдыралын бодунуунга дөмей-
лээш, адааргап турган-даа чадавас. Төрээш, беш харлыында-
ла өскүс апарган чаш малчын кижиниң амыдыралы кандыг
чорбаан дээр ону! Байыскылаң беш харлыг бичини оол тур-
гаш-ла боду тускай чурттап амыдыраарын боданмас арга чок
апарган, чүгө дээрге, ооң өлүп калган адазының акызы боду-
нун өөнүң иштин безин пат боорда азырап-чемгерип чораан,
ынчаарга, ооң кырынга чем чиир база бир артык кижини неме-
жи берген. Човаландан улуг кижизий берген оол, кижини хөн-
нү чок бир ламага хөлечиктей берген. Ол ламаның чогу-
м ады безин билдинмес, арат чон ол араатанны Семис-Мээрэн
деп шолалап адай берген.

Семис-Мээрэнге Байыскылаң хөй чыл иштинде хөлечиктеп
келген. Хөй чылдың иштинде Байыскылаң ол ламапың кода-
нындан ыравайн, анаа базындырып чораан.

Арат чон феодалдардан эрге-шөлээзин хунаап апкан. Ол
кайгамчыктыг чорук — революция-дыр! Холдап алган балык-
ты Улуг-Хемче дедир кирип салыпканы ышкаш хосталганы
чедип алгаш, революцияның берген хосталгазының бүгү-ле
дириг серини шыгын бодунуң суксаан, чылыг мага-боду-биле
тынып эгелей бергени Байыскылаңның угаан-медерединге ка-
жан-даа уттундурбас.

Аныяк Байыскылаң Эйлиг-Хемниң алдын уургайынче чоруй баргаш, эң аар ажылга—чер казыкчызы бооп турган. Ол өйдө эртем бижикке кончуг хандып турган. Оон Байыскылаңны нам школазынга өөренири-биле чорудупкан, ооң соонда — төрөөн өөндөн муң-муң километр черже — Москваже өөренири-биле чорудупкан.

Ооң делегейни көөр деп кайгамчыктыг бодаашкыны боттанып турган. Байыскылаң бүгү делегейниң ажылчы чонунун найысылалы — Москвага чурттап турган. Ам даг-тандыларның болгаш хову-шөлдөрниң эң алдаржаан ыраажылары болгаш тоолчулары ынакшылды-биле ырлап мактап турары Москвада келген!..

Байыскылаң Москвадан чанып келирге, араттар ону таныvain турган, ооң даштыкы хевири безин ол хире өскерли берген-дир ийни. Оон билип каапкаш, ол депший берген оглун кончуг хүндүлөп турганнар. Ынчалза-да, Байыскылаң боду эчизинге чедери ам-даа ырак, мен ам-даа дагның эдээнде мен деп чүвени билип турган. Ынчаарга, дагның бажы ам-даа мурнунда, ол дагның бажынче баар орук кадыр болгаш ай-ыылдыг.

Саянның дагларындан муң-муң километр черде чер-делегей тулчуушкуннун дааш-шимээни болгаш изиг оду-биле хып үнүп, сиртиңейни бээр орта, ол чер шимчээшкининиң шимээни Байыскылаңның республиказын, ол бичии чурттуң хамык кожууннарын болгаш сумуларын база хөдөлдирип үндүрүпкен.

Орустуң дайзынга маадырлыг удурланышкынының үрелип-бузулбас чалым-хаялары — Москва болгаш Ленинград Байыскылаңга болгаш ооң өңүктөринге эрте-бурунгудан бээр туруп келген Саянның тайга-тандыларындан бедик чүве ышкаш сагындырып турган. Ам дээрге, араттар — эки турачылар Саянны ажыр базып чоруткаш, Улуг-Хемге кыжанып турган немецке удур бурунгаарлап чоруур дей бергеннер.

— Днепр болгаш Волганың өжээниң дайзыны — немец болза, — мээң Улуг-Хемимниң база дайзыны!.. — деп, Байыскылаң ынчап бодап, ол дугайын отрядтың дайынчыларынга чугаалап чораан. Дайынчылар боттарынын политуруткучу-зун хүндүлөп, дайзынга удур эрес, дидим, мергежилдиг, маадырлыг, ханының эң сөөлгү дамдызы төгүлгүже чедир, сөөлгү тыныжын тынгыже чедир немецтерни согар деп даңгыраглап турганнар.

Отрядтың командиринге эрес, дидим болгаш салымның аъттыг гвардейжи офицер, дозур кара карактарлыг, кижикараа чылчырыктап турар ак диштерлиг, аныяк, чараш Кечил-оолду томуйлаан. Шыңгы болгаш мергежилдиг капитан дээрге, Байыскылаң-биле эптежи берген болгаш ук офи-

церлер бот-боттары хүндүлөжип, сеткилдин ханы эп-найыра-лы-биле сиңнигип, өднүктөр болу бергеннер.

* * *

Каш муң километрлер ам артында чыдып калган. Орустун кажан шагда чараш чаагай көстүп турган, ам балыгланы берген, тулчуушкун-биле шыптынган чери-биле чоруп олурганнар. Ооң аар балыын хар кичээнгейлии-биле дески шып алган чыдар. Ол черлеп капитан Кечил-оолдуң аъттыг гвардейжилери марш кылып чоруп турганнар.

Командир-биле кожа ооң оралакчызы Байыскылаң чоруп олурган. Оларнын соонда — бүгү дөрт дугаар эскадрон чоруп олурган.

Олар болза, чыглып бөлүгөжип алып черинге чедир барык аът кырындан дүшпейн, ай ажыр чоруп келгеннер. Ол чоруп чоруурга, чер бүрүзүндө дайзыннын үрегдеп-дорамчылап кааны хоорайлар, суурлар, хоозурааттырып аштап-түрегдээн чурттакчылар көстүр. Борта немецтер чоруп турган-дыр. Моортан немецтерни Кызыл Шериг сывыртап үндүрүпкөн. Немецтиң эжелеп турганынын ол изи-биле эрткеш, дайынчы кижиниң чүрээ өжээн негеп алыгышкыны от чалбыыжы ыш-каш хайнып келир, ол дээрге, өжээн хайнышкыны-дыр.

— Генерал биске гвардейжи демдектер кадап берген болгай. Генерал биске бүзүрөп турар-дыр!— деп, хүндүскү дыш-танылгада Байыскылаң чугаалап турган.

Шаанда өскүс, аалдар кезип, шош-содаа кылып чораан, сөөлгү үеде алдарлыг агроном турган, ам харын эскадронда эң-не омак, хөглүг гвардейжи ефрейтор автоматчы Сопсукай бир базым бурунгаар баскаш:

— Эш гвардейжи улуг лейтенант! Бис адывыс сыкпас бис, генерал орта өөрүүр!— деп чугаалаан.

...Шынап-ла гвардейжилер адын сыкпааннар.

Чудурук, Калбак, Чүлдүм, Үнүкпен... дайзынга удур шиит-пирлиг халдаашкыннын минуталарында аъттары-биле катай хептей кудуп каан чүве дег апарып турар хөглүг, достак-достак арыннарлыг, бүзүрелдиг аныяктар чүве. Олар немец автоматчылар чыткан станцияже таварып кире бергеннер. Олар ол станцияны шеригниң уран аргазынын бүгү-ле корум-чуруму-биле бүзээлей бээрге, дайзын шыдашпайн, дезип үнгөн. Оон олар дайзыннын соондан сүрүп, сывырып чоруп бергеннер.

* * *

Бодунуң чолдак буттуг адын мунупкан автоматчы Доржукай бо хап бар чор. Ооң карактары чайыннанып турар. Ооң бүгү боду дээрге, канчаар-даа аажок ажынган-даа,

өөрээн-даа чүве ышкаш апарган. Доржукай төп кудумчулап каккаш, дарый-дарый элээн каш немецтерни чок кылып каан. Сөөлгү немец ийи холдарын аткаар суна чоруй барып ушту. Ол болза, Доржукайның өлүргөн он ийи дугаар немези-дир.

— Төрээн чурт дээш!— деп, Доржукайда чеде кага берген Сопсукай ынчап алгырды. Сопсукай дээрге, дайынның мырыңай аразынче хап кире бергеш, дезип турган немецтерни автомат-биле эрес, дидим боолап турган. Байыскылаң боду ол өөрү-биле кады:— Бурунгаар! Бистиң эживис Сат дээш өжээнивис негеп алылыңар!— деп кыйгы-биле атакаже хап кирипкен.

Ооң үнүн дыннааннар:— Өжээнивис негеп алыр бис!— деп харыылааннар. Өскелери ыт чокка каттыжып алгаш, канчаар-даа аажок эрес дайынчы байдал-биле улам-улам ыңайлап чоруп кааннар. Взвод командири улуг лейтенант Сат ол тулчуушкуннарның бир дугаар каражазынга барып, Чарторыйның балгаштарынга маадырлыгы-биле өлгөн. «Саттың дугайында өжээнивис негеп алыр бис!» деп, Байыскылаң ынчап шиитпирлеп алган.

* * *

Тулчуушкуннун төвү, хоорайда эрте бурунгу шивээниң ханазының баарында барган.

Хөй хүннерниң иштинде марштарга болгаш тулчуушкуннарга турупкан Байыскылаң кырында украин шокар пөс чадып каан столга бажын доңгайты салып алгаш, удумзурай берген. Ол үеде ооң бодунга уруг божуп бээр ужурлуг, ам ырак черде Самба-Дарыйже бичии үзүктел аразында каш одуруг чагаа бижип олурганы ол.

Ынчалза-даа, могап келген чорук Байыскылаңны орта тиилеп каан, ооң үр үеде удуваан карактары шыптына берген. Бодунуң ынак эжиниң адын бижип четтикпейн чыткаш-ла улуг лейтенантының холу саазын кырында ол хевээр шимчевейн, салдына берген — удааны ол-дур ийин!..

Байыскылаң чагаазын биживезе-даа, Самба-Дарый өөрүшкүлүг, чырыткылыг болу берген дүжеттинип келген. Самба-Дарыйны көөрге, незиниң караан, адазының каткызын ол хевээр дөзөөн бичии оол тудуп алган ышкаш болган. Байыскылаң дүжүндө «оглувусту кым деп адап алыр бис» деп бодааш, орта кадайының «Самбажык» дээр бис дээн харызын дыннаан.

«Самбажык дээрге, ол кончуг эки-дир» деп, Байыскылаң чөпшээрээш, оглун Самбажык ышкаш болзун деп бодаан...

Каргыс дүжүмет Сенгин-Чаңгыга удур алдан маадырларның тура халыышкынын көдүрүп үндүргөн, Оргу-Шөл чурт-тук, хосталгага ынакшылдыг арат Самбажык болза, Кечил-

оолдуң дайынчыларыңга эрес, дидим, маадырлыг болур чоруктуң төөгүлүг дуржулгазы бооп турган.

Эртенинде Байыскылаң атакаже хап кирериниң муруу чарыыда дайынчыларыңга алдан маадырларның болгаш кижикөөр хөңнү чок Сеңгин-Чаңгының дугайын сагындырып чугаалап каан. Сеңгин-Чаңгының араатанзыг чоруунуң дугайында арат чоннуң ортузунда чугаа бар. Ол идегет араттары хап эриидээш, каттырып, өөрүп, ол аразында: «Бир эвес сени сезен каксымза, «уё, уё!» деп алгыраар сен, бир эвес чүс каксымза, база «уё, уё!» дээр сен. Бир эвес сен ынчалдыр «уё, уё!» деп алгыраар болзунза, мээң хыым ханар, улам дыка кагар мен» деп катап-катап чугаалаттынып, өрүкүду халып дешкилеп турган.

— Гитлер дээрге, Сеңгин-Чаңгыдан муң катап коргунчуг болдур ийин, чүге дээрге, Гитлерде үгер-боолар, танкалар, ужар-хемелер болгаш автоматтар база бар!— деп, Байыскылаң тайылбырлааш,— ынчалза-даа, бистиң бурунгуларывыс, ханныг Сеңгин-Чаңгыны канчаар чылча шаап турганы ышкаш кылдыр Гитлерни ынчалдыр согар бис!— дээн.

Шивээ херим баарыңга кадыг-дошкун болгаш карак-кызыл тулчуушкун болган. Аъттыг дайынчылар ынаар малгашталып, өдүп чыдый берген көк-мөөн черлеп үгер-бооларын болгаш куяктыг күштерин каапкаш, чедип келгеннер. Ол херим шивээни дайзындан хунаап аптарга, өске шериглерге бурунгаар, Барыын чүкче ыңай чоруурунун оруу ажыттынар турган чүве-дир. Тулчуушкуннуң ол кезээнче немецтер хөй санныг ужар-хемелерни тыртып эккелгеннер.

Шивээни штурмнап турда, чазылган бомба частышкынындан Байыскылаң балыгланы берген, ынчалза-даа, чорбайн ол тулчуушкуннуң төңчүзүңге чедир тулчур деп шиптирлеп алган. Байыскылаң ханы төктүп чорза-даа, бодунуң үлегерибиле өске өөрүн улам хей-аът кирип чораан. Үнчалза-даа, ооң күжү кошкап, баксырап келген, оон Кечил-оол бодунун оралакчызын шериг эмнелгезинче баарын дужааган.

Эмнелгеже чоруурунун муруу чарыында, дайын шөлүңге орта-ла Байыскылаң карандаш-биле эскадроннуң дайынчыларыңга байырның сөстөрүн бижип чагаан.

«Самбажык болгаш ооң маадырлары ышкаш кылдыр тулчунар! Төрээн чуртувус Кечил-оолдуң болгаш ооң маадырларының эрес маадырлыг чоруктарың билзин!.. Билгей аан!..» деп, Байыскылаң орта ынчан бижип каан.

Ол хүннерде аъттыг шериг эскадрону аъттыг гвардиянын төөгүзүңге кажан-даа уттундурбас маадырлыг чоруктарың кылган.

Удур атакаже кирип турган немец танкаларга болгаш чадаг шериглерге удур ханының сөөлгү дамдызыңга чедир,

сөөлгү тыныжын тынгыжеге чедир тулчуп турган офицер Бүр-зекейниң он бир пулемётчулары болгаш Дажы-Серенниң куяк өттүр адар беш дайынчылары маадырлыгы-биле өлгеннер. Ол маадырлар чаңгыс базым-даа аткаарлавайн, гвардейжи ат берген генералдың бедик идегелин шызытканнар.

* * *

Чаа-чаа маадырлыг дайынчы чоруктарны кылыр дээш четтикпейн чытканындан Байыскылаңнын балыгы дүргени-биле шыптынып эттинип турган чүве боор он. Байыскылаң эмнелге черинден үндүр бижидип турар хүнүнде аңаа ырак черден — Самба-Дарыйдан, ооң үр манап чытканы чагаа чедип келген.

«Сенээ херээжен уруг белекке бердим, Байыскылаң... Уруумну Белек-кыс деп адап алдым. Ооң караа менээ, каткызы сенээ дөмей-дир...» деп бижээн.

— Белек-кыс! Ол коңчуг эки-дир!— деп, Байыскылаң өөрүп, оол эвес, херээжен уруг божуп берген дугайында кадайынга хомудаваан.

Кадайынга харыы чагаа бижиир деп турган. «Биске дөмей-ле оол уруг бар болур, ону мен ыяап-ла Самбажык деп адап алыр мен!» деп, Байыскылаң ынчап бодаан. Байыскылаң коңчуг аас-кежиктиг апарган турган..

Саянның дагларының аразы-биле агып бадып чыдар мөңге Улуг-Хем! Сен аңаа адааргап болур сен! Сээң кадыр эриинге төрөөн, сээң сериин, чаагай шыгыңга ойнап өскөн эрес-дидим гвардейжи Байыскылаң бедиктиң бажында үндү! Байыскылаң дириг, кадык болгаш Улуг-Хем сенээ алдар дээш, чаа маадырлыг тулчуушкунга кирер дээш белеткенип тур!..

КАРПАТТЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

Шавар халдаашкынның хүн демдегелелдеринден

I

Черлик бужар, ханныг немец аймаап
Соп-соп, дедир шывадаптар дээш,
Чергелештир туруп, чыскаалгаштын,
Чорунар деп, бисти дужааза,
Өлүглер диригге үлегер боор,
Өскөн төрөл чонну сактыр бис,
Өлзүвүссе, оовус чонга тын боор —
Өлүмү чок мөңге тынныг бис.

II

Дайынчылар дүне, караңгыда
Дааш-диңмит дыңнап, аьдын четкеш,
Мөңгүн ышкаш кылаң дошту кешкеш,
Мөгеннерлиг дагже үнүп орган.
Харлыг баштыг Карпат даглар бо-дур!..
Халаг уйгу кайда турар, чок.
Хамык шериг хөглүг болгаш сергек.
Частың демдээ — малгаш кышкы хепте
Чаап каан дег чайгаар борашкан.
Карпат дааның биске диккен өө бо:
Кадыр даг — хана, көк дээр — дээвнир!
Калбак арга — чылыгар шуглак!
Даглар удавас ногаарарып кээр...
Дайзыннын оруун үзе кирип,
Чоргаар сорулгавыс — Львовче шиглеп,
Сорук кирген чоруп олур бис!

III

Олар ол оолду тудуп эккелгеш:
«Орта, топтуг өчүп олур, че!
Черге чорааш, өлге доңган-дыр сен,
Сеңзэ хинчек — чыргал эвес!»— дээн.
Ындыг чүдек холга кирген солдат
Ыяткан дег ыт чок апарган,
Бүргээн өлүм — хинчээ уттундурган.
Бүдүү каргыш салып олурган.
Өчүдөр дээш хап-соп, канчанмаан дээр.
Өлгүже дээр чүве ыттаваан.
«Сугга-чарга дүже бээрим кай»— деп,
Шугулу кээп бодап олурган.
А немецтер хөлчок кылыктанып:
«Арага, чем берип тур бис, бо.
А сен ыт чок оар, чем-даа чивес,
Амы-тын чок сен!»— деп алгырганнар.
«Чүге алгыржыры ол, боларның»— деп,
Чүрээн кылык долуп, боданган.
Кыпкан өрт дег кылы хайнып киткээш,
Кызыл от дег хан караан долган.
А немецтер «Солдат, кайыын келдиң?
Шымдай сөгле!»— деп кышкырганнар.
Арагазын, чемин делгеп алган.
«Чылыгып ал»— деп, оптап-даа турган.
«Хээлилеп, садып шыдавас сен!
Хей човаан!»— деп, солдат боданып,

Карманында адыш тараазын чип,
Төрээн чуртун сактып олурган:
«Төрээн ак-көк Тывам, ынаам күштүг,
Карпат даглары бо, чанымда тур,
А сен, Тывам, Саян ындында сен.
Алгы-үнүм дыңнаар ирги сен бе?
Дыка тынма, сээң чамдың болур
Тынымдан ам чарлыр деп тур мен.
Чолуктарның анчыг, хоранныында
Чочак-тараамны чип олур мен.
Өлүп каарымга, ногаан чингис
Иштимге кээп чечек бооп үнзүн.
Өлгүже, даштан-даа чип чорааш,
Ирип калыр кара сөөк болур мен.
А төрээн чуртумну сатпас мен.
Алдарымны оскунмас-даа мен!
Өлүрүп кагза, ам канчаар дээр,
Өскелерниң бодалында дириг,
Өлүм чок бооп артып калыр мен...»
Чаңгыс-даа сөс сөглөп бербес дээш,
Хаваан дүггеш, тура халып кээп-тир...
Караңгы дүн эрткеш, даң адып келген.
Чаъс ок суурнуң кырын кежилдир
Хайыладыр сыгырып эрткен.
«Кайыын келдин? Сөглөвөс болзуңза,
Хайыра чок өлүрөр бис!»— деп,
Хайлыг немец хаайлап чугаалаан.
Харызынга солдат кылчаш кынгаш:
«Ием төрээн, оон келдим! А сен...
Иең иштинче дедир кир!..»— дээн.
Караа аңдарлыңнаан дүржок немец:
«Кам чок шылып, өлүрүп каар бис!
Өлүрөрдө, тынныг, дириг хевээр
Өрттедир!»— деп, ажынып алгырган.
Өлүрөр дээш сүргеш, чорупканнар.
Өлүрүнүң мурнуу чарыында,
Хөрээн өжээн долган чоргаар солдат
Хөглүг ырын ырлап бар чыткан:
«Ада-чурттуң хосталгазы,
Арат чоннуң чыргалы дээш,
Тулчуушкунче, тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгаар!..»
Чарлырының кыска үнү боодан
Чазылгаштын, ол ырны үскен...
Тываның маадыр оглу Тоютчук
Тындан ынчаар дидим чарылган...

(Шак бо төөгү сөстү Дубно чурттуг
Чаагай кырган менээ чугаалаан.
Бедик, кадыр Кременец дуруунга
Мен шак ону бижип алган мен.
Гвардейжи демдээн хүлээп алган
Тоютчуктуң салымының эгези —
Кышкы Сурмиче суурдан амга чедир
Дошкун чааның оруун эрткен мен.
Кадыг эр Тоютчук эрес тулчуп,
Қара бажын хей халаш кылбаан.
Тоютчук дег ындыг дайынчыны
Дооза чону адап чоргаарланыр...)

Василий БЕЛЕННЕЙ,
тыва эки турачы чораан

БАШТАЙГЫ ТУЛЧУУШКУН

1944 чылдың январь төнчүзүндө бистин полк Деражно суурнуң чоогунга келген. Суурнуң бетинде кезек хады ыяштыг арыг бар, шаанда тарып каан-даа ышкаш одуруглай үнген, будуктары ортузундан өрү үнген болгаш арыг өттүр кайын бээр көстүп турар. Мырынай чаа аңаа тулчуушкун болуп турган, снарядтар хадылыг арыгны озаңнай шаап каапкан, дарызыг ыжы безин читпээн.

Үр-даа болбайн арыгны эртип келдивис. Оон ыңай ак чер болду. Мурнувуста өрттенген суурнуң барааны көстүп, бажыннар орнунда бурулаан ыш салгын айы-биле суурнуң оң талазынче хап турган. Эскадрон мурнунда анаа походка чораан чаңчыл ёзугаар кандыг-даа айыыл бодавайн, таваар бурунгаарлап олурган.

Полк ак черге долузу-биле үнүп кээри билек бистин солагай талавыста арыг иштинден дайзынның ажыткан оду хенертен дингейнип-ле үндү. Ында-мында дүүрээн ыттар-даа үнгүлээн. Хенертен дүшкен снарядтардан меңеп хойган аъттар ийи бут кырынга туруп, киштежил, тын быжыы-биле чаңгыс черге кезек кады киискип тургулаан.

Ол аразында «Бурунгаар!» дээн ыт үнген соонда, бистин дөрт дугаар взводтуң командири Бичен-оол немецтернин боолап турган талазынче хаккаш ыңай-ла болду. Бо дээрге өөредилгениң шавар халдаашкын үезинде дыннап чаңчыкканывыс команды эвес, а бир-ле дугаар ёзулуг дайзынче шаап халдаарының баштайгы тыва дыл кырынга чаңгыланып үнген командызы ол болган. Взвод чажыпкан тараа ышкаш, тарай хона бергеш, шыдавайн турган аъттарның аксын сула сала

каапкаш, дап бээривиске, хирт-ле диди. Үр-даа болбаанда дужүнер деп команды үнген. Шаап ора-ла дүже халышты-выс, аъттарны онаашкан коневодтар тура-даа дүшпейн ман кадында апкаш, от шөлүнден үндүрүп чоруй барган, бис ша-вар халдаашкынче кирдивис. Бистиң мурнувуста Сат Бүр-зекейниң пулемёттары узун ээлчег-биле үзүктел чок от ажыт-кан тур. Бистиң взводтуң танкыга удур алды боолары дай-зынның от ажыдып турган черинче улаштыр боолап эгелей берди. Боолавышаан элээн бурунгаарлап келдивис, немецтер-ниң аткан снарядының хөй кезии бистиң соовуста дужүп тур.

— Солагай талада хады аразында шеттерже от!— деп, Бичен-оол оттуг ок-биле ынаар айтып боолавышаан коман-дылады. Танкыга удур расчёттуң адыгжылары Оюн Сереп, Түлүш Семис-оол, О. Кыстаа, Майын-Тараа, Саваар-оол, Ооржак Чингир-оол шет аразында маскировкалап каан пуш-каларже улаштыр боолай берген чыдырлар.

Дайзынның боолаары намдай берген. Пулемёттуң үзүк чок адып турган одун эртип чадап, аңгадап девидээн немец-тер бичи дөн артынче ажытталып чиде бердилер. Олар оор-тан эрги траншея таварааш, дезип үнер аргалыг болганнар. Чылча шаптырган немецтерниң арты суурну үр тудуп шыда-вайн, арткан бажыннарның саваң крышазынга от салып өрт-тедипкеш дезипкеннер.

Бистиң танкыга удур взвод суурнуң оң талазынче үнгеш, чазаглыг машина оруунуң чанынга келди. Хүн ажып, орай кежээ апарганын безин эскербейн барган бис. Өрттенген суурнуң ыжы-биле холушкан туманга ыракта чүве көзүлбес. Бистиң үстүвүсте машиналар даажы дынналган, суур ба-жындан чүктүг он-дугуй аар машина соонда бир пушка сөөрткен бистин-биле дужааштыр чоруу олур. Танкыга удур бооларның узун уннары машинаның аайы-биле эдерип, шаг-да-ла хараалдай берген. Оюн Серептиң дужунга машина кырында олурган немецтер безин илден көстүп келген. Чаң-гыс аай дааштаашкын машинаны ол-ла черинге тургузупка. Машина кырында немецтерниң девидээн ыды дынналган, взвод автомат-биле хөме тудуп дааштаптарга шимээн чит-кен. Машина кырында немецтерниң сектери чыдыр.

Бистиң взвод ол-ла черге камгалалче кирипти. Кижини бү-рүзү онгуларын казып, бодунуң мурнунда чүвелерни хыпам-чалыг көрүп, боо-чепсээн дүне адарынга таарыштыр тургу-зуп алган. Чүктээр шоодайларында кургаг чемин чип, оолдар боттарының аразында оожум чугаалажып чыдырлар. Полктуң өске эскадроннары та кайда барган, ол хамаан чок бистиң эскадроннуң бир, ийи дугаар взводтары безин көзүлбес. Бистиң чанывыста пулемёт взводу бары биске билдинер.

Ол үеде взвод командири Бичен-оол мээң чанымга чедип келгеш, орукче хайгыылчылар үнген бе дээрзин айтыргаш, мээң камгалалымны хынамчалыг көрдү.

— Чидириг кайы хире болганыл, эжим командир?— деп айтырдым. Автомадын онгу довурааның кырынга бурунгаар баштандыр салын кааш, ийлендир шенектенип чыдып алгаш чугаалай-дыр:

— Чидириг бар болган-дыр. Баштай хенертен снарядтар дүшкен черге сес киж и өлүрткен, чадаг шаап халдап кирип турувуста, улуг лейтенант Сат пулемёт огунга өлүрткен, бистиң взводтан Аракчаа аъттар чайладып бар чыткаш база өлүрткен-дир. Полктуң өске эскадроннарында чидириглер база бар болган, полк командири полковник Е. Попов биле ооң оралакчызы Блинов, демги салдыг майор ааң, база балыглаткан-дыр.

— Бо суурга немецтер турган-дыр, бис чүге хөме чортуп кирип келген улус боор бис, эжим командир?— деп аайын тыппайн база айтырдым.

— Разведка бистиң мурнувуска чоруп турган-на болгай. Ындыг-даа болза олар көрбээннер-дир. Демги хады аразында бронетранспортерну көр даан, маскировкалап чажыргаш, кедегге тургузуп каан турган-дыр. Бир эвес бис дүрген шавар халдаашкынче кирбейн, ол черге саадап, хей девидеп турган болзувусса, чүү-даа чок бис.

Бичен-оол эскадрон командиринче чорупту.

Бир дугаар салбырның танкыга удур расчедунуң адыгжылары Оюн Сереп биле Түлүш Семис-оол танк адар узун бооларын орукче углай шыгаагаш тургускулап алган, аразында оожум чугаалажып чыдырлар.

Оюн Сереп шинелиниң эдээнде октуң үзе шаапканы ойбак черин эжиниң холунга тутсуп:

— Бо тудуп көр даан, чара шава берген, эътке чүгле дегбээн, оон бичии-ле ханылаан болза чүү-даа чок. Ооң харызы кылдыр дүү машинаны чаңгыс адарымга-ла, кулугур чүгле үзеш дээш туруп алды. Чүү-даа болза бир өжээни дорраан негеп алдым — дээш танк адар боозун бичии уруглар эргелеткензиг суйбагылаан.

— Мен база алзыптар частым. Эң баштай снарядтар аравыска хенертен дүжүп эгелээн черден бурунгаар шаап кирип турувуста, мээң адым хенертен шавыжаш дээн соонда олура кээп дүшкен. Таалында артык октарымны ала соп алгаш, чадаг халып олурумда, взвод шавар халдаашкынче кирди. Хайыраан аът, кончуг эки аът чүве, ам моон чоруурда аът чок та канчаар чүве — деп, Семис-оол бодунуң чидирийн хомудап чугаалай-дыр.

— Моон чоруурда деп чүү дээрин ол, ам аъттыг кайнаар баар боор. Бо хевээр чадаг шавар халдаашкыга кирер бис ыйнаан. Бо чадаг кижин дүжүп чыдар малгашка, доң сойгакка аъттын херээ чүү боор — деп, Сереп үениң байдалын тодаргайлап чугаалай-дыр.

Дүн ортузу чеде берген. Оолдарнын ыды чидип, оожургай бердилер.

Ол дүне немецтер-даа келбеди. Чүгле үгер-боолар удур-дедир боолажып тура хондулар. Кышкы узун дүн төнүп, даң адып, чер чырып ор.

Хайгыылчы Саваар-оол взвод командиринин чанында маңнап келгеш:

— Бистиң чиге мурнувуста арыгдан элээн хөй улус чоруп олур — деп илеткээш чоруй барды.

— Взвод, белеткениңер! Команда чок черге от ажыдып болбас — дээш, Бичен-оол хайгыылчынын айыткан уунче дураннап олур. Дуранынын шилин аржыыл-биле арыды чотпушаан, хая көрнүп келгеш, хүлүмзүрүп чугаалай-дыр:

— Немецтер эвес-тир. Кара-кара хептиг, аразында херээ-женнер-даа, бичин уруглар-даа бар ышкаш. Партизаннар азы суурнун чурттакчылары боор — дээш катап дураннай берди. — Бо суурнун чурттакчылары-дыр, суурда дайын төнө бээрге, дедир чанып оорлары ол-дур.

Онкуда оолдар ам-на ковайып, дискек кырында олургулапкан, суурже чоруп олурган улусту болгаш чогуу кайда бис дээрзин сонуургап, долгандыр көргүлээн турлар. Бистиң чанывыска пулемет взводу хонган болду. Оң талавыста элээн ыракта полктун казактары көстүп тур. Олар хем кыдынга хонуп турлар.

— Дүү хем Горын деп хем-дир. Бистиң полктун штавы дүне ону кеже берген — деп, взвод командири тайылбырлап берди.

Мөңгүн-Тайга чурттуг, тырык чолдак чоон моюннуг, күдер кара мөге Майын-Тараа улуг термоста изиг мүн чүктеп эк-келгеш, котелоктарда үлей кудуп тур. Эскадроннун повары, Тывага турувуста-ла улуг походтарга бисти чемгерип чораан. Өвүр кожуунундан келген дайынчы Биче-оол ол дүне чемин чаңчыл ёзугаар хайындыра шаап алган чүве-дир. Консервадан кылган, кулчазыг чаагай чыттыг изиг мүннү ижерге, кижин чылыгып, чайгаар-ла күш кирип келир.

РОВНО ДЭЭШ

Взвод командири үр-даа болбайн чедип келди. Оон арай дөлем черни шилип алгаш, бисти ынаар кыйгыра бергеш, до-

раан дужаалды тайылбырлап берди. Бистиң оң талавыста дүү каш бажың көстүп турган чер ындында Адамкеевич деп суур бар-дыр. Ында немецтерниң камгалалын чаза шапкаш, ооң ындында улуг машина оруун барып эжелээш, Ровно хоорайже чаза таварып кирер бис. Хоорай бетинде тууйбу заводун таварааш, төп демир-орук станциязын барып эжелээр. Бистиң эскадроннуң сорулгазы ол-дур, билип алдыңар бе — дээрге, дайынчылар:

— Билдингир-дир, эжим командир!— дишкеш, оваарымчалыг бурунгаар көрүп орлар.

Ол аразында бүргег дээрниң туманы-биле кежээ орайтаан имир холушкаш, ыракта чүве көзүлбес болу берген.

— Взвод, бурунгаар! Оожум. Шимээн чок кедег-биле!— дээш, Бичен-оол автомадын мурнунче углай туткаш, баштай кириптерге, дайынчылар тус-тус туруштарынче тарай хона бергеш, бурунгаарлап чоруптулар. Кежээки бүргегни ажыглааш, кончуг дүрген бурунгаарлап келдивис. Суурга чоокшулап кээривиске, немецтер эскерип кааны ол чүве ийикпе, азы черле ээлчег ёзугаар адары ол чүве ийикпе, күштүг от ажыттылар. Снарядтар бистиң соо-мурнувуста сыыладыр улуп кээп дүжүп-ле тур. Камгалалдан бистиң кырывысче үзүк чокка боолап чыткан пулемет көстүп келди, танк адар бооларның одун дораан-на олче угландырыптывыс. Бурунгаарлаан тудум камгалалга улам чоокшулап, чаңгыс аай дааштаан демниг от ажыдып чорааш, дайынның ыды безин дыңналып турар черге келгениviste:

— Взвод, атакаже!— деп, команда үнерге, бурунгаар боолавышаан, ураалааш кириптивис. Бистиң алды талавыста-даа, үстүвүсте-даа күштүг ураалар көдүрлүп үнген. Бис каш бажыңнарлыг черни эрткеш, ак черже үнүп, машина оруунда чедип кээп-тир бис. Аңаа-даа доктаавайн бардывыс. Улам бурунгаарлааш, мурнувуста үзүк чок ракета адып, чырыдып турар черге чоокшулап келдивис. Бурунгаар үнгеп чорааш улам чоокшулап, танк адар боолар-биле көстүп келген от точкаларын чок кылып узуткавышаан, немец снарядтарның түлүктеп дүжүп турган черлерин дүрген эртип, дайынның камгалалынга чедип келгеш, гранаталар-биле удур-дедир дажажып эгелей бергениviste:

— Бурунгаар, атакаже!— дээп командалар оон-моон улажы берген, гранаталарны бурунгаар ырады октавышаан, ураалааш кириптивис. Дайынның боозунуң даажы үзүктелип чоруй дезиптилер.

Бистиң солагай талавыста үзүктел чок бөлүк частышкынар күштелип, танк илчирбезиниң каңгыраан даажы-даа дыңналыр, ийи дугаар взводтун кирер уунда хире болду.

Эртен дан бажында взвод командири Бичен-оол эскадрон штавы-биле харылзаа тудуп чорааш чедип келген. Чер чырып, кайын бээр көстүп турар үеде немецтер эртенги контратаканы кылып, дүне алзыпкан камгалалын дедир ээлеп алып дээш бурунгаар маңнажып, чыда дүжүп, боолаан кирип орлар. Взвод командири бистиң солагай талавыста пулемет взводунуң командири Бүрзекейнин талазынче харап көргөш, биске дужаалын берди:

— Команда чок черге от ажыдып болбас. Чоокшулазынар!— дээш гранаталарын ужулгаш, чанында салгылап алды. Шавар халдаашкынны деткип боолаан дайзынның пулеметтары көстүгүлөп келзе-даа, танк адар боолар оларны хараалда кирип алган, команда манап чытканнар. Дайзынның аткан огу онгунуң довураанда-даа, мурнувуста шөлде-даа бурулаар. Дазыгайнып-ла тур. Мурнундан аткан ок чок боорга, немецтер боолавышаан, шуут-ла маңнажып чоокшулап келди.

Баштай пулеметтар, улаштыр автоматтар дааштап-ла үндү. Хенертен болган долу дег, отка дайзын девидеп, баш сугар чер тыппайн, анаа-ла ак черде чыдып-тырлэр. Хараалда кирген немец бүрүзү-ле оюжа бээр. Оолдарның хы ханып:

— Бирээни адарга — өртек, ийини адарга — олча! Ол боор көрөм, ма, ол-дур!— джибип, ыды үнүп келген санап-ла турганнар.

Танк адар боолар кол от точкаларын узуткаан. Дайзын кайы хамаан чок, чүгле дааш үндүрүп, углаан-на черинче, боттары-даа кыра боолажып алгы дег автоматтарын ол-бо чайып, үзүк чок садырадып чоруй дезипкеннер.

Хенертен дайзынның оң тала хажызындан ийн чиик танк үнүп келгеш, дескен өөрүн камгалап дузалаар дээш маң кадында боолавышаан, бистиң уувусче кирип ор. Танк адар бооларның узун уннары оларже көрнү берди. Часпас адыгжылар О. Сереп, Майын-Тараа, М. Семис-оол, Ооржак Чиңгир-оол оларның боттарының онаанче аткан каң октары шагар-ары дег ужугуп баргаш, оң кылын шой куяк камгалалын чүк чүгүндөн өрүмнөп киргилей берген. Соңнуг-мурнуг турупкан танкыларның кырында паш аксы ышкаш халыптан бурулаан хоюг кара ыш аразындан девидеп үне халышкан немецтернин барааны көзүлдү.

Бис танк адар боовустуң магазын аңаа көрдүвүс.

Оолдарның алгыржыры дам барган. Ок четпес эвес.

Эртенги чырык хүндүс мынчаар таваржыр дириг «кара-лар» кайын белен турар. Чаа-ла арыг чыткан шөлдү немецтернин өлгөн сеги дола берген. Ол үеде бистиң артывыста «катушаның» күчүлүг ыды бустап-ла үндү. Тыва эскадрон атакаже кирипкен. «Катушаның» долу дег дүшкөн огундан

бап сугар чер тыппайн аңгадап девидээн дайзынны чай-даа алындырбайн, ызырты четкеш сүрүп сокпушаан, хоорайның кудумчуларынга кирип келгенивисти безин эскербейн бардывыс. Кол кудумчуларны бистиң пулеметтарывыс ээлепкен. Хоорайның узун-дорт кудумчуларында дезип маңнашкан немецтерже ийи пулемет от ажыдарга, кырынче изиг суг чажыпкан чүве дег тоо-быдарады маңнажып, чоогунда турган улуг бажыцнарга чаглактанып, чаштына маңнашкан турлар. Бис төп демир-орук станциязынга кирип келдивис. Чоруур чай алынмаан, ыжы бурулаан паровозтар, кожуглуг вагоннар ол-ла черлериинде ээн калган турлар. Боо-чепсек чок кезек немецтер холдарын көдүрүп алган, сугда ыяш дег сирилээн турлар.

Бистиң солагай талавыста күчүлүг ураалаашкын дынналып келди. Полктуң өске кезектери база чаза шаап кирип келгени ол чүве-дир. Оон дескен немецтер бистиң пулемет взвудуңуң доскан кудумчузуңга база сөөк салганнар.

Февраль 2-де Ровно хоорай хосталган.

Хөвөңмей ОЙДАН-ООЛ

ДИДИМ ЧҮРЕК

Чайның башкы айы үнген. Оът-сиген хөлбенеҗини-ле берген. Хемчик арында хамык ыяш чингир-ногаан чычыы-торгу-биле каастаныпкан ышкаш апарган. Аңаа хектер-куштар аян тудуп, ырлажып турда, бир магаданчыг. Боостаазы эткир бора хектер артында геология отрядының сарыг, ногаан, ак өңнүг майгыннарын шууштур хаккан хөлбегер ногаан оймакты долгандыр чарыштырып эдер. Ол та чүге ындыг чүве, чечек-чимис айыраң чайт болуп частып үнген оймакты долгандыр үнген хүрең-кызыл, сулагай узун дыттарда-ла ужур бар боор оң. Хектер оларның бажында будуктарда саадап олургулапкан, сагыш амыр чарыштырып олургулаар. Николай Иванович оларны сарыг хүннү бадыр-даа болза таалал-биле дыцнап болур. Ынчалза-даа харыысалгалыг ажылы бар. Чер шинчиир херек, ажыктыг казымалдар тывар болгай.

Геологтар ол эртен база-ла чер чырыыры билек тура халышкан. Николай Иванович Хемчик хемниң сайлыг эринге кылаштап келген. Эрткен ийи хонукта ак чаъстап турган болгаш шапкын Хемчиктиң кылаң кара суу боралгактыг апарган көвүктелип бадып чыткан. Ооң кырлаң-кырлаң чалгыг-

лары эртенги хүннүң херелдеринге кылаңайнып, чайнап чыткылаан.

Ол эртенги зарядказын кылгаш, хемниң соок суу-биле хөрзэн, чүрзэн шаптап, чунуп эгелээн. Экизин кандыг дээрил, сеткил-сагыш сергеп турар. Бора хектер база-ла эдип, аян тудуп эгелээн. «Чуртумпун чаражын, чуртталгамның-даа магалыын!» деп, ол бодапкан.

— Коля! Кайда бардың? Чемиң сооду...— дээн эр кижиниң үнү ооң бодалып үзе кирип каан.

— Бардым-бардым!— деп, ол алгырган. Ол эжиниң үнүн дораан-на танып каан. — Эх, Толя, Толя! Ыяап-ла кижибиле кады чемненир кайгамчык кижиси сен аа? Меңээ кандыг кончуг өөрсенген кижиси сен ыйнаан — деп, ол бодунга чугаалаттынмышаан, чоттунар аржыылын эгин ажыр октапкаш, саванып алгаш, турлаанче базыпкан.

Геологтар база бир чымыштыг күш-ажылчы хүнүн эгелээрине белеткени берген. Улуг геолог Анатолий Кузьмич Кара-Даш дагларының картазын чер чадаң бичии төгөрүк столунуң кырынга чада салгаш, өөрүнге ону көргүспүшаан, чугаалаан:

— Бистиң бөлүүвүс эрткен каш хонуктарда черле кызымак ажылдаан-дыр. Ону демдегледип каар ужурлуг мен. Кандыг-даа ажылды кызымак чүткүл-биле кылыр болгай — деп, ол чугаалааш, кызыл будуктуг карандажы-биле картаның олбо точкаларынга барып үстүргүлээн. — Кара-Даштың бертики бедигээжинде даг-дүгү хөй-дүр. Дүүн Николай Ивановичиниң оон эккелген дааның дүгүн шуптувус магадап көрдүвүс.

Ол чудурук дег улуг даг-дүгүнүң породазын өөрүнге база катап көргүскен. Отка өргөнмес, сугга өтпес, ток дамчывас ол кайгамчык эртинге геологтун адыжының ортузунга хоюг ак удазыннары кылаңайнып көстүп чыткан.

— Ортаакы бедигээштин эдээн бөгүн шинчилеп көрээлиңер. Ол дугайы кым канчаар бодап тур?— дээш, улуг геолог өөрүнүң хүнге, салгын-сырынга додуккан күдөр-хүрөң арын-шырайларыңче эргилдир көргүлээн.

— Анатолий Кузьмич, мен дүүнүгү бедигээжимче бөгүн база барып көрейин, аңаа шинчилел ажылын ам-даа уламчылаза эки боор — деп, Николай Иванович чугаалаан. Оон ол долгандыр турар өөрү чүү дээр ирги дээнзиг көргөш, хөрзэн алгыткылааш, немеп каан. — Черле ажырбас боор ала?..

Анатолий Кузьмич олче хүлүмзүрүп көрүп тургаш:

— Ындыг-дыр харын, олче ийилээн баар бис — дээш, картаның дүрө туткулааш, сумказынга шыгжай тыртып алган.

— Чугаа билдингир-дир. Эртенги серинде чер алзы ажылдаптаалыңар — дишкеш, геологтар борбак-сарбаан эгин ажыт чүөктегилээш, Кара-Дашче углай базыпканнар.

От-көс дег чалынныг, дунааргай изиг хүн болуру чайлаш чок. Чиңгир көк дээрде чангыс-даа булут көзүлбес, хүн алдын-сарыг херелдерин черниң кырынче углавышаан, чалымныг болуп бедип орар. Артында сырын чок.

Николай Иванович биле Анатолий Кузьмич Кара-Даштын эдээнден эгелеп шинчилел ажылын чорудуп демдеглел дептеринге бижиттиниг кирипкен. Черниң кырынга чыткан кандыг-бир өңнүг борбак даш көргөш-ле олар шаанга киир ону топтаар, андара-дүндере тудуп шинчилээр турган. Геологтуң ажылы, ооң хүлээлгези, харыысалгазы ындыг.

Биче дүш чедер чоокшулаан. Ийи геолог пат-ла могапшылапкан Кара-Даштын бертики ооргазының кырынга үнүп келгеннер. Оларның арыннарындан кылаң-кылаң дер бадып турар. Ол хире бедиктиң кырында безин салгын-сырын чок. Харын-даа халыптай тудуп кел чыдар ышкаш.

Геологтар калбак хая кырынга олуруп алгаш, ыңай-бээр долгандыр көргүлээннер. Хемчик ары дүдүскектели берген көстүп турган. Ынаар арыг баарында үш-дөрт өгнүң барааны көзүлгөн.

— Ам бир чыл болгаш-ла Кара-Даштын баарынга улуг хоорай тутгунуп эгелээр болгай, Николай Иванович — деп, улуг геолог хөөрөп үнген, ынчангаш ол бажының сарыг дүктерин аткаар чыттыр суйбагылаан.— Бис төрөөн чонувуска чугула ажылды кылып берип чоруур-дур бис.— Маңаа даг-дүгү болбаазырадып кылыр улуг комбинат база туттуна бээр.

— Ол бүгүнү бодап келирге, кижиниң сеткил-сагыжы өөрүшкүден хайныгып келир-дир, Анатолий Кузьмич — деп, Николай Иванович амырап чугаалаан.— Тываның эң эки шынарлыг дааның дүгүн Төрөөн чурт алыр. Аңаа канчап өөрүвөс бис. Даг-дүгүн шинчилеп тыварынга бодувустуң үлүг-хуувусту биче-даа болза киириштирип турар-дыр бис.

— Сээң ооң шын харын...

Улуг геолог шагынче көргөш:

— Николай Иванович, даг породазын чаза тепсир минута чоокшулап олур. Баалык артынче ажытталы берээли — дээш, тура халаан.

Ийи эжишки баалыкты ажып чорда, сирень дээрге улаштыр ыңайнып-ла үнген. «Кичээнгейлиг болунар, чаза тепсишкин эгеледи, чоокшулаваңар!» дээн медээ ол. Ооң соонда бичии болганда, күштүг частышкыннар эгелээн. Ооң даажы Кара-Дашты дургаар чаңгыланып чоруй барган.

Чүге-ле ийик, Николай Иванович Шестопаловтуң бодаалынга Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары, немец-фашисттиг эжелекчилер-биле кадыг-дошкун тулчуушкуннарның берге үелери кирип келген.

Эрес-шоваалан Коля онгу классты эки өөредилгелиг дооскаш, бодунуң күзелин чедип алыры-биле Ташкент хоорайның чадаг шериг училищезинге өөренип кирген. Ол аңаа бир чыл ажыг өөренип чорда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ыдыктыг Төрээн чурттуң кырынга айыыл-халаптың кара булуду диргелген. Дижинге чедир чепсегленген гитлержи аг-шериг оруунга таварышкан хоорай, суурларны өртедип, хуоктап, найысылал Москваже чаза таварып чоруп орган. Ынчангаш ие-чурт эрес-маадырлыг оглун, кызын кыйгырып, оларның күжүн мөөңнөп, дайзынга өлүмнүг соугну таварыштырары-биле белеткенип эгелээн.

Николай Шестопалов шериг училищезинге өөренип турган дайынчы өөрү-биле кады Москвага келген. Оларны аңгы-аңгы батальоннарга үзүп эгелээн. Ынчангаш оларны Москва чоогунуң фронтузунче чорудуп турган. Николай Шестопаловтуң кирген батальону тускай дайынчы даалганы алган. Олар Москваже үнер-кирер оруктарның белдирлеринге дайынчы хайгыылды чорудар. Чүге дээрге Москваже ынчан фашистерге саттырган өскерликчилер, шпионнар, аар кем-херек үүлгедикчилери шургул кирерин оралдажып турган. Ол ышкаш найысылалдың садыг-магазиннерин үптөп турган дээр-бедекчилер Москвадан дезип үнерин база оралдажып эгелээн. Ынчангаш дайынчы батальон оларга удур демисежи кирипкен. Ол дайынчы хүлээлгезин маадырлы-биле күүседип турган. Меге документилерлиг чүс-чүс үптекчилерни, он-он шпионнарны олар туткулаан. Ол айыылдыг демиселге Николайның чамдык өөрү амы-тынын чайгылыш чок бергеннер.

Москва чоогунуң тулчуушкунунга немец-фашистер бажын көдүрер харык чогу-биле чуура шаптырган. Кажан-даа, каяа-даа тиилеттирбес гитлержи аг-шериг деп чугаа шак ынчаар хоозун болганы бадыткаттырган. Улуг Октябрының чаалап алышкыннарын, Төрээн чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаан совет улус, оң маадырлыг Кызыл Шерии фашистерге өлүмнүг соугну удаа-дараа таварыштырып, оларны дедир сүрүп эгелээн.

Москва чоогунга гитлержи аг-шериг чылча шаптырган соонда, Николай Шестопалов 81 дугаар курлавыр полктун составына кирген. Олар хүн бүрү тургустунуп турган дайынчы отрядтарның шериглерин быжыг сагылга-чурумга, часпайн адарынга, боо-чепсекти шын ажыглап билиринге өөренип турган. Сержант Николай чаа дайынчыларны өөредир талазы-биле тергиидеп турган. Училищеге кончуг эки өөренип тургаш, оң чедип алган билии аңаа дузалаан. Батальон командиринден ол чангыс эвес удаа аас байырын ап келген. Чыскаалган батальоннуң мурнунга ол: «Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!»— деп, даңгыраглап турган. Аныяк

дайынчы аңаа улам сорук кирип, фашист эжелекчилерни көөр хөөн чок чоруу улам күштелип, өжээн-кылыы хөрөк-чүрээп долуп турган.

1941 чылдың декабрьның эгезинде совет шериглер генерал Г. К. Жуковтуң командьлалы-биле Москваже шыданмыже дывыржып турган фашистерге удур шавар халдаашкынны улам калбартып, оларны барыын чүкче сывырбышаан, хоорай, суурларны фашистиг эжелекчилерден хостап эгелээп. Кадыг-дошкун тулчуушкун болгулаан черлерге узуткаттынгылаан фашистерниң танкылары, үгер-боолары, муң-муң гитлержилерниң сектери артып каап турган. Москваны камгалап, фашистиг эжелекчилерге бир дугаар өлүмнүг согугну таварыштырган совет дайынчыларның алдары кезээ мөңгедө уттундурбас.

Чүгле декабрьда безин гитлерже аг-шеригниң 38 дивизиязы узуткаттынган. Фашист армияның «Төп» деп аттыг бөлүгленишкени буурап дүшкен. Найысылал Москваже диргеттинген айыыл-халап чайлаттынган. Ол совет дайынчыларны улам сорук киирип турган.

Ол үедө сержант Николай Шестопалов чаа келген дайынчыларны өөрөдирин уламчылап турган. Ынчалза-даа ол өөрү-биле кады бодунуң командьлал черинче, оларны фронтунуң мурнуку шугумунче чорударын дилеп, чаңгыс эвес удаа билдирнишкени бижип келген. «Силерниң полктуң өөрөдип каан дайынчылары дайзынга удур өлүмнүг согугну чер болганда чорудуп турар. Силер база-ла маадырлыг чорукту кылып турар-дыр силер» дээн харыыны ол ап турган.

Айыылдыг дайынның кадыг-берге, дүшкүүрлүг хонуктары, айлары чоорту эртип турган. Кызыл Шериг ам улуг күжүн Сталинград тулчуушкунунче угландырган.

Сталинград чоогунга тулчуушкуннар дүне, хүндүс безин үзүктөлбөйп турган. Фашистиг эжелекчилер-биле ханныг сөгиржип алышкын чер кырынга, агаарга-даа кадыг-дошкуну-биле уламчылавышаан. 1942 чылдың август 23-те гитлержилер Волга хемниң эрийнче чаза таварып үнген. Сталинград дээш тулчуушкун чидигленген. Ол үедө сержант Николай чагаа алган. Баштай ол ону аалындан келген деп бодаан. Чагааны чазып көргөш, ол бүгү чүвени кончуг эки билип алган. Чагаа ачазындан келген. Иван Исаевич Шестопаловтуң оглунга бижээн одуруглары мындыг болган: «Фашистиг эжелекчилерге удур демисежип эгелээ-ле ийи ай чедип бар чыдыр мен, оглум. Ам Сталинград хоорайның кудумчуларында тулчуп чоруп тур бис. Фашистер биске чылча шаптырар, оларның куу куйга баштары улуг Волганың эрийнге чыдар хүннер удавас келир. Тиилелге — бистии. Сен, оглум, ачаң ышкаш эрес-дидим тулуш. Төрээн чуртувус дээш амы-

тынывысты-даа харам чокка берип болур бис... Эки хүн ужуражы бээр бис!..»

Николай ачазының чагаан сөстөрүн чүрэниң ханызынга шыгжап алгаш, ону утпайн бодап чораан.

Сталинград дайынның өртүнгө дуй алыскан. Кудумчу, бажың бүрүзү дээш тулчуушкун чоруп турган.

Сталинград дээш тулчуушкунга Николайның ачазы Иван Исаевич Шестопалов маадырлыгы-биле ылган. Ол дугайын Николай үш ай эрткенде аалындан келген чагаадан дыңнаан. Оолдун чүрээ өжээн-биле долдунган.

Николайның турган 81 дугаар курлавыр полугу Сталинград чоогунга 1942 чылдың декабрьда келген. Ол база-ла Сталинград дээш тулчуушкуннарга киришпейн барган. Полктуң дайынчылары чаа келген дайынчыларны шериг херээнге өөредирин уламчылап турган.

Сталинград дээш тулчуушкуннун кадыг-берге ийн чүс дүннери, хүшери төнгөн. Гитлержи аг-шериг чылча шаптырган. 147 муң немец эжелекчилер бажын Волга хемниң эринге оскунганнар. Совет дайынчылар 91 муң гитлержилерни тудуп алган. Ол улуг тиелеге Николай кайгамчык өөрүп, чүдөн артык байырлаан.

Старшина Николай Шестопаловтуң турган полугу Брянск фронтузунга кирген. Дайын чылча шаптырып турза-даа, бакка балыгланган бөрү дег, удурланып турган.

Бир-ле хүн Николайның турган полугу дайынчы даалганы күүседире-биле фашистерниң быжыгланып алган суурунче чоруп орган. Хенертеи немец самолеттар агаарга көстүп келген.

— Дээрде «Мессершмидтер!»— дээн, командирниң алгызы дыңналган.— Камгаланыңар!..

Чеди-сес хире фашист кара кускуннар агаардан шүүргедеп, адып эгелээн. Совет дайынчылар оларже атнышаан, тардыр мацнажып, камгаланып эгелээннер. Дээрден аткан ок дээрге чаап турган-биле дөмей-ле. Ынчалза-даа совет дайынчылар хөлзеп дүвүрөвээн. Зенитчиктер бир «Мессершмидти» өртендир аткан, ол черге кээп чылча дүшкөн. Совет дайынчылар аңаа он шаа хире өөрүн оскунган.

Полк Черни деп суурга кээп доктааган. Карангы дүн дүшкөн. Кыштың соок хүннеринде кадыг-берге тулчуушкуннуг узун орукту хаактыг эрткен дайынчылар могап-шылап турупкан. Ынчангаш полк ол суурга дыштанып алыры-биле доктааган.

Дүнеки хайгааралды чорудар дайынчыларны тургускаш, полктуң дайынчылары дыштанып чыдыпкан. Эртең даң бажы хиреде ол суурже немецтерниң бөлүк танкылары чаза тавагып кирген. Снарядтарның частышкыннарындан доң чер

сиртиңейнип, човууртап турган, саван-биле шыптырган крышаларлыг ыяш бажыңнар чалбыраашталып өрттенип эгелээн.

Полктуң дайынчылары немец танкыларга, фашист автоматчиктерге удур маадырлы-биле демисежиң үнген. Кым-даа кортпаан.

Николай бир өрттенген бажың чаныңга халып кээрге, олче уткуштур бир немец танк чоруп орган. Ол аразында оон чаныңга гранаттыг өөрү база чедип келген.

Эрес-дидим дайынчылар гранаталары-биле танкыны база ону эдерип чораан он шаа фашистерни чок кылган.

— Мээң соом-биле бурунгаар!— деп, сержант Николай командылааш, кудумчунуң он талазынче маңнапкан. Күчүлүг «Ура!» оон-моон диңмиттелип үнген.

Черни суур дээш тулчуушкун кадыг-дошкун болган. Чер чаа-ла чырып орда, полкка немелде күш чедип келген. Фашистер амы-тынныг үнери-биле ырбап дезипкен.

Сержант Николай Иванович Шестопалов Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Берлинге чедир дайынчы улуг орукту эрткен. Курск чоогунга улуг тулчуушкунга ол киришкеш, аар балыгланып, шериг госпиталыңга дөрт ай хиреде чыткан. Сегип алгаш, ол база-ла фронтунуң мурнуку шугумунче чорупкан.

Ол Варшава хоорайны база хосташкан. Немец-фашистиг эжелекчилер Польшаның найысылалы Варшава хоорайга кончуг күштүг камгалалды тургускан. Совет шериглер ол камгалалды канчап-даа эртип шыдавас деп фашистер мактанып турган. Ынчалза-даа эрес-дидим совет дайынчылар немецтерниң ол камгалалын каш-ла хонукта чок кылгаш, Варшаваны хостаан.

Фашистер Варшавадан дезип үнерде, шыдаар-ла шаа-биле хоорайны чаза тепсип турган. Европаның эң чараш болгаш улуг хоорайы шак ынчаар бузундулар кылдыр артып калган. Ынчалзажок ол фашистиг эжелелден хосталган.

Николай Иванович Шестопалов-биле хөй удаа ужурашкан мен. Ынчангаш ооң ажыл-амыдыралы-даа меңэ эки билдингир.

Бо удаада ооң бажыңыңга чеде бердим. Чазык-чаагайы хөлчок кижиле болгай. Мени дораан-на дөрже чалады. Оон-биле суббота кежээзин эрттир хөөрештивис. Амыдыралдан хөйүнү көргөн кижиниң сактыышкыннарын хөлчок сонуургаан мен.

— Ада-чурттуң Улуг дайынын Берлинге барып дооскан мен — деп, ол чугаалады.— Фашистерни ижээниңге киир сывыргаш, чылча шаап, дүжүп бээринче албадапкан бис. Ол дээрге совет улустуң төөгүлүг тиилелгези. Европаның улус-

тарын фашистиг дарлалдан хостаан Кызыл Шеригниң маадырлыг чоруу кажан-даа уттундурбас.

Калбак, ак шырайлыг, ортумак сынныг, угаанныг хүргүл карактарлыг Николай Иванович меңээ көргүзүп орган фронтучу өөрүнүң чуруктарын чүден камныг бөле тутпушаан, чугаазын уламчылады:

— Дайынның айыыл-халавын көргөн кижилер бистер чер кырынга кезээ мөңгедө быжыг тайбың турарын күзээр бис. Ынчангаш Коммунистиг партияның хүн бүрү могаг-шылаг чок чорудуп турар тайбың дээш демиселин, СЭКП-ниң чарлааны Тайбың программанын бүгү тала-биле чүүлдүгзүнүп, чүректин ханызындан деткип турар бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Николай Иванович ам улуг дуржулгалыг геолог. Тываның геология-шинчилел ажылынга ол чээрби чеди чылдын дургузунда ажылдап турар.

1946 чылда ол шериг албанындан халашкаш, Тывага келген. Оон дораан-на геология-шинчилел экспедициязынга чер үттээр ажылчын бооп кирген. Кара-Сугнун, Улаатайнын, Ак-Довурактың ажыктыг казымалдарын шинчилеп тыварынга идепкейлиг киришкен. Ол 1964 чылда Иркутскиниң геология-шинчилел техникумун бот-өөредилге-биле дооскан.

Дайынның айыыл-халавын, фашистерниң араатанзыг үүлгедиглерин караа-биле көргөн кижиге амыдыралды кымдан артык үнөлөп билер. Ынчангаш Николай Иванович ам тайбың иште кайгамчык сорукутуг ажылдап турар. Ол бодунуң кызымак күш-ажылы-биле кады ажылдап турар эш-өөрүнүң, коллективиниң бедик хүндүткелин чедип алган. Биче сеткилдиг ажыл-ишчи Николай Иванович Шестопалов кызымак күш-ажылы дээш, 1971 чылда Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан. Ол ышкаш ССРЭ-ниң Геология министерствозунуң «Геология-шинчилел ажылының тергини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи. Оон дайынчы медальдары база хөрээн долган.

Ол ам Хүндүлелдин Демдээ орденниг Тываның комплекслиг экспедициязының ажылды эртемге үндөзилеп организастаарының талазы-биле улуг инженери болуп ажылдап турар.

Николай Ивановичиниң өөрү-биле кады шинчилел ажылы чорудуп турган Кара-Дашта ам Ак-Довурактың «Тыва дагдүгү» комбинаны ажыттырган. Тываның эң эки шынарлыг дааның дүгүн Төрээн чурт ап турар. Чергелештир шөйлү берген Кара-Даш дагларының белинде чаа, чараш Ак-Довурак хоорайы чаптыла берген.

Эки кылган ажыл элөп читпес алдар деп чүвө ол. Николай Иванович Шестопалов бодунуң чурттап эрткен амыдыралын бодап келгеш, өөрүп чоруур. Чүгө дээрге ол амыды-

ралдан кажан-даа чиик, сагыш ышкаш бүдүп турар орукту сүрбээн. Ол кадыг-берге шылгалданың үезинде ыдыктыг Төрөөн чуртун фашистиг эжелекчилерден камгалашкан, октуг боозун тудуп алгаш, амгы салгалдың аас-кежиктиг келир үези дээш амы-тынын харам чокка демисежип турган. Ынчаарга тайбың иштиң үезинде ол база-ла чоннуң чоон оруубиле чоруп, ажылдың кадыг-бергезин кылып, ол дээш чонунуң бедик хүндүткелин чедип ап турар ёзулуг кижиге деп чүве ол.

Окан-оол НАМЧЫЛАК

ТУРА ДҮШПЕС КИЖИ

БИР ЧЫЛ БОЛГАНДА...

1945 чылда Чаа-Хөлдүң Кызыл-Дагга МЧАЭ даргазы турган, кады төрөөн акызы Монгуш Байыскылаңга ынчаарда Улуг-Хемниң кожуун даргазы М. И. Кызыл-оол медээ дыңнадырга, оозу дүште-даа чок:

— Че-че, бо эрлерниң чиктиин! Бирде өлгөн дээр, ам кээп дириг чанып келди-даа дижир... Өске кижиге ыйнаан? Өлгөн дээрге, дойлаанывыстан бээр безин чыл чети ышкажыл!— дээш, бүзүрээр-даа хире эвес бооп-тур.

Булуң-Терекке чедип келгенде безин дуңмазын ол танып чадап падын бараан.

— Катканыңар бажы! Арны дээрге куу тос дег, көңгүс сыр өске кижиге көрүп алгаш чүзүл боларның — деп, Байыскылаң дуңмазын чедирип келген улуска харын ажынар аяныг.— Мээң Докпидим арны-бажы артында-ла үстүг кара болбазыкпе!— дигеш, карааның чажын чоода берген. Докпит ону ыт чок харлыга берген дыңнап турган.

Норжуңмай деп кады төрөөн угбазы (ол, бо чылга чедир хойжулап келген) Булуң-Терек суурнуң кедээзинде Кызыл-Даг белинге күзеглеп чыткан. Дуңмазын көрүп хамаан чок, хенертен ону дириг деп дыңнаар болза моорап болур. Херээжен дунмазының кадыының ындыг кошкаан билер болгаш, Байыскылаң ынаар улус үндүрүпкен. Олары демгизиниң чагыын ёзугаар чоорту, эскет чоок: «Дайындан бүдүн-бүрүн чанып келген акывыс Докпитке дөгерип бээр ирт эккелицер дээш Байыскылаң чорутту» деп чеде берип-тирлер. Шак ынчаар тоомча чок, таваар чугаалаарга безин демги белиңчи, чүрээ багай кадай, шай эзип олурган боду, тура халааш, дагны өрү ыдып ыңай болган... Көгүдүп-оожуктуруп тургаш, арай боорда аалга кирип алганнар.

1973 чылга чедир Арыг-Үзүүнге хойжулап келген Кунгаажан деп акызы, чаавазы база-ла ынчан Булуң-Терекке дунмазынга кээп журашкан.

Өлгөн дирткен кижиге фронтудан дириг чанып келирге, дөргүл-төрели ынчаар уткааннар...

ТӨӨГҮДЕН КАШ СӨС

Көк-Чырааның Тас-Булуң чурттуг Дүвен деп ашак чораан. Чер-чуртунун улузу кайгаар, сураглыг-даа шевер ирей. Аптара, үлгүүр, ынаа-хана, доскаар-бүлгээр, уур-бала, согааш дээш, ооң кылбас-ла эди чок. 1941 чылга чедир ол ирей шакла ынчаар Шагаан-Арыг хоорай биле Көк-Чыраа сумузунун чоок-кавы араттарының чагыын күүседип, уруг-дарыын азырап келген. Ол чылын демги шевер ирейни тутуг черинге чазаныкчыладыр дээш, республика пайысылалынче өг-бүлези биле көжүрө берген чүве-дир.

Дүвен ирейниң улуг уруу — Дамарны алган Докпит деп күдээзи ревшеригге албан эртирип турган. 42 чылдың күзү келген. Тыва араттарның изиг күзели-ле фашистиг эжелекчилерге удур эрес-дидим демисежип турар Совет Эвилелиниң улустарынга ок-боону холга туткаш дузалажыры турган. Монгуш Канзаң оглу Докпит намга база кирген, ол күзүн фронтуже чоруур билдириишкин бижээн. Харызын манаар сен дээш, ону шөлээледип чандырыпкан. Көк-Чыраага бодунуң аалынга чанып кээп-тир. Иези күжүр ынчан дириг, а адазы шагда чок. Хоочу-хораалыг кижиге боорга авазынга демги билдириишкининиң дугайында-даа сөс этпээн. Кадайынга мүн-не элдээрти чугаалап каан.

Ынчан ол баштайгы кадайындан ийи уруглуг турган. Оларның бирээзи кырган ада-иезиниң өөнге өскөн, чогум оларны угбам, честем дээр — амгы үеде Кызылдың спецшколазының башкызы, республиканың школаларынга 20 чыл ажыр ажылдап келген Моңгул Дүвенович Түлүштүн сактышкынын борта киирейн.

«Мен ынчан Көк-Чыраа эге школазының ийиги клазынга турган боор мен. Школа эгелээр чоокшулаанын бодаарга август хире. Чылын эки билир мен — 1943 чыл. Ынчан Дамар угбам сугга турганым ол. Бай-Даг чанынга аалдар аажок — Көк-Чыраа улузу чайлагдан көжүп киргилеп келгени ол. Фронтуже чоруур дээн улус үдээр деп дыңнааш, Шагаан-Арыг хоорайның кожуун чагыргазынга (ам болза эмнелге бажыңы) улус чыылган. Кижиге-ле эндерик! Ол хөй кижиге аразында машина кырынче үне берген турган честем мени көрүп кааш:

— Бээр кел, эйт! Машина кырынче үнүп кел, ажырбас!— деп туру. Бижииргексеп чоокшулай бээримге, долгандыр кызыл лозуннар-биле шимеп каастаан чүък машиназының кырында фронт чоруур дээн он шаа кижиге үне берген турлар. Мени ол ынаар үндүр тыртып алган.

— Чаңгыс аай бо машинага мээн-биле кады ада-иенче чана бер шинме?— деп-ле кижим бо. Амыраарым-даа аажок: Кызылды барып көрүп алыр, авам-ачамны үрде көрбээн!..

Адыг-Бажы-Аскан тейге (амгы Шагаан-Арыг хоорай үс-түнде көвүрүг чаны) чедир хөй чон эки турачыларны үдээн. Кызылга чедир ол улустуң аажок хөглүг-омак, каткы-иткизи, ыры-шоору, чугаа-соодунга узун орукту эрткенивис-даа эскертинмедди.

Кызылга келгеш үш хонганда дыка хөй кижини фронтуге байырлап үдээн. Шериглерниң чыскаалы болган дораан авам биле ачамны чурукка тырттырып алыңар деп, честем бо маңнап келди. Ол чурукту бо чылга чедир кадагалап келгеш, чидирип алганым хомуданчыг. Авам-биле (кат-иези) ооң чуруу музейде бар чораан».

ДАҢЗЫДАН ҮНДҮР БИЖЭЭН

Очеригимниң чогуум маадыры-биле номчукчуну ам-на таныштырар өй келди ышкаш. Ооң ат-сывын силер эки турачылар дугайында очерктер чыындызының республикага баштайгы-даа, сөөлгү-даа парлаттынып үнген номнардан, даңзыдан тыппас силер: «Моңгуш Канзанович Докпит, 1917 чылда төрүттүнгөн, анаа дайынчы, 1941 чылдан бээр ТАРН кежигүнү, бижикти биче билер, Улуг-Хем кожуунунуң Көк-Чыраа сумузундан фронт чоруп турар». Күрархивтен ооң дугайында тыпкан дың-чаңгыс документим — фронт чоруп турган нам кежигүннериниң даңзызында ындыг демдеглел бар.

Улуг-Хемниң Кызыл-Даг суур. Бо күзүн сургакчылап чораш, ол суур ортузунда шевергини кончуг ак бажыңга кире берген мен. Өг-бүлениң ээзи чолдаксымаар акый мени шала тура чоок хөөннүг уткуп алды. «Тыва эки турачылардан уттундурган кижиге-ле болгай мен...» деп, Моңгуш Канзанович сөөлүндө, чугаавыс хөнүгө бергенде, ажыы-биле хомудап чугаалады.

Анаа душ бооп таварышкан баштайгы журналист мен болдум: парлалгага ооң ады үнерден, фронт киргеш эеп келгеннерниң-даа, чанып келбейн барганнарның-даа даңзызында ооң ады чок...

Алдар орденниң үшкү чергезин эдилээн эки турачы он сес кижиниң бирээзи (орден № 562000), дөрт дайынчы медальдың эдилекчизи, күш-ажылчы фронтуга чанып келгеш чаңгыс-даа хүн халас эрттирбейн эрес-шудургу ажылдап келген

партийжи анаа дайынчының ат-сураа чүге дыңналбайн барганы?

Мурнунда эки турачыларның эрткен дайынчы оруунуң дугайында бижиттинген хөй одуругларны катаптавайн, маадырымның сактыышкынынга даянып, допчулаптайн.

— Хамык ужур өөрүмден аза бергенимде чүве — деп, Моңгуш Қанзанович бодунуң дугайында узун төөгүнү тө каап бээр мурнунда, үстүнде айтырыгга хары кылдыр чугаалай-дыр.

...Тывадан барган оолдар, кыстар Ровнону хосташкаш, Дубноже шаап халдап кирер деп турда, оларны Төрээн чуртунче чанзын деп дужаал солдаттар аразынга дыңналы берген. Ынчан Докпит улуг лейтенант Оолактың взводунга барган. Совет Эвилелиниң ындыкы кызыгаарындан фашистерни үндүр сывыраының кырында келген. Кызыл Шериг дайзынның «майын басып», ызырты сүрүп орган түлүк өйү ол. А тыва араттарның төлээлекчилери фашизмни дунчузунга чедир узуткажырынга белен турган. Алызындан изиг, эрес чаңныг офицер Оолак шуут-ла дорт мынча деп-тир: «Чанар улус чанып-ла чыдар ыйнаан. Бис чанмас бис!»

Тыва дайынчыларның оруунга таварышкан өлүг-өжээн дайзынның дошкун быжыгланыышкыны — Дубно дээш дошкун тулчуушкунга, изиг сегиржип алыышкынга Докпит, канчап-ла чүве ийик, өөрүндөн аскаш, тулчуушкун доостурга, кожазынга чораан чадаг шериг кезээниң дайынчыларының аразынга кире берген болган.

— Хайгыылчылаары харын чүүден солун — деп, хоочун гвардейжи сактып орар.— Үш-дөрт кезек доскуулчулар болуп үстүп, сүрүштүр чоруп бээр. Бир суурдан өске суурже, бир арыгдан өске арыгже чоруп-ла орар. А хайгыылчыларның ол дыңнадыгларын соондан чоруп орар кезекке сайгарып көрүп турар. Ол чоруп тура дайзынның хайгыылчылары-биле чаңгыс черге ужуражып-даа келгилээр, а харын-даа дүнге таварышкаш... кады хонган-даа болгулаар-ла! Даң адып олурда, мурнап билип кааны «чыдыг чогуш-даа» үндүргүлээр-ле! Чүү турбас дээр силер!

Айыылдыг шак ындыг таварылгаларны херек кырында көргөн ол дайынчы Дубнодан ийи удаа хайгыылга үнгеш, даалганы эрестиг күүседип, үшкү удаа чорааш, балыгланган. Ынчан акы-дуңма Польшаның кызыгаарынга кире бергеннер.

— Тос хонук үзе кирдирген бис. Бичии сухарайывыс чивес-даа, анаа соруп аар. Варшаваның барааны көстүп турар. Хемниң ийи севин кешкеш, үзе кирдирген болгаш ыңай-даа, бээр-даа баар аргажок. Ол-даа, бо-даа тала үгер-боолар-биле бот-боттарын чула улдажып турупкан — шериглерниң дылы-биле үгер-боо белеткенип эгелээн!

Ийет, шак-ла ынчан, баштар кыры-биле октар сыыгайндыр ужугуп эртин турда, он дөрт совет дайынчы (улуг лейтенант бурят командир-биле) ол чарыкта от точкаларын санап, соонда өөрүнче кандыг-бир арга-биле дамчыдар деп үр-ле оралдашкан. Командири тыва дайынчызын кыйгырган. Эрикче кире халыыр деп чыткан Докпитке ок дээпкен. Холунга ок дээрге-даа 200 метр маңнай бергенин боду билбээн, өөрүнге чеде маннап чорда олардан 10—15 метр хире черге снаряд кээп чазылганын ол эки билир, ол дээрге бо чарыкта совет шериглери боолаарга, ара дүшкен снаряд. Чер-дээр ооң кырында келген ышкаш болган. Ол-ла!

— Бисти снаряд хөме дүшкен деп санаан өөрүвүс шаап халдап тура, меңээ таварышкаш тып алган хире чораан. Ону орта айтырып, тодарадыр кижиге бар эвес, билип келиримге-ле снарядтар, ок-чемзек шыгжаар складтар турган хире чер иштинде улуг госпитальда чыдыр мен. Бирде миннип кээр, бирде билинместей бээр, та чежеге ынчаар чыдып келген кижиге мен, та чеже госпиталь кезээн мен! Чоогумда тыва кижиге бар иргиге бе дээш, дилегзинип оралдажып көргөн мен, эмчилер чөпшээрээр боор бе!— деп, мээң-биле беседазынга ол оонмоон өлөрип келген бажының дүгүн суйбай туткулааш, папирозун ханы сорбушаан таваар чугаалап олур.

Ону Ковров хоорайга эккелгенде, ам мүн-не чугаалажырын чөпшээреп каан. Эмчилерниң дыңнады ону шуут кайгаткан: тыва өөрү чанга-ла чыл чеде чокчулаан, а ону өлгөн дээш даңзыдан шуут үндүр бижип каапкан болган.

— Дириг кижини өлгөн дээрге хоранны-ла кончуг боор чүве чораан! Орустап орта билир болза, база чүү дээй эртик! Ат-сывым адаарымга-даа бүзүревес, билбес болурга, хөөн каранчыг!

Ол кылаштап турар апаарга, Ковровтан Москваже шилчидер дээниң, ында ону бир-ле онза таварылга манап турарын эмчилер бир хүн дыңнатканнар. Ол эш-өөрүнүң арын-шырайында хүлүмзүрүгнү көргөш, Монгуш кайгап бодангылаан. Шынап-ла Москвага поезд-биле чедирип келгеш, госпитальга чыттырып каан, үр болбаанда, баштай улуг лейтенант Байыскылан бо чедип келген. Кады төрөөн алышкылар ышкаш кужактажыпкан. «Бичии мана!»— дээш, демгизи үне чүгүрген дег болза-ла, Салчак Калбак-Хөрекович, майор Кечилоолду эдертип алган бо кирип келген. Өөрүшкү-даа эрийн ашкан! Эмнеп турган эмчилеринге, ооң бодунга генерал-лейтенант белек-селек тыпсып пат болган!

М. К. Докпит бодунуң Төрөөн черинге ээп кээп турда (1945 чылдың күзү), кады фронт чораан өөрү шагда-ла социализм тургузушкунунуң тайбың фронтузунда берзенипкен ажылдап турган.

НАМДАРНЫҢ ТАЙБЫҢ КЕЗИИНДЕН

Ол шериг хүлээлгезинден шуут хостаттырган, инвалид чанып келзе-даа, тайбың күш-ажылга чүгле хире-шинээ-биле эвес, бүрүн бердинип киржирин шиитпирлеп алган. Партияның дайынчызы ол шиитпирин ам-даа үзүктөл чок уламчылавышаан деп бүзүрелдиг чугаалап болур. Хоочун фронтучу, хөй чыл стажтыг малчын, хөй уругнуң эргелиг адазы. «Ак-Туруг» совхозтун Кызыл-Дагда столоваязының ажылчыны Анай-оол Шанма-ооловна-биле ийилээн олар тос уругнуң ада-иези. Уругларының дөрт элээдизи адазының адын сыкпайн Төрээн чуртунга күш-ажылчы үлүүн кирип турар: улуг кызы Раиса Монгушевна Сүге-Маадыр — партия ажылдакчызы, дээди эртемниг, Михаил, Партизан, Маадыр-оол алышкылар — совхозтун механизаторлары, а өскелериниң күш-ажылчы оруунун эгелээри шала-ла элек — школачылар, эң бичези — Жанна беш харлаан. Коммунист Монгуш Докпит дайыш араатан-биле изиг сегиржип алышкынга-даа, күш-ажылчы демиселге-даа мурнуку одуругдан үнмээн дээрзин чаңгыс таварылгага бадыткап, ооң улуг кызы Раиса Сүге-Маадырны дыңнай каапса четчир.

«Фронтудан келген дораан ачамның холу шарыглыг боду-ла ажылдап егелей бергенин билир мен. Колхоз тургустунары билек ол инек кадара берген...

Ниитиниң малын онча-менди өстүрүп бээр деп кызып чорааш, тайбың хүннерде-ле улуска өлүртүп ал часкан чери безин бар... Аалга чааскаан хонуп чыдырда, бир дүне коданга оор кирген. Ойт-кыйт дээр чайжок аразында оорнуң бирээзи ону тас колдукче бижектээн. Моораан кижини өлгөн деп бодааш, караңгыда каапкаш барып-тырлар. Өг даштынга хонган. Оглу Михаил (менден бичези) таварылга болуп чедип келирге, адазы даштын чүгле ишти тынныг чыткан.

Арай боорда автомашина тып алгаш, боду чорудуп, адазын кабинага сыксый олурткаш, бир талакы холу-биле тудуп чорааш, Чаа-Хөлге чедирген. Эмчилер: «Өлгөн кижини эккелген» дээш, безин көрбээн-даа. Маргыжып пат болган. Орта таварылга болуп дужа берген даайывыс-биле эмеглежип туруп, эмчиге көргүскен. Оон Кызылдан эмчи келдирткен. Элдеп салымныг кижини! Ачамның чүгле онгарлып, дектерлип келиринге безин 3—4 ай негеттинген болгай.

Ийиги бөлүктүн дайын инвалиди, пенсиязы-даа шыырак, уруг-дарыы-даа улгаткан. Ол хиреде ачам ажыл чок анаа олуртунмас чаңныг кижини.

Совет ниитилел М. К. Докпит ышкаш, шак-ла ындыг, быжыг тура-соруктуг кижилерден тургустунган. Ооң быжыы, күштүү ында.

ПАРТИЗАН БОЛГАШ ООҢ УРУУ

I

1930 чылдың чазы. Нарын хемнин унунда Сагир-Арты деп чернин хавак кырынга каш өг турган. Самдар кара өглернин бирээзинин ээзи Тоңмит араттың улуг уруу, эрткен чылын Ак-Булуң деп черге турган ликпунктуга чорааш, шору үжүглөп турар кылдыр өөренип алгаш келген орлан-шоваа Сынаа хой кадарар ээлчээн эртирип алганынга өөрүп, кодан хоюн аал чанынга доктаадып кааш чанып кээрге, өөнүң чанында баглаашта аъттарның хөйү аажок болган.

Чаа хонган чурттуң чараш даштарын чыып алгаш, өөрүбиле сайзанактап ойнап турда:

— Сынаа биле Серенмаа ийи кайда силер! Бээр келинер!—деп, Тоңмит дужааган хевирлиг кыйгырган.

Сынаа чүү боор, кады сайзанактап ойнап турганы бодундан каш хар бичин дуңмазы Серенмааның холундан чедип алгаш, ачазынга чүгүрүп чеде берген.

Кайы хамаан чок уругларын чассыдарынга ынак эвес Тоңмит ийи кызының дас-кара баштарын сыйбап, чыттааш, элээди уруу Сынааже көрүнгөш, мынча дээн:

— Мен чорук чорууйн дээш. Аваңарның сөзүн дыңнап, ажыл-агыйынга эки дузалажыңар. Багай аваңарның сеткилин хомудатпас силер, уругларым...

Аңнаарда-даа, аалдар кезип, бодунуң чоруун кылырда-даа биске чагыг бербес кижилер болгай, бир-ле чүве болган-дыр дээн бодал Сынааның бажынга чык дээн.

— Че, ам чоруп орбас болза хоржок. Эрте дээр чөп дөгүп алыл. Чедер черивис ырак, сорулгавыс улуг — деп, өгден үнүп келген кижилернин эң узуну, хөвөнниг хүрең тоннуг, аныяксыг кижилер чугаалаан. Тоңмит база-ла часпас адар чактыр боозун чүктээш, ок-чемзээн астыпкан.

Боо-чөпсектиг улус аъттангаш, Нарын хемни өрү даалыктадып өскепкен. Тоңмиттиң кадайы Бижээ ийи кызын ийи талазынга тургузуп алган, арны чиктии кончуг апарган, самдар өөнүң чанында, аъттыг кижилернин барааны көзүлбестей берзе-даа оруктуң уунче үр-ле көрүп турган.

Өске өглернин ээлери хой, өшкүзүн саап эгелей берген, а Сынааның авазы кандыг-ла бир бодалга алыскан, чогуң чүңү кылырын аайын тыппайн, эедерей берген өөнге олурган. Элээн болганда уругларынга бичии ыяш хууңчугаштарны тутсуп, дузалаштырып алгаш, каш баш шээр малын саап эгелээш.

Сынаа доруг аьдын мунгаш, кодан хойну үндүр сүргеш, аал чанынга одарладып эгелээн. Кежээ чырык-имир турда хоюн кирип келгеш, кодан ортузунга доктаадып кааш, өөнге кирип кээрге, кожа өглерниң кадайлары бичин уругларын эдертип алган ында органнар.

— Тере-Хөл деп черде чоннуң хостуг эргезинге хөңнү чок дүржок кижилер самыын үндүрген. Оларга чүгле ол черниң эвес, Моолдуң кызыгаарда турар чамдык байлары безин каттыжып алган, кара туразында аажылап, кем чок кижилерни хинчектеп турар дидир. Арбан, суму ажылынга идепкейлиг киржип турар кижилерни дүне өглеринден тудуп алгаш, байысаап, хинчектеп өлүрүп турар. Бо ашакты болгаш сумунуң өске-даа кижилерин ол самыынны базары-биле чоруткан чүве-дир. Серемчилелдиг болбааже хоржок. Бо чугааны кымга-даа дамчыдып болбас. Чаңгыс хонашта чурттап, чаңгыс хемниң суун ижип орап өөрүм бооруңарга чугаалап ор мен...— деп, авазының дүвүрээзинниг чугаазын Сынаа дыңнаан.

Кежээ дүшкен. Сынаа дуңмазы-биле кады хойтпаан ижип, имистээн дең чырыынга ойнап орда уйгузу кели берген. Авазы ону эскерип кааш, ийи талазынга хойгаргаш чыдып алган. Хөөкүй незиниң чанынга чыдып алгаш, ооң чымчак холдарының эргеледиишкининден уругнуң уйгузу сергеп, бөгүн болган болуушкуннарны тода билип атыр күзел хайныгып келген.

— Үймээнчилер деп кымнар боор, авай?

— Ону кайыын дыңнадың, уруум?

— Ачам суглар чугаалажып турду, а кежээ сен база чугааладың.

— Улуг улус чугаазы дыңнаалавас, орта киришпес чоор. Дыңнап алган, айтырып чыдар болганында харыылап берейн. Олар бистер ышкаш яды кижилерге удурланып турар дайзыннар-дыр. Олар самыын-үймээн үндүрген. Ачаң ышкаш яды араттар оларны базары-биле аьттанганы ол-дур. Ачаңның кайнаар, кымнар-биле чорутканын өске кижилерге чугаалава. Улгады берген кижидир сен, угаанныг бол, уруум — деп, авазы чагаан.

Бот-боттарындан ылгалыр чүвези чок часкы хүннер эртипле турган. Шагның чаагай үези болур чайның чоокшулап олары иле апарган. Өът-көктүң үнүп, сүт-хойтпактың элбээнинден кижилерниң сагыш-сеткили көдүрлүп, амыдырал улам хөглүг аян-биле долдунуп турар ышкаш сагындырган. А ынчаарга Тоңмиттиң болгаш самыын базары-биле аьттанган өске-даа араттарының аал-оранының ишти дүвүрээзинниг амыдырал-биле чурттап, Тере-Хөлден кандыг-даа медээ албайн, партизаннарның кажан ээп келирин четтикпейн манап турган.

Аалдар чайлагларже көжүп эгелээн. Тонмиттиң кадайы Бижээ бир-ле хүн Сынаазынга мынча дээн:

— Намчаа честең сугга баргаш кел. Бисти көжүрүп кагзын. Эрзин унунда Кызыл-Чыраага хондуруп кагзын. Ачаңдан кандыг-даа сураг чок. Чай келген, ону манап орар арга чок апарган.

Байыр-наадым болган черлерге сумунуң макталдыг оолдарындан тудак чок чарыш аьды мунар эрес-шоваа Сынаа доруг-дайын мунупкан: угба, честезиниң аалы элээн ырак-даа болза, ол-ла хүн авазының дилээн дамчыгкаш, караңгы имир дүжүп турда тутсуп чанып келген.

— Аьтка шаппас, дүне чорук чорбас дээрзин чеже чагыыр чүвөл. Сээң оол уругзуг, эгенир-коргар чүрөк чогуңну чон билир болгаш кожа-хелбээ улус бисти чемелеп турарын билбес эвес сен — дээш, авазы уруун элээн чемелээн.

— Мээң оолдардан тудай берген чүм барыл. Кыс кижин чарыш аьды чүгө мунмазыл? Сээң дилээңни дарый күүседир, сени чааскаанзыратпас дээш дүне чанып ордум — дээш, Сынаа алдыртпаан.

Аалы чайлаглап, көктүг-шыктыг Кызыл-Чыраага көжүп келгенде, чеди айның төнчү үезинде бир-ле хүн Сынаа уруглар-биле кады Эрзин хемге эштип чорааш өөнгө маңнап келген. Орунда бир-ле кижин ханаже көрнүп алган удуп чыткан. Уруг ачазы деп бодааш, ынаар халый бер часкан.

— Ачаң эвес-тир, уруум. Ооң-биле кады самыын үндүрген идегеттерни чылча шаап чораан Кижир-оол деп кижин-дир. Ооң буду балыгланган, бичин дыштанып алгаш, ачаңарнын дугайын шуйтузун чугаалап бээр. Корткан херээң чок,— деп, Бижээ чугаалааш, уруун доктаадыпкан.

Сынаа аалчының оттурун манааш, чем безин чивээн. Авазы сарыг шайын хайындырып, чаглыг эьдин дүлүп, тавакка салып алгаш, Кижир-оол оттуру-биле аьш-чеминиң дээжин салып, хүндүлөп эгелээн.

Кижир-оол таваар шайлап, чемненмишаан чугаалап эгелээн:

— Бистер каш хонуп чорааш Качыкка чеде бердивис. Тус-тус кожууннардан болгаш сумулардан барган кижилерни тускай командирлиг партизан шерин кылдыр үзүп каан. Тере-Хөлге хөделип турган үймээнчилер Сайгал хемни куду, бисче углай бадып орар дугайында медээ барганывыс соонда ийи-үш хонганда дыңналы берген. Үймээнчилерниң болгаш Моолдан келген бөлүк байларның оруун дозуп, эрттирбес дээш хайгыылчыларны чорудуп, күжүвүстү мөөннээш, быжыгланып алдывыс. Сайгалга турган аалдарның эр эелери самыын үндүрген дайзыннардан дезип, арга-сын иштинче чаштып кире берген, олар дүне бүдүү кээп аалдарындан аьш-

чем алгаш, дедир чоруп турары биске билдине берген. Бир-ле хүн дайзынның күжүн, чоғум кайнаар углап бар чыдарын тодарадыр дугайында даалга алгаш хайгыылчылап аъттаныпкан бис. Сайгалдың унунда даглар болгаш тейлер баштарынга үнүп, ол-бо харап, чон-биле чугаалажып чордувус: дайзынның чоғум кайда турары, кайнаар углап бар чыдары билдине берген. Аъттарывыс шылап, боттарывыс база аштай бердивис. Даг бажындан харап турарывыска хем кыдында, хавак кырында өглер көзүлген. Дүъш үезинде орта баргаш, кыдыг өгге шай хайындыртып ижип орувуста, даг бажынга үш аъттыг кижиг көзүлгөш, дораан чиде берди деп өглернин бирээзиниң херээжен ээзи дүвүрөп дыңнатты. Силерниң ачаңар доп-дораан тура халааш, актар бисти бүзээлей берип болур, мен барып, чүвениң ужурун көргөш келийн дээш үнген чүве. Үр-даа болбаанда ыя арыг иштинге боо даажы дыңналган. «Актар бисти бүзээлеп келди!» деп, оң алгызын дыңнап кагдывыс. Бооларывысты туткаш, үне халышкаш, аъттары-ыска-ла бардывыс. Боо даажы көвүдөп, ок сыыгайнып-латур. «Мен балыглаттым! Дайзынның күжү хөй-дүр. Бүзээлээшкинден дүрген үнүнер!» деп, Тоңмит алгырбышаан, кавындылап-ла эгелээн. Огун төндүр аткаш, хараган баарында оңгар иштинге олуруп алгаш, хөйледин ора тыртып, будун шарып орда боолуг кижилер келгөш, боо ужазы-биле моорады каккаш, тудуп алган. Олар медресел чок кижини аътка арта каап алгаш, турлаанга эккелгөш, баштыңының турар майгынының чанынга дүжүр каап каан. Угаан кирип келгөш дыңнаарга демги улус моолдажып турар болган. «Бо чүвени дытка чыпшыр шарып кааңар!» деп, торгу тоннуг кижиг дужаарга, ийи кижиг ону ынаар сөөртүп аппарган. Моолдан келген байларның бөлүү-дүр ийин деп ол бодап, канчаарын, чүнү кылырын планнап турар аразында, торгу тоннарлыг ийи колчук оол келген. Оларның бирээзи тура: «Бо самдар тыва бистиң баштыңывыстың оглун база боолап каан-дыр. Чүрээн диригге уштуп алгаш, тук дагыр болза эки ыт-тыр ийин» дээш чоруй барган. Удаваанда Тоңмитти байысаап эгелээн. Ачаңар аът дилеп чораан улус бис дээш хөрлээш олурупкан. Чүге боолуг чораан силер дээрге, тайга-сын кезип чоруур улус боо чокка канчап чоруур боор деп харыылаан. Ол чежемейниң-даа хөрлөзе каржызы-биле эттеп, адактың соонда бир үймээнчи халып келгөш, балыг будунуң шарыын чешкөш, селемезиниң бажы-биле чушкуп эгелээн. Оон угаанын ышкыныпкан. Бир минниң кээрге, демги-ле дыдының дөзүндө, ханы оргуланы берген чыткан. Арай боорда шимченип тургаш, чүвүрүнүн хончузун ора тыртып, чиңге баг-биле шарып тургаш, будунуң ханын доктаадып алган. Даартазында хүн анаа кым-даа дегбээн — моол үймээнчилер өлүрткен улустарын чыып, ба-

лыглаткан кижилерни ажаап турда хүн эртер дей берген. Арай кежээликтей бир лама кылаштап келгеш: «Сээң чүрээңбиле эртен тук дагыр бис» деп, кыжанып кааш чоруй барган. Дүн ортузу чедип чорда ооң чанынга бир-ле кижини кылаштап келгеш, таңныылдап орган ийи ашакка кара мүн кылыр дугайында дужаал берген. Олар мүннү хайындырган соонда ачаңарга келгеш, кара мүннү кызып иш деп дужаагаш, аътка олуруп шыдаар сен бе деп айтырган. «Аът мунар херек чок, олуруп шыдавас кижини-дир мен» деп ол харыылаан. «Бинчаарга мен чоруурум ол, эртен сыгыр даң бажында бир-ле чүве болур эвеспе. Бодунну камнан. Боо даажы дыңналып келзе, чанында оңгар иштинче үнгеп кирерин оралдажыр сен» деп, демги кижини чагааш, караңгыже арлы берген. Кара мүн ишкеш караа бичини чырып, даң хаязының келирин манап, хинчектенип орган. Шынап-ла чөөн чүктен кызыл хаяа көстүп чорда чоокку даглар баштарынга аъттыг кижилер барааны шаараңнаан. Даг белдиринге турган таңныыл «Бисти бүзээлөп тур!» деп, алгы-кышкылыг шаап келген. Дүвүрээзин-даа эгелээн, ол-бо чүктен боо октары сыңайны берген. Аар балыгланган ачаңар канчаар-даа аайын тыппайн, ыңай-бээр үңгеп турда, бир кижини келгеш, ону өртеп каан турган аргамчыны одура кезипкеш, ыңай болган. Оон чүү боор, дүне келгеш барган кижиниң сүмезин ёзугаар ыя ынаар үңгей бээрге бичини оңгар бар болган. Орта баргаш хоруп чыдыпкан. Боо даажы улам ырап, хемни өрү дескен үймээнчилерниң уунда дыңналыр. Ачаңар арай боорда үңгеп чорааш, хем кыдыыңга кээп, суг ижип алгаш дыңнаарга, демги хинчектедип турган черинде моол чугаа дыңналган. Дайзыннар-дыр деп бодааш, допдораан чашты берген. Шимээн чидип, ыржым апаарга хемни өрү үңгеп-ле орган. Ол ынчап чорааш, суглаан кадайга таваржы берген. Ол ачаңарны өөңгө арай боорда чедирип алгаш, балыын эде шарып, ашкарып-чемгерип турда бистер барып тып алдывыс... Ону чеже-даа хинчектезе өөрүнүң кайда турарын, кайы хире күштүүн сөглөп бербээн. Эр-хей болган! Маадырлыг чоруун көргүскен! Силерниң ачаңар ындыг маадырлыг, ындыг сорукутук кижини-дир — деп, Кижиир-оол чугаазын дооскаш, Бижээниң болгаш ооң уругларының арыннарынче чиге көрүп алган орган.

Кижиир-оол ол медээни эккелгениниң соонда ийи хонганда Тоңмитти аътка шырғалап алган бөлүк партизаннар аалга чедип келген. Ачазының дириг чанып келгенинге өөрөөн, оон бертиниң, хинчектенип олуруарыңга муңгараан кадайы болгаш уруглары ыглажып уткуп алган. Качыктан бээр узун орукка Тоңмиттиң будунда балыу улам кедереп чиглей берген болган. Аңаа дээп, балыгны арыглап, диттир кижини ховар

болган. Чүглө хоочун дарган Сандып партизанның балыын чазып, арыглап, баштайгы дузаны чедирген.

Аар балыгланган партизанны күдээлери Сазаа биле Сандып, кадайы олар ол-ла хүн тергелеп алгаш, Самагалдайда эмнелге черинге чедирери-биле чорупкан. Уругларның авазы Бижээ Самагалдайга чаңгыс-ла хонгаш, ээп чанып келген.

— Ачанарның балыг будун кезип каапты. Ам чаңгыс бутуг артканы ол-дур. Дайзын деп чүве ындыг кээргел чоктур, уругларым — деп, ол чугаалааш, ийи кызын чанынга олуртуп алгаш, ишкирнип ыглап орган.

— Ол хүнден эгелээш угбам-биле бистерлер улам угаан кирип, улуг кижилер-биле деңге ажылдап, ававыска дузалажырывыс дам барган. Ачавыстың, амы-тынындан чарылган ядыы араттарның өжээнин негеп алырын угбам Сынаа-биле бот-боттарывыска дангыраглаан бис — деп, партизан Тоңмиттиң хеймер уруу, ам Кызылда «Чечек» аттыг хеп даараар черниң мурнакчы даараныкчызы, коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы Серенмаа Тоңмитовна Түметей чугаалаар.

Тоңмит Самагалдай эмнелгезинге ийи ай хире чыткаш, чаңгыс бутуг, колдуктааштыг чанып келген.

— Ооң соонда ядыы арат Тоңмиттиң амыдыралынга кандыг өскерлишкиннер, чүү болганыл?— деп, номчукчунуң айтылары чөп.

Кыргыс Тоңмит Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээн соонда бодунуң эң эки аъды Чүгүрүк-Доруун Кызыл Шеригге белек кылдыр тудуп бергеш, фронтуга дузалаарынче сумунуң чонун эвилелдеп улуг ажылды чоруткан. ТАР-ның Х Улуг Хуралының хүлээп алган төөгүлүг декларациязын суртаалдаар херекке намчы Тоңмиттиң кириген үлүү база улуг.

Төрээн чуртунуң ёзулуг патриоду, партизан Кыргыс Тоңмитти ТАР-ның Чазаа Республика Ордени, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлүг бижии-биле ону шаңнаан.

II

Немец-фашистиг эжелекчилерниң Совет чуртунче оор ёзу-биле халдааны 1941 чыл. Тес-Хем кожуунунуң бүгү арат чону «Бүгү чүвени фронтуга, ниити дайзынны базарынче!» деп лозун-биле чурттап, ажылдап эгелээн. Суму бүрүзүнге ополчен шеригни организастан. Улуг, биче кижилер боо-чепсекти өөренип, шериг хепти боттары даарааш алган.

Сынаа ынчан Тес-Хем кожуунунуң хереглекчилер ниитилиниң секретарь-машинизинге ажылдап турган. Аревачи кыс кожуун төвүнге организастанган ополчен шеригниң составынга кирип алгаш, улуг соруктуг өөренип кирипкен.

Чажындан чарыш аьды мунуп чаңчыккан эрес кыс баштайгы хар чааптары-билек өөрүн эвилелдеп алгаш, хаактап эгелээн.

Дүвүрөнчиг айлар билдиртпейн эртип, 1942 чыл үнүп келген. Бир-ле хүн Сынааны аревэ кожкомунче келдирткен.

— Бүгү-делегейниң херээженнериниң хүнү Март 8-ти тава-рыштыр Кызыл хоорайга улуг хаак маргылдаазы болур. Аңаа бүгү кожууннарның күш-культуржулары киржир. Бистиң кожууннуу уруглар командазын сен удуртур сен. Команданың составынга Тыртый-Уруг, Долзат олар кирер. Белеткелди ам-даа күштелдирер херек. Март эгезинде моон чоруур силер — деп, секретарь чугаалаан.

— Эки көргүзүглери чедип алып дээш кызар, бөгүндөн эгелеп шыңгыы белеткенир бис — деп, ол харыылааш ажылдап чоруй барган.

Самагалдай чурттуг кыстар марттың 4-те республика найысылалынга чедип келгеш, маргылдаа эртер хаак оруун көрүп ап, ийи хүн иштинде белеткенип келген.

Марттың 8-те хаак талазы-биле республика маргылдаазы эрткен. Тес-Хем кожуунуң кыстары шынап-ла күзелинге чедип, бирги черни алган.

— Даартазында ТАР-ның Биче Хурал Президиумунга бистиң командавысты келдирткеш, Х. А. Анчымаа Хүндүлүг бижиктерни болгаш белектерни биске тывыскан. Өөрээнивисти деңнээр чүве чок. Тиелелгелиг чаныи кээрдэн артык чүү боор — деп, Сынаа деп адын орус атка солуп алган Галина Тонмитовна сактып чугаалаар.

Чанарының бүдүүүндө Тыва Төп кооптуң баштаар черинге чеде бээрге, Кызылга ажыттынар санакчылар курузунга өөренирин аңаа сүмелээн. Алды ай өөредилге билдиртпейн эрте берген. Сынааны Төп кооптуң харысалгалыг секретарынга ажылдадып каан.

— Кызыл хоорайга ажылдап артканым мээн оон ыңайгы салым-чолумга улуг рольдуг болган. Тывага чурттап турган совет хамаатыларының Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттанып турарын караам-биле көрүп, үдежип-даа турдум. Ынчанна «Фронтуже кандыг арга-биле чоруп болурул?» деп айтырыг меңээ оожургал бербейн турган. Хоорайга ажылдап турган үе-чергем оолдар, кыстардан эш-өөрүм көвүдээн. Оларның-биле совет улустуң ыдыктыг дайынының дугайын бо-ла чугаалажы бээр бис. Фронтуга барып, ок-боозун холга тудуп алгаш демисежирин күзеп чоруур, Тыва Арат Республиканың Чазаанче билдириишкин кииргеннер өөрүмнүң аразында безин эңмежок болган. Бир-ле хүн, ажыл шагының соонда, билдириишкин бижиирин шийтпирлеп алгаш олуруптум. «Чоннуң хостуг эргезинче халдаан үймээнчилер-биле демисе-

селге мээң ачам Кыргыз Тонмит киржиң, хире чергези-биле демисежиң чорааш, чаңгыс буттуг арткан. Арат чоннуң эрге-шөлээзинче семээр дайзын-биле кажан-даа эптеш чок болуңар деп ачам меңээ чагаан чүве. Ооң өжээнин негеп алырын чуртталгамның кол сорулгазы кылдыр санап чоруур мен. Немец эжелекчилер дээрге бис ышкаш хостуг чоннуң эрге-чагыргазынче халдаан дайзыннар болганда оларга удур демисежиң, ок-боолуг тулчур күзелим дайын эгелеп турда-ла төрүттүнгөн чүве. Ынчангаш мени эки тура-биле, күзелим ёзуугаар Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче чорударын диледим...» деп, бижээш, чагаа хавынга суккаш, ол-ла дораан чорудупкан мен. Билдиришишкини канчаар бижирин хоорайның албан, организация черлеринге машинакчылап турган эштерим Бичен, Севил олар-биле баш удур сүмележиң алган мен. Баштайгы базым кылдынган, ам манаары арткан. Чүү-ле дээр ирги, кандыг харыыны алыр ирги мен. Чөпшээревейн барза канчаарыл дээр бодал мени дүвүредип эгелээн—деп, Галина Тоңмитовна чугаалаар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки тура-биле чоруур күзелиң илереткен чүүл-бүрү назылыг, ажил-иштиг кижилерниң билдиришишкин-дилеглери ТАР-ның Чазаанче шуужуп-ла турган. Чүс-чүс кижилер акы-дунма совет улустуң фашистиг эжелекчилерге удур демиселинге амы-тынын харамнанмайн, ок-боозун холга туткаш киржиринге белениң ТАР-ның Чазаанга айыткап, өргүүделиң кирип келген чорук ССРЭ биле ТАР-ның, совет улус биле тыва чоннуң мөңгө найыралының, бузулбас чаңгыс эвиниң херечизи болган.

1943 чылдың августа бистиң эң шилиндек оолдар, кыстарывыстың фронтуже эки тура-биле аъттаныр дугайында күзелиң ССРЭ-ниң Чазаа хандырган дугайында медээ бүгү Тывага тарай берген. ТАР Чазааның бажыңының чанынга аъттыг шеригниң дайынчылары, боттарының эчис күзели, эки туразы-биле фронтуже аъттаныр аас-кежиктиг болган кызылчылар чыгып келген.

— Немец-фашистиг эжелекчилерни маадырлыг Совет шериглерниң чылча шаап турары фронтуже тыва эки турачыларны аъткара дугайында бистиң дилээвисти ССРЭ-ниң Чазаа хандырган...—деп, ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары Салчак Калбакхөрекович Токаның дыннадыын чылганнар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Эрзин чурттуг партизан Тоңмиттиң элээди уруу Сынааның чүрээниң согары дам барган ышкаш болган. Ол каш-ла минуталар иштинде Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларындан эгелээш, ынаар, ырак кызыгаарда чыдар делгем ховуларлыг, чайның чаагай үезинде чадып каан хевис ышкаш чараш, көрүштүг апаар Эрзинни, авазын, ачазын эргий бо-

дай каапкан. Эки турачылар он беш хонук иштинде шөлээ-леп алгаш, аал-оранынга, ада-иезинге, дөргүл төрөлдөринге барып ужуражып алзын дээн. Кыска митинг-хурал доозулган соонда Сынаа чанып келгеш, ийи неделяны эш-өөрүнүң ортузунга эрттирер, аалынче барбазын шийтпирлеп алган. Ачазынга допчу чагааны бижээн:

«Экии, ачай, авай! Үймээнчилер-биле демиселге будунуңу үзе атгырып алгаш, өлүг-диригнннң аразында чанып келген хүнүңнү утпаан мен. Ол хүн, бөдүүн чоннуң эрге-ажыктарынче, оларнын хосталгазынче халдаан дайзыннарга кээргел чок болуңар, адаңарнын өжээнин негеп алыңар деп чагып турган болгай сен. Бистер ышкаш хостуг, чаа амыдыралды тургузуу туурар совет кижилернннң чуртунче оор ёзу-биле халдаан немец эжелекчилерни чылча шавар херекке эки тура-биле киржир дугайында Тываның оолдар, кыстарынын дилээн Совет чазак хандырган. Ол дилег-билдиришкиннернннң аразында мээңи база бар. Ону бижширинннң мурнунда силернннң-биле сүмележир аргажок болганы дээш мени буруудатпаңар. Билдиришкинни бижширинннң бетинде хөй каттап боданган, бүгү чүвени деңзилеп көргөн мен. Мен сээң чагыбыңны күүседиримни бодумнуң ыдыктыг хүлээлгем деп санап чораан мен. Ону күүседир өй келген. Сагыш човаваңар. Аалымче чанып шыдавас-тыр мен. Удавас өөрүм-биле кады фронтуже аъттанырым шуут шийтпирлеттинген. Силер бүгүдеге улуг-улуг чедишшикиннерни, аас-кежиин күзедим.

Урууңар Сынаа»

Чагаа-даа Эрзинге четкен. Партизан Тонмитнннң уруу фронтуже чоруур дугайында медээ чүгле Эрзин сумузунга эвес, а бүгү Тес-Хем кожуунунга тарай берген.

— Кыс кижии эртип кончуун, эр кижилер-биле кады чаалажыр дээн-дир. Эрте дээрзинде, чоруй барбаанда аалынче келдиртип алза эки болду бе — деп, чамдык кадайлар Сынааның авазынга саналдап, ону кээргеп кээп тургулаан.

— Ачазынын чагыын күүседир, арат-чоннуң хосталгазынче халдаар кандыг-даа дайзын-биле коргуш чок демисежир дугайын даңгыраглаан уругну мен канчаар мен. Бай-Дагдан Базыр оглу Иргит Барба, Мадай Багбуужап, Иргит Бивии, Эрзинден бистиң уруувус дээш хөй улус чоруур чүве дээни кай. Ачазы оод чагаазын алгаш, уруумнуу шын, бо дүшкүүрлүг үеде ындыг шийтпирни хүлээп алган эр-хей деп мактаар чорду — дээш, Бижээ угбай кымга-даа алдыртпас турган.

Аар балыгланган-даа болза, эрес-шоваазы хевээр арткан хоочун партизан Кыргыз Тонмит аъттынннң экизин шилип мунгаш, аыш-чеминннң дээжизин белеткээш фронтуже, ыдыктыг

дайынче улуг уруун үдеп каары-биле Кызылче тутсуп кирип келген.

Тываның төөгүзүндө чырыткылыг арыннарынң бирээзи — Тыва эки турачыларны фронтуже үдээн хүн келген. Бо улуг болушкунга тураскааткан митингиге ТАР-ның нам, Чазааның баштыңчылары, чоннуң төлээлери эки турачыларга эн үнелиг чагыгларны берип, тиилелгени күзеп, дириг чечектерни тыпсып, хөрөк-чүректи дакпыжадып кээр хөгжүм-музыканы ойнадып берген.

Тоңмит чыылган чон аразынга туруп алган, кавыгайнып келген карактарының чажын чеңи-биле чодуп:

— Эх, аныяк назынымны эгидип алыр аргалыг чүве болза, аъттаныптар турган-дыр ийин — деп, эге-ле танывазы, чанынга турган кижилерге чугаалап турган...

Чылдар эрткен. Совет улустуң шынныг херээ тиилээн. Тывадан барган эки турачылардан хөй кижини немец эжелекчилер-биле демиселге амы-тынындан чарылган, оларның сөөгүн салган акы-дуңма чевеглерге хөй национал совет кижилер чечек салып, боттарының төрөөн оолдарынга дег мөгөйип чоруур.

Совет чазактың орден, медальдары-биле шаңнаткаш, эресмаадырлыг тулушкаш эеп келген тыва эки турачыларның бирээзи, коммунист Галина Тоңмитовна Доваадор эрткен үжен чылдарның дургузунда тайбың күш-ажылга шынчы бараан болуп, партия, совет, ажыл-агый органның ажилдап, Ада-чурттуң Улуг дайынының ордениниң бирги чергезин, ТАР-ның Республика орденин Тиилелге хүнүндө кадап алгаш, чоргаар базып чоруур.

Ол аныяктар, шериг албанныглар-биле бо-ла ужурашкан, тыва эки турачыларның, бодунуң дугайында сеткил ханыышкын-биле чугаалаан чоруур.

Тываның бир булуңунда турар кызыгаар заставазының дайынчылары-биле ужуражылгазынга Г. Т. Доваадор мынча дээн:

— Оон бээр үжен ажыг чылдар эрте берген. 1943 чылдың сентябрь 2-де, караңгы имир турда, Совет Эвилелиниң кызыгаарыне киргенивис, аңаа Сергей Красныйга удурткан шериг хөгжүмүнүң «Тулчуушкунче» деп ырни чиртиледи ойнап турганы, Муром хоорайга шериг эмнелгезинге дежурныйлап турумда аар балыглаткан совет улуг лейтенантының дөрт даваны ак, калчан доруг аътты белекке бергени, өөредилге соонда фронт шугумунче чоруур дугайында совет командылар чериниң чөлшээрел телеграммазын номчаан хүн, 6-гы гвардейжи корпусуң 8-ки дивизиязының 31-ги полугунуң дайынчыларының, оон командири Е. А. Поповтуң бисти хүлээп ап турганы, Ровнону хостаары дээш тулчуушкунга ки-

ришкенивис, бичии хоорайларны база суурларны хостаанывыс мырыңай дүүн болган болуушкун ышкаш сагыжымда артып калган.

Заставаның дайынчы алдарының өрээлинге болуп турган журажылга үезинде хөй айтырыгларны аңаа кызыгааржылар салган. Ол айтырыгларның чамдыктарын, Галина Тоңмитовна мынчаар харыылаан:

— Тулчуушкун үезинде коргунчуг минуталар силерге турган бе?

— Ровно дээш тулчуушкун ийи хүн уламчылаан. Немецтерниң бетоннап тургаш кылган камгалалын чаза шаап кире бергеш, чигир заводун эжелеп алгаш турувуста, дүн дүшкен, штаб-биле харылзаа үзүлгөн. Харылзааны катап тургускан соонда демир-орук белдири станцияны даң бажында хостаар дугайында дужаал келген. Ол дужаалды күүседип турар үевисте дыка хөй эштеривис амы-тынындан чарылган. Ок сыңайнып турда өлгөн эштеримниң документилерин уштуп алгаш, чоруур үемде, каш-ла минута иштинде, чүрээм согары дам баар, коргун турарымны эскерип каар турган мен. Ынчалзак, ол минуталар эрткен соонда, дайзынны көөр хөңнүм чогу дам баар. Бир эвес ол үеде фашист мээң чанымга көстүп келзе, кызыл хол-биле тутчуп киреринге белен ышкаш дидимнели бээр турган мен. Бодумга ок дээптер болду бе дээш черле кортпайн турган мен, а өске эштеримниң амы-тыны меңээ аажок харааданчыг турган.

— Тиилелге хүнүн каяа уткаан силер?

— 1945 чылда СЭКП обкомунуң техниктиг секретарыңа ажылдап турган мен. Немец-фашистерни ижээнинче киир сывыра берген, бөгүн даарта фашизмни чылча шавары, делегейге билдине берген. Тиилелгени кажан чарлаарын, тайбың амыдыралдың эгелээрин кижини бүрүзү четтикпейн манап турган. Ажыл шагының соонда, паркка селгүүстөп алгаш, бичини номчуттунуп чыда удуй бердим. Та каш шак үези. Бир-ле кижини бажыңымның эжиин соктаанындан оттуп келдим. Шагымны көөрүмге чаа-ла алды шак. Чүү болган чоор деп бодааш, дораан ажыдыптым: «Тиилелге! Тиилелге! Немец эжелекчилер чугаа чок дүжүп бээриниң дугайында актыга ат салган-дыр! Мындыг өөрүшкүлүг хүн чоп удуп чыдар сен! Сеңээ байыр чедирип тур бис!» деп сөстөрни бар-ла шаа-биле алгырган, арнында өөрүшкүзү чайыннаан кожаларым бо кере халчын келген. Хевим безин орта кетгинип албаан хиремде оларның байыр чедириникиниң хүлээп ап, ошкажып, кужактажып тур мен. Дораан-на эң эки платьемни кедип, шаңналдарымны кадап алгаш, кудумчуже үнүп келдим. Шак эрте-даа бол кудумчуда кижилерниң хөйүн чүү дээр. Олар бот-боттарыңа байыр чедирип, «Тиилелге! Тиилелге!» деп алгыржып тур.

Сактырымга ол хүн ышкаш аяс, чылыг хүн турбаан ышкаш болган. Доп-дораан ажылдаар черимге келдим. Соңга караан ажыдып алгаш, Тиилелгениң келгенинге өөрээн чоннуң өөрүшкүзүн магадап, ужар куш дег чүглүг болза бүгү чуртта чүү болуп турарын хайгаарап көрзе деп бодап тур мен. Элээн болганда телефон дагжады. Ол хүннерде С. К. Тока районга сургакчылап чораан чүве. Дарганың үнүн дораан-на танып кагдым. «Бис тиилээн-дир бис! Тиилелге хүнүн таварыштыр сеңээ байыр чедирип тур мен! Доп-дораан обкомнун бюро кежигүннерин чыг. Бир шак болгаш Кызылга турар мен» деп, ол айтыышкын берген. Шак-даа четпээнде хамык даргалар четкилеп келген. Тиилелге хүнүн бүгү Тывага байырлап демдеглээр, митинг хуралдар эрттирер дугайында шиитпир үндүргөш, сургакчыларны аъткарган. Хоорайнын ажылчы чоннарының митингизинге улуг, биче кижиниң хөйүн чүү дээр. Тиилелге хүнүнге тураскааткан бүгү чоннуң селгүүстээшкини эгелээн. Чон боду-ла тиилелгени кызыгаар чок өөрүшкү-биле, демдеглеп, байырлаан...

— Чылдың-на майның 9-та, Тиилелге хүнүнде, бүгү чуртка тураскаалдың минуталарының ёзулалын эрттирип турар болгай. Ол минуталарда силерниң сагыңарга чүү кирерил?

— Ынчан мээң сагыжымга Ада-чурттуң Улуг дайынынын чылдарында Төрээн чурту дээш амы-тынын берген 20 миллион совет кижилерни, оларның иштинде чаңгыс чер чурттуг өөрүм — дайынчыларны, немецтерниң үрегдеп, өрттедип каан хоорай, суурларын сактып кээр мен. Ол минуталарда делегейге чаа-дайынның халавы кажан-даа болбазын дээш мөгеер мен.

— Ам шериг албанын эрттирип турар азы ол ыдыктыг хүлээлгезин эрттиреринге белеткенип турар оолдарга чүнү чугаалап, чагып болур силер?

— Дайын сөөлүнде салгалдың кижилери, ылаңгыя шериг назыны чедип турар аныяктарның кайгамчык үеде чурттап, ажылдап болгаш өөренип чоруурунга хуумда адааргаар кижилер мен. Совет чазактың, коммунисттик партияның ленинчи Политбюрозунуң кол кичээнгеи делегейге тайбыңны быжыглаарынче, чоннуң материалдыг чаагай амыдыралын улам бедидеринче угланган. Бо талазы-биле улуг чедишкиннерниң чедип алдынганы силерге билдингир. Аныяк дайынчыларга, шериг албанын эрттиреринге белеткенип турарларга мээң чагыым чүл дээрге, адаларыңарның болгаш угбаларыңарның революсчу, дайынчы, күш-ажылчы чаңчылдарыңа төлөтпиг болуңар. Ынак төрээн чуртуңарның ыдыктыг кызыгаарларың, совет кижилерниң тайбың күш-ажылын карак огу дег камгалаңар...

БӨГҮН-ДАА ГВАРДЕЙЖИЛЕР

I

Бодунуң хосталгазы болгаш аас-кежи дээш демиселчилерин чон кажан-да утпас, оларның аттарын, аас чогаалының буянның күчүтен-маадырларының шолалары дег, сеткил-сагыжынга кезээ-мөңгөде кадагалап арттырып, маадырлыг чоруктарын салгалдан салгалче алдаржыдып чоруур. Чоннун ол буттук маадырлары-биле ужуражылгалар кижги бүрүзүңге улук чоргаарал болгаш уттундурбас өөрүшкү.

Ынчаарда бир муң тос чүс чеден ийи чылдың изиг күзү дүжүп келген. Баян-Кол суурже хүн чүгүрүүңге кире бергенде, кежиң келген мен. Хем шынааларыңга, сайырларга, даглар баары ыжык черлерге ышкам изиг намдап, хемден каккан сериин сырын кедек тыртып, даглар баары делгем ховужуктан агы-каңгызыг чытты хадып эккеп турган.

Кезек-кезек, дараалашкак чоогалар, ооргаларның соонда, бедик-бедик, кырлаң-кырлаң бажыңнарлыг сууржугаш дээр шаар көстүп, делгем, дорт кудумчулар кежээки хүнче уткуй херилгилей берди. Суурже киргелек чорумда-ла, кудумчуларда хөлзээзин дегет апарган: мал-маган аалче шуужуп, колхозчулар ажылдан кээп эгелээн. Суурнуң төп, саң дорт делгем кудумчузунуң адаандан өрү кара костюмнуг, карак шилдиг кижги ол-бо талаларында бажыңнарже кичээңгейлиг көрзүнүп каап, таваар өскеп чоктап олур. Ырактан-на танып кагдым: Максим Чаш-оолович Шогжал болду. Ол колхозка үр даргалаан, ооң ишчи кижилерин билири-даа кончуг, оларның аразыңга хөй чылдарның иштинде турум ажылга назылап, тус черниң агаар-бойдус байдалын-даа, чонунуң аажы-чаңындаа ол эки билир.

— Экии. Ажылдан кел чыдарыңар ол бе?

— Экии. Ындыг ийин, чээн. Оруум аайы-биле инектерим база тегерип чоруурум бо-дур ийин. Хемче эрте халышкаш, сериин сугга текпиленип туруп алыр чаңныг чүвелер — дээш, ол сагыш човаан хевирлиг, уламчылай-дыр.— Кандыг ужурлуг хал чорууруң ол?

— Мында фронтучуларга ужуражыр херектиг келген кижги мен ийин.

— Биче-кыстар бе?

— Ийе, ийе. Сагыжымны өттүр-ле билдинер.

— Оларны бо Баян-Колда билбес кижги бар эвес, чээн. Кайызы-даа фронтучу, кайызы-даа гвардейжилер, кайызы-даа партия кижигүңү. Павел Алдынмаевич чазын колхозтун

трактор-хову бригадазын удуртуп турган кижн. Ол ажылды эки билнр, боду механик болгай. Ажыл организаастаары база шыырак. А Роза Терек-ооловна колхозтуң партбюро кежнгу-нү, кадыы кошкак болгаш суурга аар-саар ажыл кылып, хөй-ниитичн хүлээлгелернн күүседнп чоруп турар. Дорту-биле чугаалаарга, чүгле колхоз баштаар черннң эвес, а бүгү колхозчуларннң ажыктыг санал-оналы, арга-сүмезн, боттуг дузазы чокка, чоктай бээр кнжилерн-ле болгай — деп, колхоз даргазы шын-на сеткнлн илереттн.

— Ам кайда чурттап орарлар ирги, даай?

— Ийе, ийе — дээш, ол хөрлээлеп эгелээн бодалын алаактырган чүве дег, чугаазын тыртынып, тудуп чораан шыкпы-жы-биле суурнун каржып эрткен ийн кудумчуларыннң белднрнн черге чуруп, бо шагннң аныяктары хеле-бүдүү чүве эскербес, сннленч болгай деп бодаанзыг, азыгда бажыңнн катап-катап ылавылап айтып бердн...

Өл-чаъска, изнг-соокка ыажы куурартыр кагжай берзе-даа, ам-даа быжыг мөзүлүг дыт бажың. Дозулап каан беднк чада кырында алгыг эжнкте кара шооча көстүп тур. Сөөлгү дайындан бээр чаңгыс эвес он чылдар эрткен. Фронтуга дайылдажып чораан кнжилерннң чамдыктары ам назылай берген болур чүве болгай, хүндүткелднг кырганнар кайда-ла базып орлар ирги?! деп бодал башка кнрнп, онгаар-дескээр көрзүнгүледнм. Кайын ындыг боор ийнк: бежен хар иштннде, сергек, күдерзнмээр, ажылчын хептнг кнжн, туруп-шагзырааны шырайындан нлдең болза-даа, адак-бышкааның чннгн кончуг хере-хере базып келгеш, демгн шоочалыг эжнктн ажы-дып, менче сагыш човаанзыг көрдү. Менднлежнп, таныжа берднвнс: гвардейжн фронтучум ол болган.

Чонунга хүндүткелднг, фронтучу чораан, тайбың ншке-даа ам-даа ёзулуг гвардейжн өг-бүленнң чурттап орар чырык, делгем, чылыг өрээлдерлнг бажыңннга кнрнп, оларннң-биле таныжып чугаалажыр аас-кежнктнг болган мен. Оларннң чугаакыр, ажык, сагыш-човаңгыр сеткнлнн көргеш, амгы шагннң аныяк салгалыннң дөзеп салгап чоруур муң-муң хоочуннарын сактып, оларннң кылган болгаш кылыр буян-ныг ажыл-херектерн оларннң келнр салгалдарынга чырыт-кылыг тураскаал бооп мөңге артарынга ханызы-биле бүзүрөп, мындыг бөдүүн, ншчн, чазык-чаагай кнжилерннң аразынга чурттап чоруурумга чоргаарланып ордум.

Кызыл суугуда ак-көк от хөрлээлеп хып, телевизор Москвадан дамчыдылгаларнн көргүзүп турган. Анаа-ла хүн-бүрү-дегн, ол-бо, аар-саар ажыл-херектернвнстнң амыдырал-чурт-талга дугайын чугаалажып олургаштын, бот-боттарывысты элээн хандыр билчн бернп-тнр бнс. Роза Терек-ооловна кезек

када ыт чок, боданып оргаш, мактаны берди дээр ирги бе деп бодаанзыг, менче топтап көргөш, айтыра-дыр:

— Мында бистиң дайынчы орден, медальдарывыс документи-лери бар чүве ийин, дунмай. Оларны сонуурган көөр силер бе? Бистиң өг-бүлевиске кончуг үнелиг, тураскаалдыг чүвелер ийин.

— Ынчанмай канчаар. Шаңнал дээрге, чүгле алдар-хүндү эвес, база ол ышкаш карак-кызыл күш-ажыл, келир үеже бүзүрелдиг көргөн күзел-сорук, маадырлыг чорук болгай. Оларны хүндүткел болгаш чоргаарал-биле эдилээр, чонга көргүзөр херек, Роза Терек-ооловна.

Чонунга төлептиг болганындан анаа бедик хүндүткелдиг кижилер аразында баштак чугаалажып оргаш, мөңгүн хээлиг аптаразын оожум ажыдып, дайынчы шаңналдарын камныы сүргей уштуп келгеш, стол кырынга чыскаай салгылаптылар: «Ада-чурттуң дайыны» орденниң бирги чергези, «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашистиг Германияны тиилээни дээш», «Дайынчы ачы-хавыязызы дээш» деп болгаш өске-даа медальдар...

Төрээн чурттуң бедик шаңналдары тайбың хүннүң саарылган херелдеринге хоюг алдын өңнер-биле кылаңнажып, өрээл иштин чөлээштелдир чырыдыпты. Ол кадыг-дошкун чылдарда бүгү совет фронтуларга эрес-маадырлыг тулчуп турган дайынчыларның сеткил-сагыжының ханы дүвүрелин доюлдуруп, Төрээн чуртунга изиг бердингенин илередип турган шүлүк одуругларын сактып келдим:

Чоргаар эрес! Өргүн чонум,
Харын кижиги бүрүзү-даа
Чораан черге чоргаар, эрес
Катап-катап бадыткаар бис.

Чайгылыш чок өзер, хөгжүүр
Чаяанывыс бадыткаар дээш,
Маадыр үүле бодараткан,—
Магаданчыг эреси ол.

Экер-эрес! Кадыг-дошкун
Оттуг дайын чылдарында
Эргим чоннун алдар-адын
Оглу, кызы бедик сагып,

Орлан, эрес! Чүс-чүс чылда
Салгакчылар бисти дөзээр,
Октаргайның эжиин ажар,
Чаагай алдар уламчылаар.

Төрээн чурттуң маадырларын мөңгежидип алгап-йөрээген ол чүглүг одуругларны сураглыг совет шүлүкчү, Ленинчи шаңналдың лауреады Александр Прокофьев чогааткан.

II

Бир муң тос чүс дөргөн үш чылдың дошкун күзү турган. Смоленск чоогунга болган изиг тулчуушкуннарга өлүмнүг аштырымышкыннарга таварышкаш, хөй шериг техниказын,

өлүрткөн солдаттарын карак ажыт каггаш, далаш-биле дескен эжелекчилерни сүргөн Совет Армияның кезектери улам дүргөн буруңгаарлап чорупкан. Изиг тулчуушкуннарның өртеңзиг чылыынга эрээн харлыг шөлдерниң бузу безин сооп четтикпээн турган.

Ол үеде тыва эки турачыларның эскадрону Минск хоорайның чоогунга келгеш, капитан Кечил-оолдуң башталгазы-биле Украина фронтузунче дорттап чорупкан. Смоленскиден Минскиже узак орукка аъттары өлүп, чадаг калган тыва эки турачылар поезд-биле чорупкан. Ол кезектиң аар пулемёт взводуң составыга старшина Биче-кыс болгаш эмчи санитары сержант Роза Бичен олар база чораан.

Тыва эки турачыларның каттыжышкыны Киев хоорайның чоогунга болган. Орта капитан Кечил-оолдуң аъттыг эскадрону-биле оларның Минск чоогунга чадаг калган кезектери каттышкан. Ол аъттыг эскадрон өске танк, чадаг, аъттыг шериглер кезектерин каттыштырган Совет Армияның 31 дугаар гвардейжи полугунуң аъттыг шериг дивизиязының составына кирип, 1944 чылдың январь айда элээн каш хүү үргүлчүлээн Ровно чанынга тулчуушкуннарга киришкен.

Эң-не кадыг-дошкун тулчуушкун Ровно хоорайның демир-орук өртээлинге болган, чүге дээрге, эжелеп алган девискээрлеринден чаржынчы-биле ырбап үнгөн эжелекчилер-даа, оларның калчаалыг дедир ырбакталган кезектери-даа аргыжып эртер кол белдир ол турган.

Чогуум-на ынчаарда тыва аъттыг шериг эскадронунуң бир ротазына ол белдир өртээлдин мурнуу талазындан халдап киргеш, фронт шугумунда улуг орукту үзе кирер дужаалды берген.

Ротаның дайынчылары хайгыылчыларын мурнадып, оваарымчалыг чорааш, даң хаяазында сорулгазынга чоокшулап келгенде, ооң командири аъттарны чажыргаш, чадаг чаза таварып кирер дужаалды тараткан. Ооң кезектери бир уг-биле, шалыпчы халдааш, немецтерниң хоорай кыдыында камгала-лын эжелеп алза-даа, ол уу-биле хоорайже дорт буруңгаарлап кирип шыдаваан.

Демир-орук өртээлин канчап-даа тургаш болза, хостап алыр дээш дошкун шавар халдаашкынның үезинде гвардейжи старшина Биче-кыстың пулеметчу эжинге ок дээптерге, хенертен барып дүшкен. Балыгланган эжиниң дугайын санитарларга дыңнаткаш, ол дидим буруңгаарлап чорупкан.

Тулчуушкун үргүлчүлевишаан. Боолар октары сыылаар. Дайынчылар шаап халдап, оккур-дидим буруңгаарлап турган. Чангыс базым-даа чыдып каап болбас! Гвардейжи старшина Биче-кыс аар пулемедун арткан каш эштери-биле кады демин кадып, кара күш-биле шырбайып сөөртүп, идик-хеви, узун

шинели эрте частың дожаң харыңга өткеш, коргулчун дег аартап, дер-бузу бурулаан мага-бодунуң өзээн өттүр хаарып чорза-даа, ону-даа херекке албайн, оккур хөделип, эштерин хей-аът кирип чораан.

Пулеметчу бөлүк үрелген бажың ханазыңга ажытталдыр буруңгаарлап келгенде, винтовказының чүгле демир уну арткаш, оозун аайын тыппайн эптей тудуп, аймаарап турган дайынчыны гвардейжи старшина көрө тыртып кааш, аңаа:

— Че, ажырбас, уну, чагыыры бүдүн ышкажыл, боолап болур-дур, эш солдат — деп, олче алгырып, ону сорук кириген.

Изиг тулчуушкун үргүлчүлөп, имир дүжүп, дүне апарган. Даң хаяазында тулчуушкун улам изиг уламчылаан. Дайзын калчаалы-биле удурланып турган. Кадыг-дошкун тулчуушкун кезек-кезек үзүктелиишкин-биле хүнзедир үргүлчүлээн. Жежээликтей тулчуушкун улам изигленген. Аар пулемет взводунуң командири гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүрзекей гвардейжи старшина Биче-кыстың чаныңга союп келгеш, аңаа оожум, ынчалза-даа тода:

— Эш гвардейжи старшина. Дайзынның үзүктел чок боолап турган от точказын чок кылынар — деп дужаагаш, улуг эвес харлыг шөлчүгештиң ынды кыдында чадаң үнүштер аразындан үзүктел чок кызаннадыр боолап турган от точказынче имнеп айыткан.

— Билдим, эш гвардейжи улуг лейтенант — деп, гвардейжи старшина тода илеткээш, винтовказын холга тудуп алгаш, үңгөп чорааш дайзынның аар пулемедунуң аксынче гранаттарын чазыг чок кири октап, ылаптыг чаза тепсип чок кылгаш, шавар халдаашкынны чедииникиниг уламчылаар органы эштеринге берген.

Ол шавар халдакчы отрядтың дайынчылары дайынчы даалгазын ылаптыг күүседип, хедерленген дайзын канчаардаа калчаалыг удурланып турза, демир-орук өртээлин хостап, холга алгаш, бир батальон хире немец шериглерни тудуп, командылал черинге дужаап берген...

Кадыг-дошкун бир муң тос чүс дөртен дөрт чылдың чазы чоокшулаан. Совет Армияның кезектери улам буруңгаарлап, чуртунуң барыын талакы кызыгаарларыңче чоокшулап, хүн келген тудум-на төрээн чериниң чаа-чаа хоорай, суурларын улай-улай хостап, кижини көөр хөөн чок дайзынны төрээн черинден үндүр сывырып чоруп орган. Өөрүнчүг хүннер келген, тилелге чоок!

Кайгамчык аяс, каан, хүннээрек хүн. Карактар чылчырыктап турар. Мөңгүннелчек ак харлар чүгле Карпат дагларының чингир көк ырак сирттеринде кажарып чыткылаар.

М. Ш. Даваа

АРШ-тың дайынчылаары дайын үезинде.

1942 ч. Барыын фронт. Алдарлыг малчыннар С. Сағы-Шири, О. Ыңаажык оларның кыргыздарга белек тыпсып турары.

С. Ю. Баир

Д. Д. Часкал

Н. Б. Суукай

Тыва эки турачыларның дайын шөлүнчө аъттаныпканы

1975 ч. февраль. Фронтучулар-биле ужуражыыш

Н. гвардейжи полктуң 4-кү эскадронуң партбюрозу: О. В. Билчиир-
М. Т. Байыскылаң, О. М. Севил, В. С. Белекей, О. Т. Алдын-с

Гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының оперативтиг кезектериниң бөлүк дайынчыларын чыскаапкан. Оларның кижиги бүрүзү чунар-бажыңга чунуп, арыг хевин кедипкен.

— Томаанның! Оң талаже деннежинер!— деп, дайынчы команда арыг агаарга чаңгыланы берген соонда, кап-кара кирбей эрин салын чара дырап алган гвардейжи генерал баштаан штаб командирлери кашпагай челзип келгилзэн.

Гвардейжи генерал дайынчы ёзу-биле дайынчыларга каш сөстүг байыр чедиргеш, сөөлгү тулчуушкуннарга онза шылгаараан дайынчыларга болгаш командирлерге Дээди Кол командьлал чериниң бедик шаңналдарын тыпсырын дыңнадыры билек, өткүт, чидиг ура диңмиттели берген.

Гвардейжи генералдың адъютантызы аныяк, тырың офицер буруңгаарлап келгеш, Чарлыкты ыткыр номчаан. Арыннарында өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг хүлүмзүрүг хүннээректээн дайынчылар, командирлер чыскаалдан шериг ёзу-биле үнүп кээп, ёзулааш, бедик шаңналдарны хүлээп ап турганнар.

— Гвардейжи сержант Роза Бичен!

Гвардейжи сержант Бичен кулаанга безин бүзүрөвейн, ыткыр, тода, командирниң дужаал ышкаш чаңгыланган үнүп дыңнааш, чыскаалдан үнүп, Ада-чурт дайынының орденниң бирги чергезин холунга алганын безин билбээн. Дайынчы «ура» чаңгыланып, гвардейжи сержант Бичен алдыннанып чайнаан орденни солагай холунуң адыжынга так тудуп алгаш, эш-өөрүнүң изиг ошкагларын, холдарын тутканын билдирбилбес, тоолда чүве дег, агаарга ужугуп, чыскаалга туруп алганын боду эскербээн. Оң амыдыралынга эн аас-кежиктиг, уттундурбас минуталар ол болган...

III.

Кызылдың телевидение студиязының аныяктар редакциязы даарта дайынчы алдарга тураскааткан дамчыдылга көргүзөр. Оң материалдарын белеткеп, киржир кижилерни четчелеп, оларның райондан кажан чедип келирин четтикпейн манап, ол-бо аалчылар бажыңнарынче долгагылап, хоорайның автобус өртээлинче телефоннап, тыва эки турачыларының бирээзи чораан, курлавырда гвардейжи улуг лейтенант Павел Алдынмаевич Биче-кыс келди бе деп сураглап, хоорай кезип, дүтүшке чедир сагыжым дүвүрөп келген.

Хоорайның төп харылзаа белдириниң бажыңының чанынга базып чор мен. Хүннүң аязы-даа хөлчөк. Күстүң тыныжы чоокшулап келген: ак-көк кааң дээрниң талыгыр кыдыгларында эдир куу булуттар көжүп чоруп тургулаан. Эрткен-дүшкөн чон-даа хөй-ле. Ол-ла болгай: бир көөрүмгө, Павел Алдын-

маевич Биче-кыс чаа кара костюмун кедип, дайынчы шаңналдарын хөрек долдур кадапкан бо базып олур. Өөрээнимни чүге денээр! Ам ооң-биле режиссёрлар ажылдап болур, а Павел Алдынмаевич Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунга канчаар дайылдажып чораанын төрээн Тывазының аныяк-өскенинге төөгүп чугаалап бээр...

Кыргыз КУДАҢЫ

ГВАРДЕЙЖИ ҮЛҮҮМ

САКТЫЫШҚЫН

Чаа үнүп келген 1975 чылда совет улус немец-фашистиг эжелекчилерни ашкан Тиилелгезиниң 30 чыл оюн демдеглээр. Ол улуг байырлал ындыг чаагай алдарга төлөптиг-даа.

Немец-фашистиг эжелекчилерниң Совет Эвилелинге халдаанының дугайында дыннадыгны Тываның арат чоннары боттарының сеткил-сагыжынга эң чоок кылдыр хүлээп ап, «Бүгү чүвени дайзынны чылча шаварынче, бүгү чүвени тиилелгеже!» деп кыйгырыгны доп-дораан деткээн.

Мен — чоннуң эң ядыы кезектеринден үнген арат — ол төөгүлүг болуушкунга арат чонум-биле киржип, бодумнуң хууда үлүүмнү база салганымны ам чоргаарал-биле сактып чоруур мен.

Ам бодап чоруурумга, ынчан аалдар чүгле чайлаглаваан, часкы тарылганы доозар дээш чүткүдүп турган үе чүве.

Ынчан Барыктың тараа шөлүнге турумда, сумудан элчи шаап келди. Аъдын безин көк мөөн кылдыр мунуп алган.

— Кызылдан Тока дарга морлап келген. Чугула дыннадыг кылыр дээн — деп, мындыг.— МЧАЭ болгаш арбан даргаларын, бүгү идепкейлиг кижилерни, нам кежигүннерин келдирткен чүве-дир.

— Ындыг далаштыг болганда, шынап-ла онза дыннадыг болур дээн-дир — дишкеш, аалдарже кижилер аъткаргыладывыс.

Ол үеде мен Барыкка Энгельс аттыг МЧАЭ-ниң даргазы турган мен. Ук ажыл-агый чээрби чылдарда коммуна сөөлүнде улаштыр тургустунган, күш-шыдалы бичий-даа бол, шору быжыгып орган. Бистер ынчан көдээ ажыл-агыйның чүгле чепсек-херекселдерин болгаш тыртар күштерни — аът, шарыны нитилештирип турган бис. Машина, тракторнуң анаа-ла сураан дыңнаан боордан, оларның бистиң МЧАЭ-виске кажан бир шагда чедип кээрин бодавайн-даа чораан бис.

Барыктың араатары дораан чыгып келгеш, мен, Калың-

оол, Даваа, Аракчаа, Шацнаа суглар баштап алгаш, суму төвүнчө үзүргедип кирипкен бис.

Бертинде хавак кырынга келгеш-ле, Ийи-Тал суурнуң хе-вириниң ындазында хөл-хөлзээнин эскерип кагдывыс.

Удатпаанда Оттук-Даштың араттарын Дүктүг-Кызыл, Тор-лаа, Сержиккей суглар баштап алган келди.

Ооң соонда шала ырак черлер Сенектиң, Ээр-Теректиң, Ийи-Талдың араттары довурак-доозунну буруладып келди. Олары Балдаң, Шиниң-Карбы суглар баштаан.

Ол үеде суурга ынча хөй чонну кириптер бажың турбаан. Ынчангаш даштыгаа чыылган бис. Далаш-биле туктар аскан, эки шиметтинмээн индир кырынга ТАРН ТҚ-ның чингине секретары эш Тока, ТАРН суму комитединиң секретары Но-гаан-оол, суму даргазы Хойтпак-оол үнүп келдилер.

Нити хуралды Ногаан-оол ажыткан, эш Токага сөс берди.

Эш Тока чугаазының эгезинде-ле мынча диди:

— Дүүн, 1941 чылдың алды айның 22-ниң хүнүнде, фашист-иг Германия бистиң Улуг Ада-чуртувус — Совет Эвилелинче оор ёзу-биле халдаан-дыр...

Чыылган чонну көрүп турарымга, ооң кырынче тоол шаг-да кандыг-ла бир оо-хоранныг хажыр далай изиг суу чажып-кан чүве дег, атпаш кылынды.

Ооң соонда бистиң сумунуң даргалары болгаш идепкей-лиг араттары санал берип эгеледи. Кижиги бүрүнүң күзел-чүт-күлү чаңгыс бооп турду: фашистиг Германияны дораан чыл-ча шавар, амырга-моостуң караан дежер, аш бөрүнүң азын сыгар. Чамдык кижилер боттарын доп-дораан дайынче чору-дарын шуут негеп турдулар.

Мен санал бээр дээш аайын тыппаан мен. Чүгө дээрге дайзын-биле канчаар демисежири, ооң күжү менээ билдин-мес турган.

Ынчап турумда, чамдык изиг эштерни даргалар чавырып, чаа сорулгаларны салды: «Дайзын болза күштүг, барык бү-дүн Европа дипти эжелеп алган. Ону чүгле «ура»-биле ти-леп шыдавас. Бүгү күштү мөөңнээр, бүгү ажыл-херекти да-йын байдалынга таарыштыр эде тургузар. Амдызында фрон-туга дузалаар чорукту эгелээр, херек апарза кижилерни-даа чорудар».

Ам-на сорулга билдине берди ышкаш.

Амдыгы чаа-ла тайбың, сөгыш амыр шапкылажып келген араттарның угаан-сарыылы өскерли берген тарап турдулар. Бичии кижилер ол-ла дораан улугзуй берген, ылчың кижилер томаарый берген.

Барыкка чанып келген дораан МЧАЭ кежигүннерин чыг-гаш, дайын эгелээн дээрзин, херектиң айыылдыын чонга та-

ныштырган бис. Тарылга шөлүн калбартыр, мал бажын өстүрер деп шиитпирлээн бис. Чүгө дээрге олар маадырлык Кызыл Шеригге бистиң дузаламчывыстың кол үндезиннери болуп турган.

Кызыл Шеригге дузаламчыны чыырда, колдуунда эки тура ёзузун барымдаалаан бис. Ону чорударда, намның суртаал ажылын кол оорга кылып, улуг Совет Ада-чурттуң ужурдуазын арат чонга тайылбырлап турдуvus.

Ынчалза-даа бүгү-ле чүве магалыг-чаагай турбаан. Чамдык эт-хөреңгизин, малын чажырап кижилер база тургулаан. Ындыг кижилер-биле ойнап орар шак чок. Оларны нам комитединге, суму чагыргазынга кыйгыртып эккелгеш, шыңгы доңгудуптар турган бис.

Бир катап мындыг таварылга болганын ам-даа утпаан мен.

Элээн балдырлык бир аалга чеде берген мен. Чоруум херээ база-ла Кызыл Шеригге дузаламчы дугайы болгай.

Келген херээмниң дугайын өгнүң ээлеринге чугааладым. Ыттаар кижичок, идиктериниң баштарыңче көөр. Ынчап орумда, өгнүң ойнаар-кыс тудуп алган бичии уруу оозун каккылап чугаалай берди: «Эккел-эккел дээрден эске, ма-ма дээр кижичок кайда боор». Чугаа чок-ла ада-иези ынча дижи орган болгай аан. Ада-чурт айыылда турда, чүү мындыг хейлерил дээш чүрээм ана чым сырт кылынган. Ол кижини суму чагыргазынга чула кезеткен бис. Ооң соонда дузаламчы дээривиске берип турар апарган.

Ынчан Тывага үлетпүр барык турбаан. Ынчангаш Кызыл Шеригге дузаламчывыс колдуунда көдээ ажил-агый продуктуларындан тургустунуп турган: алгы-кеш, идик-хеп, аш-чем, мал-маган, акша-мөңгүн.

Дузаламчыны баштай арбаннарда эгелээш, ооң соонда сумуларга, кожууннарда бөлүп турган. Дараазында кожууннарда кызыл-коштар Кызылче шуужуп турган.

Маңаа тыва кижилерниң совет улуска, маадырлык Кызыл Шеригге ынакшылының база бир херечизин чугаалаксап тур мен. Ол хүннерде чыгган дузаламчының ындыг-ла шыңгы даңзы-хораазы турбаан. Ынчалза-даа ажилдап келген үемниң дургузунда бир көпеек безин читкен деп чаңгыс-даа катап чугаа дыңнап көрбээн мен. Кижилер ындыг бедик патриотчу медреселдик турган.

Ол үеде бистиң боттарывыстың биливистиң чавыс денелдик турганындан база ажылывыстың чай чогундан сумунуң арат чонунуң маадырлык Кызыл Шеригге чоруткан дузаламчызының сан-түңүн арттырып албаанывыс арай хомуданчыг болбас арга чок-тур. Ону амгы салгалдың аныяктарыңга чугаалап берген болзувусса эки-ле турган ийик!

Чоннуң чаагай сеткилдиг үлүү ындыг.

Маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр ажылды чорудуп турар кижилер боттары бир дугаарында үлегерин көргүскен турар ужурлуг деп кадыг хоойлулуг турган бис. Оон башка сээң чугаанны кым эдерерил?

Дузаламчы баштайгы үеде эвээш түңнерден эгелеп турган. Мен база ындыг хевирлиг эгелээн мен. Ооң соонда мөөнүбиле белек бээр патриоттук чорук тыпты берген. Ынчан мен бүгү малымның 75 хуузун Кызыл Шеригге өргээн мен.

Чонумга бараан болуп чораанымны ТАР чазаам, революстуг намым бедии-биле үнелээн. Тываның коллективтиг ажыл-агый шимчээшкининге идепкейлиг киришкен дээш 1941 чылда ТАР-ның «Күш-ажыл ордени»-биле шаңнаткан мен.

Ооң соонда амыдыралымга улуг болуушкун болган. 1943 чылдың кыжынында мени ТАРН-ның XII Улуг хуралының төлээинге сонгаан. Меңээ сөс база берген чүве. Мөгүдээнимден чүнү чугаалаанымны арта-ла билбээн ышкаш болган мен.

Хурал соонда чалалга бижик эккеп бердилер. Ол латин алфавит-биле парлаан бижикти мынчага дээр шыгжап чоруур мен. Ону чаңгыс-даа өскерилге чокка көргүзейн:

ЧАЛАЛГА № 26

Хүндүлүг эш Кудажы

ССРЭ-ниң Чогаалчыларының Эвилелиниң кежигүнү фронтучу шүлүкчү эш Степан Щипачев бодунуң чуртунче чанып чоруурунга болгаш маадырлыг Кызыл Шеригге Тываның арат чоннарының чыылдырган үш дугаар мөөң белээн фронтуга чедирер төлээлерни үдээринге таварыштыр тургускан кежээге морлап келириңерни ТАР-ның Даштыкы Херек яамызы чалады.

Ук үделге 1943 чылдың 2 айның 4 хүнүнде кежээкиниң 8 шакта Чазак бажыңыңа болур.

ТАР-ның Даштыкы Херек яамызы.

Бо шайлалга үезинде Тываның арат чонунуң Кызыл Шеригге үш дугаар эшелон белээн чедирер төлээге мээң баарым билдине берди. Бисти эш. Тока удуртуп чоруур болган. Бистиң аравыста ТАРН-ның Чөөн-Хемчик кожкомунуң секретары Доктугу, чогаалчылар Пюрбю, Самба-Людуп болгаш өскелер-даа бар.

Бо ужуражылгага совет чогаалчы Степан Щипачев-биле чугаалашкан мен. Ооң соонда аайлажып эгелээн мындыг чүве. Өске ийи совет чогаалчы-биле ужурашканымны арай сөөлзүредир бижип көрейн.

С. Щипачев бистиң-биле кады Красноярскиге чедир чо-
раан. Оон аңгыланы берген.

Тыва төлээлерни Красноярск крайның даргалары хүлээп
алган. Ынчан эш Тока мени аңаа чүве чугаалаар сен деп
бо ыйнаан. Шынап-ла тулуп калган мен.

— Шыдавас мен, дарга — деп чалындым.

Даргам алдырар-даа хөөн чок:

— Аастыгга алдыртпас, аъттыгга четтирбес кижичордун.

Кайгай берген мен:

— Каяа билдиңер, дарга?

— Кызылга. Бээр үнеривисте аан.

Ам-на сактып кээп-тир мен. Бээр үнер мурнувуста Кы-
зылга эш Тока мээң аскыр-негей тыва тонум көргөш: «Бү-
дүн ирт-ле-дир силер аа» дээрге, ынчан мен тургаш: «Алды
ирт чүве, дарга» деп дораан харыылаан кижичордун. Оон дар-
гам чүгле тадыладыр каттырып кагды. Мен чүнүң-даа ужруун
билбээн мен. Эртенинде меңээ хоорай идик-хеви үндүрүп бер-
ген чүве.

— Орустай алыр эвес мен, дарга — деп демдегледим.

— Орустаар Бүрбү бар-ла болгай — дээш, даргам база-
ла аажок каттырды.

Шайлап эгеледивис. Үр болбаанда шынап-ла меңээ сөс бе-
риптилер. Улуг дыка идегевейн орган кижичордун болгай мен. Ам-на
дер-бузум мыжыгайны берди. Ам канчаар, турдум-на:

— Совет улус биле тыва улустуң найыралы чоок болгаш
үзүлбес, чүге дээрге чаңгыс хемниң суун ишкен бис, чаңгыс
дагның эдээн чурттаан бис...

Чугаам ындыг-ла эки эвес болду ышкаш. «Орустаар Бүр-
бү» очулдурупкан соонда, ам-на кижилер каттыржып, өөрүп,
холум тудуп турдулар.

Мээң ол чугаам чүгле Красноярскиге ындыг солун бол-
ган-дыр деп чүвени ынчан Москвага 15 хонук чоруп четкеш
билген мен. Чүге дээрге чеже хем кешпээн, чеже арт аш-
паан чүве дээр. Оон ыңай дайын үезинде шериг чүьктери
мурнаар турган: шуглап каан самолёттар, танкылар, үгер-
боолар...

Москвага Кремльге бисти В. М. Молотов хүлээп алган.
И. В. Сталин биле ону «Республика орденнери»-биле шаң-
наан бис.

— Ол шаңналды Дээди Кол Командылакчыга дамчыдар
мен — деп, Молотов чугаалады.

Аңаа база сөс алгаш, бүгү малымның 75 хуузун маадыр-
лыг Кызыл Шеригге бердим деп чугааладым.

— Дайын соонда Тывага дузалаар бис — деп, Молотов ха-
рыылады.

Оон ыңай мынча дидим:

— Фашизм дугайын сактырымга, чүрээмче соок хат үрүп кээр-дир. Маадырлыг кызыл дайынчының аткан огу ара дүшпезин, кара фашистин кара чүрөөн өттүр дегзин!

Бо чугаамны сөөлүндө совет чогаалчы, ам Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Вадим Кожевников дайын үезинде Тывага чоруп тургаш, бодунуң «Дузаламчы» деп чечен чугаазынга кириген чораан. Ону «Огонёк» журналга парлаан.

Оон соонда Брянск фронтунуң чорупкан бис. Аңаа-ла дайынның уржуктарын көргөн мен: өрттенген, үрөлгөн хоорайлар, суурлар; бузулган, үрөлгөн бажыңнар, көвүрүглер... Чер болганны бомбалар, частышкыңнар оңгарлап каапкан... Түрөөн, дескен кижилер, чаш ажы-төлдер, херээженнер. Бо бүгүнү көөрге, дыка чаржынчыг боор чораан. Харын бир черге кээревиске, өлүрткен доң немец солдаттарның сектерин сарааттааш өрттедип турган, ону көргөш бичии тыныжым ажаан болгай. Ол үедө өлүмнүң орнунга өлүм, ханның орнунга хан деп кыйгы турган.

Фронтунуң кезектеринге, госпитальдарда балыглаткан дайынчыларга белектер тыпсып бергиледивис. Бир ужар чүүл кезээнге он беш самолёт хүлээткен бис. Самолёттар ол-ла дораан дайынны согар дээш ужул турда көрдүвүс.

Сөөлүндө Брянск фронтунуң командьлал черинге келиревиске бисти ооң командьлакчызы генерал-полковник Рейтер хүлээп алган. Аңаа Тока, Доктугу база меңээ хүндүлүг гвардейжи деп атты тывыскан. Ол «Гвардия» деп бижиктиг демдекти ам-даа чоргаарал-биле кадап чоруур мен.

Чаа шериг хеп кедип алырымга, баштай чиктии кончуг болган. Погоннарга черле эптежип чадап турган мен. Чүгө дээрге погоннарны бистиң шеригниң хевинге чаа кирип эгелээн чүве. Пистолеттер база азындырып берген. Аары-ла кончуг чораан, курну дорзуйтур база бээр.

Сибирьге чоруп олурувуста база улус бисти кайгаар турган.

— Туттурган японнар боор — дижип-даа турдулар.

Ынчан Сибирьге чаа форма келбээн турган.

Тывага кээревиске, база бисче көөр мындыг.

Төрөөн Тывавыска келгеш, Кызыл Шеригниң маадырлыг демиселиниң, ооң немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаап турарының дугайын чонга чугаалап берип эгелээн бис.

Кызыл Шеригге дузалаар херекке ачы-хавыяам дээш дараазында 1944 чылда мени Совет Чазак Ленин ордени-биле шаңнаан. Сөөлүндө барып Москваның Кызыл шөлге Тиилелге парадын көөр аас-кежиктиг болган мен.

Дайынның чылдарында тываларның Кызыл Шеригге дет-

кимчези чүглө материалдыг дузаламчы-биле кызыгаарлан-маан. Тыва улустуң эң эки оолдары немец-фашистерни сол чорааннар. Аңаа бистиң сумудан Кыргыс Норбу-оол киришкен. Ол ам-даа тайбың иште киржип чоруур.

Ада-чурттуң Улуг дайыны Совет улустуң чайыннанчак тиелелгези-биле доозулган.

Дайын соонда совет улус амыр-дыжын-даа бодавайн, дайынның чедирген уржуктарын чайладыр дээш база катап маадырлыг ишче көдүрлүп үнген.

Ол хайнышкынның үеде Тыва улус совет чоннуң улуг өг-бүлезинге кады чурттаар өлчейлиг апарган турган. Араттарның идеякейи ам база катап көдүрүлгөн. Аңаа кандыг ажыл-херек-биле киржирил деп айтырыг кижини бүрүзүнүн мурнунга туруп келген.

Коллективизация эгелээн. Сумуга эң баштай тургустунган колхозту даргалай бердим.

Баштайгы часкы тарылганы доозуп алгаш, ам оон ыңайгы ажыл-агыйывысты чугаалашкан хуралывысты утпаан мен.

Орта совет чогаалчы, фронтучу Семен Гудзенко чедип келген. (Удатпаанда дыңнаарымга эрги балыы чазылгаш өлгөн болган.)

Хуу ажылдыг балдыр-шинээлиг кижилер бистиң чаа колхозувусту бактап, кочулап турдулар:

— Колхозтуң аът-шарызының оорга-мойну ойбак, арган-дорган. Хуу кижилерниң мал-маганы семис-шыырак.

Өнчүзүрек кижилер, чугаа чок-ла, коллективизацияның херээнче хол сунуп турганнар.

Мен-даа бар шаам-биле колхозумну камгалап турган мен. Менээ С. Гудзенко коммунист, фронтучу шийтпири-биле болчуп турган. Ооң соонда «Тувинская правда» солунга ооң бистиң колхозувус дугайында очериги үнген. Бистиң баштайгы колхозувусту ол чодураа чечээнге демейлээн болган. Бистиң амгы совхозувус чүглө чодураа чечээ дег эвес, харын Улуг-Хем унунда чодураа сывы дег быжый берген.

Чон мени ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутадынга ийи катап сонгуп турду.

Колхоз, совхозтар сөөлгү үеде хөй-хөй адырларлыг, механизастаан ажыл-агыйлыг, машина-техника-биле чепсегленген улуг бүдүрүлгө черлери апарган. Ону чүглө бедик билиглиг кижилер удуртуп шыдаар.

Колхоз даргазы хүлээлгеден хосталгаш, он ажыг чылдар дургузунда ниитиниң хоюн кадардым.

Амгы «эрге-дужаалым»: бүгү-эвилел чергезиниң персоналдыг пенсионери, партийжи стажым 53 чыл, харым 79.

Мээң хөй чылда кады чурттап келген кады-кырааным-ның партия стажы 45 чыл.

Аас-кежиктиг силер бе деп айтыраыңар чадавас. До-раан-на «ийе» деп харыылаар мен.

Чүге дээрге үр чурттап келдим: феодалдыг Тыва үезинде, улусчу Тыва үезинде, Совет Тыва үезинде.

Орта мээң бүгү ада-өгбем демисел чок чурттаваан. Мээң адам Суваң Копту дайынынга киржип чораан. Оон Тывага улусчу революция үнүп турда, феодалдарның мал-маганын хавырышкаш, актарга туттургаш, улуг оглу Сарыг-оол-биле Усинскиге барып өлүртүп каан. Бир дунмам Хойтпак-оол Хову-Аксының кобальтызын ажыдышкан, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады чораан. Оон биче дуңмаларым Комбу «Хүндүлелдин демдээ» орденниң эдилекчизи, коммунист, Арапчор СЭКП кежигүнү, Нас-Сүрүң бистиң сумунун баштайгы комсомолчуларының бирээзи чораан.

Моон алгаш көөрге, мээң амыдырал-чуртталгам таварылга эвес ышкаш. Мээң яды ада-ием уруг-дарыын демиселге кара чажындан кижизидип чорааны илден.

Мен бо бүгүнү мактаныр дээш эвес, хостуг чуртта хостуг кижилер чүнү кылып каап болурул деп чүүлдү чугаалаар дээш бижидим.

Мен бо чүүлдү Ада-чурттуң Улуг дайыныче кол угландыра дээш, амыдыралымдан бир үзүндүнү чугаалаваан кижимен. Ол чок болза мээң намдарым долу эвес болур ийик.

Сураглыг кызыл партизан Сергей Кузьмич Кочетовтуң хөрек чуруун шыгжап чоруур мен. Ооң артында мынчаар бижээн:

«Тарлашкын тулчуушкунунга хоочун өңнүүм эш Кудажыга тураскаалга. Кочетов. 29/VI—45 ч.»

Эрзинге чурттап чоруур үемде Тарлашкын тулчуушкунунга киришкен мен. Ынчангаш оон бээр Кочетов-биле хоочун өңнүктер чораан бис.

Түңнелинде чугаалаксаарым болза, мээң үлүүм бистиң чуртувуска коммунизм тургузуушкунунга хензиг-даа дузалыг болган болза, бодумну кончуг аас-кежиктиг кижимен деп санаар ийик мен.

ХӨРӨК АШАКТЫҢ БЕЛЭЭ

ЧЕЧЕНЧИТКЕН ЧУГАА

Қайгамчык кааң хуннерлиг чай турган. А чаъстаанда диңмирээшкин, кызаңнаашкын катай хаара келир, ана демирхуундан кудуп турганы-биле дөмей. Мааладыр эдип турган хой, өшкү, анай, хураган-даа шимээн чок баар, дыттар, теректер хөлегезинге бөлдүнүшкен, чаа-ла изиге, сээк, мааска шыдашпайн шырбандырып, кудуруктарын содуйтупкаш шаашкактап турган бызаа, молдурга-даа, инектер-даа тевээ дырткан ыяштар дөзүндө тырлы берген тургулаар.

Ынчан, чайлаавыска, Үстүү-Ооругга бис. Чадагай кажаларлыг үш өг бар чүве. Бирээзи — Хөрөк ашактыы, ийигизи — чаа өгленген күдээзи — Шавар-оолдун, үшкүзү — бөдей өг — кырган шуваганчы Чүң-Ээрерниң (шола ады дижир, чоғум ады Чолдак-Қадайнын) өө ол. Чүң-Ээрер — Хөрөктің арткан улуг угбазы, эрги хола хөнээнден шай черле ыравас, алдын эриктиг ыяш аяанда оозун аартаан, чүңүн ээрген оар.

Алды, Ортаа, Үстүү-Ооругларга чай боорга аалдар эңдерли бээр, дизе-дизе үш-үш, дөрт-дөрт өглер кылдыр хонгулап аар. Үстүү-Ооругга бистиң өглеривистиң кол башкарыкчызы, Хөрөк ашак ол. Колдуунда ооң башкарылгазы-биле аалдың ажыл-агыйы башкарлыр, шимчээр. Шавар-оол хөрээ бедик, шилгедек, чел, кудуруун чула чазай таарып каан, савап турар ак-бора аъттыг, оозун кызыл дордум тыва эзер, чоңаа-биле эзертептер, эптиг дүрген аъттаныпкаш, эзиннелдир челзиптер чүве.

Хөрөк ашак көрүп тура:

— Күдээниң күжүн, хүрөң дойнун маңын көөр деп чүве ол-дур, че, кайы хире-дир. Алыс чылгычы чүвөң болгаш аажок-ла шилип мунган-дыр бо — деп, кызыл сөөскен кымчызын быктында холу-биле кыза тудуп алган мактанган турар. Чаажыга бээрге мен мунар мен — дээш, дадыладыр каттыргылаар чүве.

Мыя мында ышкаш көстүр, энме-тик чок сылдыстар чивенейнип турар кааң чай дүнү саадаар эвес, даң аткалакта айылаан, киштээн чылгы-даа диригейнип келир, ону хем ол чарыындан эккээп, аал үстүндө калбак кежиглеп кежиргеш, хүндүс дүдүскөк көк кылдыр көстүр тайгалар эдээнде — ээреннерже угландыр сидиредир сывырып чорудуптар. Шавар-оолдун онаглап турар чылгызы ол. Арбан болгаш суму даргалары 100 ажыг баш чылгыны ажаап кадарарын аңаа даандырган.

Ишти соолчак, дери-суу кургаалак Ак-Бора баглаашта турар, аныяк эр эки Бораның дери, суу сарыгып кургаваанда эзер, чонаан-даа сойбас. Улуг улустун уйгузу эвээш дижир. Бистиң үш өгнүң эң-не эртежизи — Чолдак-Кадай. Ооң өөнүн ыжы шагда-ла бурунайныр, хола башта хоюг сарыг шайы шагда хайны берген болур. Ону чылгычы Шавар-оол пат билир. Хондур чылгы кадарып келгеш-ле, эртен бир дугаарында кат-иези шуваганчы сугдан шайлап алыр. Ооң соонда өөнче базыптар. Алдын хээлиг тыва сыртыын сыртанган, чоорган, шуглак иштинде Шавар-оолдун кадайы аныяк уруг Анайбан улуг уйгузун удаан чыдар. Шавар-оол шагзыраан, турупканын-даа уттуптар, идик-хевин уштуп каапкаш, чоорган, шуглакче чоорту, кончуг аяар чылбырап кирер. Уруг меңнээн түлүү-биле отту хонуп келгеш:— Дүжүмде соок сугга дүжүн турдум, эчигейи кончуг болду, сен-дир сен але, Шавар — дээш, өг ханазынче хая көрүндүр ийлени бээр.

Эртен эрте келиримге,
Эртир удаан чытпадың бе—

деп чүве бо ышкажыл! Канчап чаңчыкпас сен, кара даң бажында халдып кээр ышкажым кай! Эчигей дээш чоор сен, удавас изиргенир сен...

— Анчыг кылырма, уду че, Шавар...

Чайгы хүн хөөрөп үнүп келгенде чаш анай, хураганны ыдып, саап, хамык малды үндүрүпкенде Шавар удувушаан чыдар. Анайбан бүдүү тургаш авазынга, кырган-авазынга инектер сагжып, сүдүн хайындыржып, өремезин былгап каапканда чылгычы оттур. Хүн хана бажынга хараалакта Шавар-оол аът-хөлүн эзертеп, тайгаже белеткенип эгелээр.

Бир-ле катап ол тайгада чылгызын ээдип кааш, аалга хап кээрге, хөй-ле эзерлиг аъттар баглаашта турган. Хөрек катының өөнде кезек кижиги шайлаан, хөөрешкенин ол эскерген.

— Эрес чүвени, Шаварны, экии!— дишсе-ле суму даргазы Дугур-оол, арбан даргазы Кержекпен, танывазы база бир аныяк эр кижиги болган.

— Ортаа-Ооругда аалдарга хурал болур. Хөрек ашак суглар кады баар силер — деп, суму даргазы чарлык болган. Чүнүң дугайында хурал болурун аныяк чылгычы ооң мурнуу чарыы хүнде база бир дузалакчы чылгычы эжи Маңнай-оолдан шала-була дыңнаан. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээнден бээр ийи чыл чедип турганының үези. Фашистиг Германияны чылча шавар акы-дуңма совет улустун маадырлык демиселинге, ооң алдарлык шеринге дузалаар улуг ажилдың бүгү Тывага калбарган үезинде чер болганга хурал-суглаалар эртип, арат чоннун белек-селээ: аыш-чем, идик-хеп, хаак, белек сөөрткен кызыл коштары Кызылче шууп турган.

— Чылгыдан шериг аъттары шилээш чорудар дээн дидир. Тускай аъттыг шериг кезээниң төлээлери келир чүве диведиве кай, чүнү билдиң Шавар?— деп, эжи Маңнай-оол айтыргаш:— Сээң катың Хөрөк дыртым даадым, бодунуң аът-хөлүңгө ынаа аажок, өске улус аът-хөл атчылаарга чүгле берги дег улузунга бээр, ылангыя аныяк оолдарга аьдын мундурар эвес. Элээн хөй ашактар фронтуга халаска аъттар дузалаар дээн диди, катың канчаар ирги оол?— деп чугаазын уламчылаан.

— Шенээ дыртымы дыртым ашак. Ындыг-даа болза чонунуң чоон оруун чандыр базар деп бе. Хуралга ол чүү дээр эвес, дыңнаптарга илден ыйнаан.

БАШТАЙГЫ ӨҢНҮКТЕР

Ортаа-Ооругда кезек өглерге «кижи кизирт, аът бажы ор-гу» турган. Өглерни кызыл туктар, лозунгулар-биле шимээн. «Фашистер сөнээзин!», «Бүгү чүвени — фронтуга!», «ССРЭ делгерезин!» дигилээн кыйгыларны ынчаардагы Тываның латин бижиктери-биле сиилбип бижигилээн. Аалдарның артында сериин шыкка эр, херээжен улуг, биче чон чыылган. Кыры дески, калбак манза стол кырында өнгүр кызыл пөстү чадып каан. Ооң артында карактарында көстүктүг, бажының кара дүктерин шевергин кылдыр дырап алган кижини холдарын кожаңнадып, аажок-ла чүве чугаалаан. Ооң ол-бо талазында адыр тал өргөннерден сомнай кылган түр сандайларда моюндуруктарында ромб демдектерлиг шериг хептиг, бөрттеринде кызыл сылдыстар чайнаан онзагай ылгалыр кижилер, оон ыңай арбан, суму даргалары Кержекпен, Дугур-оол, чылгычы Хөрөк, хоочун аңчы Сагбас ашак суглар олурганнар.

Шавар-оолдуң танывазы — нам кожкомунуң төлээзи, эгин ажыр астыр, хөм сумкалыг кижини — Арбай-оол, АРШ-тын дайынчызы, чазак мурунундан төлээ — Адар-оол, дайын өртү хып турар ССРЭ чуртунуң эрес-дидим дайынчылары Иванов. Сидоров, олар кижини бүрүзү хуралга ээлчештир чүве чугаалааннар. Хөрөк биле аңчы Сагбас олар орус дыл билбес-даа бол, оларның чугааларын аажок кичээнгейлиг дыңнап, дыл билир кижилерниң шаа-биле очулдуртуп, чугаа чүнүң дугайында дээрзин билип ап органнар.

Уениң байдалы дүшкүүрлүг, акы-дуңма орус болгаш өске-даа улустарның тайбың амыдыралын үрөп, амы-тынынче кыжанып халдаан Фашистиг Германияны чылча шавары бүгү улустуң херээ апарганын чыылганнар база катап ханызы-биле билгеннер. Араатанзыг оор ёзу-биле халдаан немец фашистиг эжелекчилерни үндүр сывырар, Төрээн чуртту хос-

таарда маадырлык бистиң шеривиске бүгү таланың дузаламчызын көргүзөрдө аъттыг шеригге шыырак аъттар херек дээнин Хөрек ашак база билген.

— Бистиң арбанда аъттарлык араттар хөй. Ынчаарга бистиң сумунуң чылгызын эштер Шавар-оол, Маңнай-оол, Хөрек суглар кадарып турар болгай. Азыраан мал-даа арбын сумула харын. Ылаңгыя Хөрек, Сагбас ашак сугларның арбанында, бистиң-биле чугаалаарга, малдыг-маганныг, аъттыг-хөлдүг кожайлар дээривис улустарывыс бар-ла болдур ийин. Мен арбан даргазы кижиге болгай мен, менде хөй аъттар бар эвес, албан херээн чорударда арбандан аът улаглап мунарымны билир силер, а бодумда бар ийи аъдымны бо хуралдан-на фронтуга дузаламчы кылдыр бергеним бо. Фашистер сөнээр болзун!— деп, Тыва Араттың революстуг намының кижигүну эш Кержекпенниң саналы ындыг болган. Баштайгы саналды аажок адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Хурал даргазы:

— Ам кымда санал барыл?— дээн.

Оон-моон холдарын көдүргөн кижилер-ле хөй апарган. Суму даргазы:

— Чүү-даа болза улустуң улуу Хөрек ашакка баштай чөпшээрээр-дир аа — диген.

Такпы тыртар дая даңказын кадыг идииниң хончузунга суга каапкаш, сонгулуурлуг хавын дүрүп чоруй:

— Мээң бодалым болза — дээш, ашак шак дүшкен.

— Уламчылаптыңар кырган, сааладыр тө кааптар чүве-ле болгай, кулугуруң — деп, суму даргазы деткээн.— Мээң бодалым болза, бүдүн чылгыны чүмү-биле сүрүп берипсе-даа ажыраар чүве бе оңар — дээш, ашак чайгы шыва тонунун эдээ-биле дерин чодуп чорда, улус шупту чир-шоң дүшкен

— Көрдүңер бе, хамык чылгыны сүрүп бээр дидир, а бодунуң аъттарының дугайында ыттавады. Ындыг кончуг кажар-ла болгай, Хөрек ашак — дишкен үннер оон-моон дыңналган.

Ашак мөчөк-мөчөк салааларлык оң талакы холун көдүрүп чоруй:

— Менде чүү боор бир бора, үш доруг аът бар, ажырбас, үзе сүрүп бээр мен. Бир бени артырып алыр мен. Дыртым чүвени мону деп бодаваңар. Кижиниң амы-тынынга кижиге араатан кыжанып келген, чаа-дайын өртү хып турда, мал харамнаныр хамаан чок, уйгу-даа удуттунар, боостаага чем-даа орта ажыртынар боор бе. Ол-дур, мээң чугаам — дээш, Хөрек олудунга калбаш дээн.

Адыш часкаашкыны ынаар арыг иштинче чаңгыланар болган. Хөрек ашактың саналын орус өңүктөргө — шериг төлээлеринге эш Арбай-оол очулдуруп берген. Шериг бөргүн

холда туткан, селемези халаңнаан шериг хептиг, орден-хавыяалыг кижиге тура халааш, Хөрек ашактың холун дыңзыдыр туткаш, чылы-биле кужактаан.

— Спасибо Вам, старикам, за помощь, большое спасибо! Меня зовут Иванов. Будем знакомы, друзья!— деп, шериг кижиге өөрүшкү-биле чугаалаан.

— Саспыйба дээн-даа ышкаш, чүү дидир моңар, оолдар, узун шыырак-даа эр-дир бо — деп, Хөрек ирей шериг кижиге оң холун ийи холу-биле тудуп мөгейип, мендилеп-даа шаг болган.

— Иванов деп кижиге мен дидир, силерге, кырганнарга ду-заламчы дээш улуу-биле четтирдим дидир, кырган—деп, улус Хөрек ашакка очулдуруп берген. Элдеп чаңныг Хөрек база катап тура халааш, эш Ивановтуң холун тудуп, мөгейгилеп:

— Мен, сен күш таныш болур бис, сен мээң өг баар-ла, сени мен утпас, утпас — дээш, салаалары-биле хаваанче сок-тагылаан.

Хурал соонда Ортаа-Ооругнуң аалдарының дужунда терен оыттуг, делгем ховужукка аныяк чылгычылар Шавар-оол, Маңнай-оол олар чүс ажыг чылгыны кулун-чаваазы-биле дириледи сывырып келгеш, арбан, сумуда ашактарның айытканы шыырак дээн аъттарны аргамчылап, уруктап туткаш-ла, кажааларже кирип турган. Шериг кижилер аъттарны тускай ыяш хемчээл-биле бедиин, дооразын аажок хемчээген, аскын-дигин ашкан, даваннарын шинчээн дыка-ла хынаан турганнар. Хөрек ашак аът-хөлдү ынчаар хемчээп, танып, шинчип-шилип алырын бир-ле дугаар көрүп, кайгап харап кылаштап турган.

Шавар-оол биле Маңнай-оолдарның чылгыдан малдар шалбадаарын, кончуг дээн семис аъттарны төрөпчилеп тургаш, кажаага кирип кээрин шериг чериниң төлээлери магадаар-даа, мактаар-даа болганнар.

Бир-ле дугаарында Хөректин бир бора, үш доруг аъттарын шинчип-хынап, хемчээп эгелээн. Кончуг-даа аъттар. Хөрек ашак дөрт чулар-биле аъттарын чуларлааш, саплут кажаа иштинге кирип:

— Кадыг черни кажык, доң черни довук чедир кирип базып, чыдыг гиримааннарны чылча шаварыңга идепкейлиг киржир, тура дүшпес аъттарым болзун — деп чугаалааш, баглаашка баглап турган.

— Хөрек акый маңаа келиңерем — дээш, суму даргазы эш Дугур-оол ооң кулаанга сымыранган:

— Аалчыларывыс сээң аалыңга баар, тураскаал кылдыр кады чурукка тырттырар бис дидир. Шай-шаарың хайындырып, шайладыр бис ыйнаан — дээн.

Удаваанда Хөрек, Сагбас ашак суглар аъттаныпкан, Үстүү-

Ооругже челзип бар чорааннар. Үстүү-Ооругнуң өглеринге куда дүшкен-биле дөмей, аът-хөл-даа, кижиде даа хөй турган. Хөрек ашак халдып кел салы-ла өөнүң иштин-даштын аштап, тыва далган-тараазын, боовазын салып кончуг хойну ыяш хөлегезинге өлүргөш, одагга эьдин дүлүп, келген орус өнүктөрин аышкарып-чемгерип, шайладып, хүндүлөп турган.

Чылгычылар Шавар-оол, Маннай-оол, Хөрек, аңчы Сагбас ашак, Чүң-Ээрер шуваганчы биле аныяк кыс Аныйбан шуптузу өг чанынга чурукка тырттырган, Кызыл Шеригниң төлээлери — орус өнүктөр Александр Иванов, Василий Сидоров суглар-биле ыяк таныжып, адрестерин бижижип, белек-салак солчуп, орус, тыва улустарның бузулбас найыралының демдээ кылдыр өнүктөшкөннөр.

Аалда, арбанда улустун улуу Хөрек ашактын баштайгы орус өнүктөри фронтуда байдалды база катап чугаалап берип, тырттырган чуруктарын сөң кылып белеткээш, аңаа чорудуп бээрин аазааннар.

Кызыл Шеригниң төлээлерин суму төвүнге чедир үдежир хүндүлүг даалганы Хөрек ашакка база берген.

Оолдарымны, өнүктөрүмни үдежири менээ эки аас-кежик-тир. Эки аътты эзертеп, шавылыыр, колунун дыңзыдын бер, оглум Шавар — деп, ашак торгу тонун кедип, кызыл курун куржангаш, адак-бышкаа чиик аъттанып турган.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ПАРТИЯНЫҢ ДАЙЫНЧЫЗЫ

Дээскиндир дагларга бүзээлеткен Шанчының эдектөрүндө хойжу коданнар-ла хөй, ховуларында мал-ла эндерик. Мал, ховунуң ижи-чоннуң чоргааралы ол-ла болгай. Белдир-Дагда малчын Даваа-Самбуу Сат Дамчатовичиниң чоргааралы база-ла ол. Коданында хою, хоор сарыг дүжүт сөңнээр ховузу. Шанчының ужу-кыдынче көрүп ора ол чугаалангылаар: «Шанчы дээрге дээскиндир дагларга кажаалаткан, байлак ховуларлыг, чаагай оъттуг Тываның база бир байлакшылынын деспизи-дир ийин бо».

Ол байлакшылды тургусчурунга Сат Дамчатович хөй үлүг-хууну киригенин оон эш-өөрү, кады ажылдап чоруур чону пат билдирер. Ол «көдүрбээн хөнээ чок» дижиривис кижилерниң бирээзи. Он алды харлыындан арбан даргалап эгелээш, колхоз даргазы, агроном, хову, мал бригадири дээш кылбаан-тутпаан ажылы чок. Сат Дамчатович кандыг-бир ажылды кыла бергенде ыяап-ла эчизинге чедирер, ону кылып тура коммунист мен деп чүвени черле утпас.

Партияның кызыл бадылгергейин алгандан бээр чылдарны санаар болза үжен оранчок ажа бээр.

Сат Дамчатович-биле аравыста ужуражылгаларывыс хөлчок хөй. Оларның ниити утказы чаңгыс аай деп болур; коммунист малчын болурга ооң ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжары эргежок чугула, салбырда партия организациязының секретары кижиге болганда хөй-ниитиниң, партияның ажил-херектери — бистиң чугааларывыстың кол утказы мындыг.

Дыштаныр хүн-даа болза, бистиң чугаавыс мүнчаар эгелээн. Амыр-менди солушкан соовуста Сат Дамчатович:

— Бисте бир тракторист, комсомолчу Сувакпит Сагаан-оол деп эр бар чүве, бертен аңаа ужуражып чордум. Ажылгыр, топтуг томаанныг кижиге. Партияга кирерин күзээн, билдирешикин кириген. Дараазында хуралга хүлээп алыр болдувус — дидир.

Билир-ле болгай мен, ол тракторист—совхозтуң мурнакчыларының бирээзи. Сат Дамчатович мындыгларны чандыр көрбөс партия секретарьларының бирээзи. Ооң харыылап турар организациязынга аныяк төлептиглер немештирери секретарьның бир сорулгазы болгай.

— Дараазында хуралга коммунист Ак-Ламаның отчөдун дыңнаар болдувус, черле малының байдалы баксыраксап турар-дыр. Хемчег албас болза кыжын, бергедээр кодан ол—дээш, канчалза экил дээнзиг карактары чивеңнеткилээш, Сат Дамчатович көре-дир.

Ол шын. Орук ара ол коданга барган мен. Секретарь шын шиитпир үндүрген. Ажыл-агыйжы чугаавысты доозуп олурувуста, хүн оранчок бедий берген. Кады элээн үеде ажылдап келзе-даа, айтырып хөөрежир чай алынмаанывыс бир чугаа бар чүве, ону «Үе келди-ле» дээн бодалым-биле чугааладым:

— Сат Дамчатович, дайынчы чылдарың дугайында бир каш сөстен хөөрепсинерзе чүл, өске хостуг үе кайын тыптырыл, солун-на болгай.

Таакпызының ыжын узадыр соргулааш, өөнүң ээзинче чиге көргөш, хөглүг хүлүмзүрүг арнынга чайнаш диген соонда, Сат Дамчатович чугаалай-дыр:

— Харын ам, анаа сактыр дээрден башка, бо чоокта ол дугайын улуска-даа чугаалап көрбөдим. Уттундурганы-ла кончуг боор. 30 ажыг чылдар эрткен-не болгай.

Ынчан фашистиг Германия Советтер чуртунче оор ёзу-биле халдаан деп медээ Улуг-Хем кожуунунуң Чаа-Хөл сумузунга дыңналып келир хүн 14 дугаар арбанның даргазы хып дээн аныяк Сат чайлаглаан аалдар кезип, чизе-даңзы кылып чораан.

Арбан даргазы үр боданмаан. Аъдынга хартыгагылаштыр олурупкаш, суму төвүнче кара маң-биле халдып орган.

«ССРЭ тыва чоннуң акы-дунмашкы, дуза кадып чоруур демниг чурту-ла болгай. Айыылда таварышкан-дыр. Бистер-тывалар, бистиң суму, арбанның араттары чүнү кылыр ужур-луг бис?» деп, Саттың бодалы ол чораан. Сумунуң нам комитединиң секретары Сат Биче-оолдун, суму, арбан даргаларының аразында чугаалар мындыг байдал-биле эрткен:

— Нарын бүрүткелди уламчылаар. Чонга ТАР-ның нам, чазааның кыйгырыын угаадып, тайылбырлап, Ада-чурттуң дайынынга бүгү талалыг деткимчени бээринче угланган ажыл чорудар.

Намчылар, аревэчилер Хемчик-Аксы, Калбак-Мээс дээш өске-даа тайгаларда, чайлагларда чонга чедип, суртаал ажылын уйгу-чыдын чок чорудуп эгелээннер. ССРЭ-биле айыыл-халап болганының дугайында чугаалар бир аалдан бир аалче дамчыр салгын ышкаш ужугуп чедип турган. Кижигүрүзү аңаа, совет чонга кандыг дуза чедирериниң дугайын бодап, нам, суму черлериниң айтышкынын манап олурганнар.

Нам үүрүнге, суму, арбан черлеринге баштайгы даалга Кызыл Шеригге эң эки аъттарны белекке чорудары турган. Ону чаа-хөлчүлөр баштайгы дайынчы даалга деп адааннар. Хемчиктин ол чары эң-не ырак чер, ынаар Сат хапкан.

Арбанындан шупту 48 аътты каш-ла хонукта чондан чыып эккелгеш, комиссияга ол хүлээткен. Ооң аразында чүгле Саттың улузу Даваа-Самбуулар бир чүгүрүк, дөрт шыырак аъттарны кириген.

Баштайгы дуза-биле кады чоннуң дайзынга удур килең каргыжы өөскүп, чүгле аът эвес, аъш-чем, идик-хеп талазы-биле белек чыыры эгелээн.

Ол-ла чылдың күзүнүндө Чаа-Хөлге аныяк өскенге эң-не сонуурганчыг медээ база келген. АРШ-ка шериг чыылдазы эгелээн.

Сат база өскелер-биле бир дөмей эки Калбак Ховалыг-биле билдиришкинни бижээннер. Ында мынча деп каанын Сат Дамчатович черле утпас:

«ТАР-ның шериг яамызындан дилээривис болза: бис шериг херээнге өөрөнгөш, Ада-чуртту камгалап, немец эжелекчилерни чылча шаварынга киржиривисти күзээш, шеригге хүлээп алырын диледивис.

Даваа-Самбуу Сат. Ховалыг Калбак».

Баштайгы билдиришкин түңнел чок болганы Сатты-даа, Калбакты-даа ундаратпаан. Шериг өөредилгезинге 19 хардан өрү кижилер алыр турган, а 18 харлыг Сат, Калбак шериг-

лер данзызынга кирбейн барган. Ындыг түннел үнзе-даа, Улуг-Хемге шериг кезээ тургустунуп, шериг өөредилгези эгелей бээрге, чыскаалганнар аразынга олар ийилээн база турганнар.

Күзел күштүг. Сат биле Қалбак шериг өөредилгезинге шудургу киржип, могаг-шылаг билбейн белеткенип турганнар.

Пулемётчиктер взводунга Сат чүгле пулемётчик диртпейн, хөй-ниитичизин көргүзүп, аревэ комитединиң секретарынга соңгуткан. Сат Дамчатовичиниң шеригниң политиктиг база тактиктиг өөредилгезинге чедишикенин 1942 чылда ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннатканы херечилеп турар.

Сөөлзүредир тыва эки турачыларны дайынче чорудар деп турары билдине берген. Ынчан чүгле Саттың эвес, шериг назылыг кижини бүрүзүнүң күзели эки турачы болуру турган.

Саттың күзели бүткөн, эки Қалбак-биле «эки турачы» деп ададыр аас-кежин оларга база таварышкан.

Бодунуң дайынчы оруунуң аразындан Сат Дамчатовичиниң бир сактыышкыны мындыг:

— Даалга болза Деражно деп суурну хостаары турган. Разведчиктерниң дыңнатканы-биле алырга, дайын ук суурнуң бетинде чавызаашта камгаланган. Ынаар чоокшулап келгенивисте, хеп-хенертен дайынның артиллериязының октары сыгырып келген соонда бистерниң мырыңай чанывыска, харын чамдыкта мырыңай аравыска дүжүп турган. Ыш-бус, доозун-довурак көдүрүлгөн, дааш-шимээн кулак уюкталган. Мен тачанкада пулемёдумну өөрүм-биле кады дүжүр тырткаш, сөөртүп алгаш маңнаптым. Соом-биле дузалакчым, ок дажыкчым, харылзаачым маңнап олурлар. Дайынның аткан октары бистерниң соовуста дүжүп, сүрүп-ле олур, биске дайын ам-даа көзүлбес.

Халып олурувуста ам дайынның пулемёдуң октары сыйт-сыйт кылдыр дүжүп эгеледи. Ол үеде бистин артиллериявыстың демниг үнү чаңгыланып эгелээн. Ам-на дайынның от точкалары көстүп чорда «пулемётчулар, от ажыдыңар, селемелиг кезек, бурунгаар!»— деп команда келди. Эп-тиг черге пулемёдум тургускаш, мынчага кезенип келген өжээни «максим» дамчыштыр сөглөп-ле эгеледим. «Эштер дайынчылар, улуг лейтенант Сат Төрээн чурт дээш бо тулчуушкун үезинде маадырлыгы-биле өлгөн-дир» деп дыңнадыг келди. Ону дыңнааш, дайынчыларның өжээни улам хайнып, улуг согуушкуну эгелээн бис. Дайынның камгалалынга чоокшулап келиривиске, дириг артканнары оңгузундан үнгеш, суурже углуг чүк башка дезипкеннер. Ынчан «максимка» узун ээлчеглиг тарбыдаарга, фашистер маңнап бар чыда тура дүшкүлээш, бөөлденгилээш, ойтур-доңгайтыр дүшкүлээр-

ге, хыы ханган взвод командири Сат Бүрзекей мени көргөш, «Эр-хей-дир сен, Сат!» дээрге артында суксааным чиде берген ышкаш болган. Халдаашкын доозулган, суур хосталган.

Шак мындыг ышкаш дайынчы таварылгаларның дугайында Сат Дамчатович хөйүнү-ле чугаалады. Дайынчы ачы-хавыязы дээш С. Д. Даваа-Самбуу дөрт медаль-биле шаңнаткан.

Тоску беш чылдың доозукчу чылы эгелээнде Шанчы салбырының № 2 хойжу бригадазы районнуң малчыннарынга кыйгырыгны хүлээп алганнар. Ында айтып турагы мындыг: 100 төрүүр хойдан-на 95 хураганны, бир хойдан-на 3 кг дүктү алып, кижини бүрүзү 5—5 тонна сизген, өдекти белеткээр, 7 хойжу билиин бедидер...

Бо кыйгырыгны хүлээп аарда, партия организациязынын секретары Сат Дамчатовичининиң үлүүн адавас аргажок. Бодунуң эш-өөрүн, коммунистерни ол ажылче мөөңнээр дээш секретарь эвээш эвес масса-политиктиг ажылды чоруткан. Ук айтырыгны Улуг-Хем район партиязының бюрону деткээш, районнуң бүгү малчыннарынче тараткан.

ШҮЛҮГЛЭЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР

Сергей ПЮРБЮ

ОЖУРГАВАЙН ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Чеди чүзүн чөлээш тырткан
Черим-чуртум каазын мактап,
Хомудал чок, өөрүшкүлүг,
Хостуг шөлээн чурттап чор мен.

Чемдик-тудуу чүвем-даа чок,
Чечектелген чуртталгамны
Четче сөглээр сөстөр тыппайн,
Сеткил ханмайн чоруур-дур мен.

Аксым-кежиин, алдын хүннү
Алгап йөрээр уран, мерген
Аялгалар дилеп тыппайн,
Амыр-дыжым билбейн чор мен.

Ада-чуртка, төрөөн чонга
Оода-ла чаңгыс катап
Аян тудуп ырлап бээр дээш,
Оожургавайн чурттап чор мен.

ӨШПЕС ОДУМ

Ынаам, сеңээ чедер орук
Ындыг амыр,
 белен эвес:
Туман,
 шуурган,
 кежиг чок хем,
Тулаа,
 туруг
 дуглап магат.

ЧАСТЫҢ ДЕМДЭЭ

Қара-Салдың игили дег,
Хамнаарактың ырын дыңна:
Сагыш саргып, уярап кээр —
Частың келген демдээ ол-дур.

Чиңгир-ногаан туман дүшкен
Чиргилчинниг делгемге бар —
Баштак-караң сени уткуп,
Баштажып кээр база магат.

Шала кежээ дыңнаалап көр:
Чүрээң согуу кандыг эвес,
Чүткүп турган эмдик аът дег —
Частың келген демдээ ол-дур.

Ак хар ышкаш чодурааның
Айдыс чыды агаар долган.
Айдың дүне алаакка бар —
Анай-караң манаан магат.

ЧАЙГЫ ТООЛ

Хөгжүмнүг көргүзүг

1

Б а ш к а р ы к ч ы:

Қара эртен

 чылгы бөлген ийи оолдуң
Хамнаарактар үнү-биле аяннашкан,
Біржым хову кырын дургаар сырынналып,
Біндынналчак каргыраазын дыңнаан мен:

Б и р г и о о л:

Хоор-сарыг,

 чиңгир ногаан

 мындыг чараш

Хорагай дег, кымның чуртул?

Ш у п т у:

Қыңгыр-кыңгыр, кыңгыр-кыңгыр!..

Б и р г и о о л:

Хову кырын оңгаар-дескээр чаңгыланган
Қоңғулуур дег, кымның ырыл?

Ш у п т у:

Кыңгыр-кыңгыр, кыңгыр-кыңгыр!..

И й и г и о о л:

Эрээн-шокар,

хевис ышкаш,

ындыг чараш

Эргимимниң чурту-ла-дыр.

Ш у п т у:

Кыңгыр-кыңгыр, кыңгыр-кыңгыр!..

И й и г и о о л:

Ындынналдыр чаңгыланган

коңгулуур дег,

Ынаам кыстың ыры-ла-дыр.

Ш у п т у:

Кыңгыр-кыңгыр, кыңгыр-кыңгыр!..

II.

Б а ш к а р ы к ч ы:

Кежээликтей

чечек чыгган ийи кыстың

Хектер-биле үнүн алчып хөөннешкен

Бржым арга дыргын кылдыр чаңгыланып,

Ындынналган уян ырын дыңнаан мен:

Б и р г и у р у г:

Сыыладыр хадып турар,

ындыг сериниң

Сыннар адаа кымның чуртул?

Ш у п т у:

Кук-куу, кук-куу, кук-куу, кук-куу!..

Б и р г и у р у г:

Қазыргы дег,

сырынналдыр челип турар

Қара-бора кымның аъдыл?

Ш у п т у:

Кук-куу, кук-куу, кук-куу, кук-куу!..

И й и г и у р у г:
Эстеңнедир хадып турар,
мындыг сериниң
Эжим оолдуң чурту-ла-дыр.

Ш у п т у:
Кук-куу, кук-куу, кук-куу, кук-куу!..

И й и г и у р у г:
Эзир куш дег,
эзиннелдир челип турар
Эргимимниң аъды-ла-дыр.

Ш у п т у:
Кук-куу, кук-куу, кук-куу!..

III.

Б а ш к а р ы к ч ы
Амды чылын
эрте чазын болчаг салып,
Ак-көк дээрде кударанчыг кыңгырашкан
Дуруяалар үнү-биле чергелешкен
Душтуктарның ырын база дыңнаан мен;

Ү ш к ү у р у г.
Коъдан хоюң сүрүп алгаш,
арттар ажып,
Коңчай бээр сен, күжүр сарыым.

Ш у п т у
Туруу-урук, туруу-урук!..

Ү ш к ү у р у г
Узун кыштын дургузунда
узамдыгып,
Уттун халак, күжүр ынаам.

Ш у п т у
Туруу-урук, туруу-урук!..

Ү ш к ү о о л
Коңчаза-даа,
тудуш чүрек чарлыр эвес,
Кожа өгде орган дег боор.

Ш у п т у

Туруу-урук, туруу-урук!..

Ү ш к ү о о л

Узун кыжын

чангыс дүн дег,

саадаар эвес —

Удааш, оттуп келген дег боор.

Ш у п т у:

Туруу-урук, туруу-урук!..

Степан САРЫГ-ООЛ

УЖЕН ЧЫЛ ОЮ

Төөгүнүн киржикчизи ыраажы бооп,
Дөртөн чылда аян тудуп бараан болдум.
Ырым сөзү, аян-хөөнү холумак чок
Ынак чонум хүрежинден төрүттүнгөн.

Аккыр саазын кырын орта, чаа сад ышкаш,
Арыг сеткил чечээн тарып, дүжүдүн ап,
Чогаадыкчы чонум ышкаш чедийшкинниг
Чолум чогул, үүлөм бүдүп эки чор мен.

Аттыг-чаагай улуг тудуг чечектелиин
Арылаштыр эргип, кезип, аянын чыып:
Чадаганым хөөнү, үнү улам хөңнүп —
Чаданыш чок хөгжүмчү бооп өзүп келдим.

Амгы чаагай хөгжүлдөгө үнүн каткан
Ажытталып — хөлөгеге чыдып калбас,
Партиянын караа көскү, кулаа дыжы
Барны-чокту, эки-бакты сөглөп турар.

Улузумнун чогаалчызы атты шаңнаан
Улуг эне Төрээн чуртка, партиямга:
«Четтирдим-не, четтирдим!» деп бөгүн база
Черге чедир өле бажым мөгөйип каайн.

* * *

Ийи дакпыр орден чалаан кызыл туктуг
Идер чалыы Совет Тывам үжен харлаан:

Идегелим — келир өйү улам чырып,
Иштим хөңнүм улам уран куттулуп тур.

Үжен чылда омак ырлар ырлап келген
Үем-чергем, бүгү чонум улажыңар —
Үнүвүстүң арыг, күштүүн, чаңгыс аайын —
Үерлендир чыжырт кылдыр салыптаалы!

Саян, Тандым кырын шыпкан,
Чайын, кыжын уран шыргай аргам үнүн үспес,
Эргим чаагай шапкын үнү, симфониязы,
Элбек, байлак Сибирини-даа чалгааратпас.

Ол дег бистин тыва хөгжүм, уран чүүлдүн
Оду черле дүне, хүндүс улам кыптып,
Эртеги улуг Азияның төвү Тываа
Эртенги хүн хаяа чыры өшпес болган.

ТӨРЭЭН ТЫВАМ БӨГҮН

Төөгүзү караңгы дүн
Төрээн Тывам бөгүн көөр мен:
Часкаар чайын чечек шыпкан
Саян, Таңды шырайы-ла,
Уран тоолда маадыр кыс —
Ужар, хуулар даңгына-ла!

Кыштаг, одар, шаттар, шөлдер
Кыстар аргаан хевистер-ле!
Дискен сылдыс дүне хып кээр,
Динмиттиг бай хоорай, суурлар
Ырак күзел, дүжүм-даа эвес,
Ылап, боттуг чуртталгам бо!

Алдын Сылдыс хөрээн шимээн
Ажылчыннар, малчыннарны:
Коммунистиг тургузугда
Комсомолчу чалыыларны
Бар-ла турган үнүм-биле
Мактап ырлап, өөрүп чор мен.

Хемчиимде хөй асбести,
Хендергемде кобальтыны:
Таңды. Саян сыннарындан

Дангаар эртен өөрүп ушкан
Шуурганнар медээчизи
Сурун, омак кушкаш дээр мен!

Он беш — чээрби чылдар эрткеш,
Оранымның канчап баарын,
Айга чедир чалгын-чүглүг
Ажылчы чон базымнарын
Москвадан хүннүң дыңнап,
Магадап-ла ханмас-тыр мен.

ШАҢНАТКАННАРГА

Тараа-быдаа хайыразы хову, шөлдер
Тарак-саржаг хайыразы одар-белчиір —
Дарган, уран холдар-биле тынгартыңган —
Тарып, шимеп каастаттыңган таанда чараш!
Ындыг черге кажанда-даа: чалыы хевээр
Ырлап, мактап, эргеленип чурттаксаң кээр;
Чүгле күзел, бодал эвес, бөгүн ону
Чүмү-биле чурттап чор сен, чыргап чор сен.
Чурттап азы *чыргап* деп сөс... эки бодан:
Чугаалаарга ыр дег эптиг — дылга ээлгир;
Алыс ханы утказында, төөгүзүндө
Анаа-ла хей эдип болбас үнелиг сөс.
Ховуну кым угулзалаан: сиилип дырап,
Холу хорлап, арны додуп, дерин төп каан:
Бодалымның байлак күжү, чидиг дээжин
Бо-ла эки сөстөрими оларга өргүүйи!
Черден үнген ай, бес чечээ чедишкензиг,
Чеди-Хаандан Үгер чедир сылдыстарзыг —
Оранымның черде, дээрде каазы ышкаш
Орден, медаль алганнарга байыр тудайн!

АҢЧЫ КЫСТАРГА

Тожуда Чаражайга тураскааттым.

Баллада

Сыгыр-октуун чүктеп алган,
«Сыйда» чарзын хөлгелепкен
Чаражай деп аңчы кыска
Шал-шул дужуп каржып эртим.

Чары безин харбанган дег,
Чара чүткүп, дүжүп чоруур
Ээрем харлыг эзимдиге
Ээргиштелип кире бээди.

Аңчыны мен «кыс» дей кааптым —
Аңчыгзынмайн өршээп көргөр,
Ооң эрес бүдүш түрү
Оон өскээр сөглеттинмес;

Эң-не баштай ачазынга
Ээрежип: «Аннаайн!» дээрде,
Он беш харлыг турганы шын,
Оон бээр бөгүн үр-ле болган.

Дөртөн ажыг аңныыр чылын
Дөскөл чокка аңнап эрткен,
Улуг оглу безин аңчы,
Угбай аңчы — хоочун аңчы!

Чылдың орбас: киштээр, диинээр—
«Чыттыр артып келир!» дижир;
Алды, диин бе, сарыг-кундус,
Адыг, тооргу артыг, кожу.

Эр-ле болган эр-даа дынымас
Эң-не нарын, берге үүлээ
Хөй-хөй чылда киирген ажыын
Көөргедип санаайн-даа...

Эрткен күзүн чүгле кишти
Эккеп дужаан — дөртөн болду!
Диин, күзен өскелерин
Дизии-биле сунуп турду.

Шагның мындыг бергезинде
Чаңгыс кишти өлүрөр дээш,
Кандыг күштер үнер дээрзин
Кайгап, бодап магададым!

Ол-ла сыгыр боозу-биле
Ижээнде адыг даялаанын
Олчам-дыр деп мактанмады,
Ийинде мен манап турдум.

Кыштың кыржың хыраазынга,
Чайның шылбырт шалыңыга —

Қадыр таңдаа, калбак аргаа
Қара чаштан кадып дадаан.

Чаражай дег аңчы кыстар
Чайыннанчак көстүп келир:
Тоорук дег хүрең арны
Тоолда маадыр даңгына-ла!

Солун чаңы, арыг чүрээ —
Сорлуг дүктүг хептен изиг;
Оларның ол өлүүн ажаап
Одаг көжүп аңнаксаар мен.

Алдын дүктүг аңныг-меншиг
Ажай буурул Тожу чуртум
Ындыг аңчы кыстар турда,
Ыржым эвес, ээн-даа эвес!

СҮМЕ

Аныяктар — ажы-төлүм,
Ада сеткил хуузу-биле
Сүме-чагыг сөглөкседим,
Шүүтсүнмейн дыңнаңарам.

Чанында улуг дыттар чокка
Чаш шет белең эзим болбас;
Бурунгу чүм күдүрээден
Бужарзынмас — иевис дээр.

Сээң даарта кым-даа бооруң
Сезиглел чок, эжиң ажык,
Чогаалчының чаңгыс дилээ:
Чонуң дылын эки-ле өөрөн.

Дылы чокка үнү чок дег,
Тыпкан олчаң — эртем-билиң,
Чонуңга бээр дээшкир чеспээң
Чогаалчы дег чечен дылың.

Төрөөн дылың дүп чок дүүнче
Човагзынмайн баккылап чор:
Төөгүнүң эртинезин
Чонуң сеңээ ында шыгжаан.

Үлегер сөс, ырнын, шоорнун,
Үжүүр мерген тоолдарнын
Эртине булаан узуп ишлейн,
Эрте берзе эгиттинмес!

ТУДУГЖУҢ ОЛ

С. Б. Санданга

Январь кидин. Хүнде күш чок:
Шаньныг чывар хааннап туру.
Каш каът бедик тудуг кыры
Хайшыи хөлзээн, шаараң-кыйбын.

Көрүп эрткен сагыш човап,
«Хөөкүйлерни!» дизе хөңнү;
Соокка удур чылыг чаяар,
Соруу күштүг тудугжуң ол.

Үш-дөрт салгал соок-даа билбейн,
Үргүлчү аңаа улай чыргаар —
Кандыг бажың тудуп каарын
Хандыр бодап, көрүвүдем!

Тууйбу, даштың назыны узун —
Тудугжуну ажыр чурттаар.
«Эки кылган ажыл-үүле
Элеп читпес!» дижири шын.

АВА

Дан-даа адар, хүн-даа үнер —
Даады-ла өөрүшкүлүг:
Эрес, сергек — уйгу ханган
Эрге чаш дег оттуп кээр мен.

Мөнгө ынчаар чаяап каан дег
Мөнгүн хаяа чуртту шыпкан —
Хостуг чуртуң эргий көрүп,
Арыг агаар, омак шырай
Амырлажып уткуп алыр.

Экииргек хол — ава холу,
Эң-не чемзиг дөгерип каан
Эртенги чем столунда
Эге чаа чем ыяап турар.

Аъш-чемни далдап ижер,
Артык хепти солуп кедер;
Аяк-сава даады долу —
Аас-кежи чолувус ол.

Аванга ынчаар хүндүлеткеш,
Ажылдаарга кандыг ийик!
Күжүн улам немежип кээр,
Хүнүн көңгүс-ле чиик болур.

БАЙЫРЛЫГ ХҮН

Чай деп сөстү чүгле номчааш, кыжын безни,
Чайык, чаашкын, ногаан эзим, мөңгүн хемнер
Чайтыңайнып, чүзүн-баазын чечээн өргүл,
Сагыжывыс пөкүжеге өөртүрү дег —

Марттын Сезин календарьдан көре каавыт:
Маадыр түрлүг, көрбээни чок авалар бо!
Ажы-төлү — ол чок орбас, чаңчыл болган,
Арны безин эрзиг мөге угбалар бо!

Хүннээректээн кызыл чаактар, аккыр диштер,
Хүлүмзүрүг, карак базыы, хомус үннер,
Чүрээнде оттуг, ээлдек, чышпык, дүлгээзинниг,
Чүдөн чараш! Кандыг кыстар көзүлбезил!

Херээжен-не шырай нүүрлер кымдан тода
Кээрге, чазык, сеткили уян, чаңы чымчак,
Кежик, буян хайыразын харам чокка
Херелденип көстүп келир — байырлыг хүн!

КЫШ

Шагның чайгаар эргилдезин
Чарыштырып деңнээш чоорул:
Ажыг кыш дээш кыштан коргуп,
Адыг ышкаш ижээвес бис.

Кара черни доңургаштын
Харын чааптар. Булук тыртар:
Хөрзүннү шулу чаартыр —
Хөй суг оортан төрүттүнер,

Ирик тулаа, илчиргей сын,
Имилеме ымыраа, сээк

Қырлып доңуп үрезирээш —
Қыштан арлып: кадыкшый бээр.

Хаак, коньки кедип алгаш
Кадып, дадып кадыкшыырда,
Аңчыга бе, спортчуга
Аккыр харны садып тыппас.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ДИИҢЧИГЕ

Эртежи куш эткелек,
Эртенги хүн үнгелек,
Қышкы тайга удувушаан,
Қырда шуурган улувушаан.

Салган одааң чалынныг,
Ооргалап чыдыр сен,
Оон тургаш, хандызыг
Шайың аартап оран сеп.

Дээскиндир кыйгагар,
Сыннар сирти карарар;
Дээр аяс, кылагар,
Сылдыс караа чивеңээр.

Өйлеп-өйлеп, ыяштар
Ак хар тонун кактаныр;
Ожук баткаш, карактар,
Арындыва шывайлыр.

Сактырынга, тайгада
Дириг чүве көнгүс чок,
Шаараарган аргада
Дииң безин нзи чок.

Ынчалза-даа билир сеп,
Ынаныжың салбас сен.
Черниң кыры чырып кээр,
Сеткил, чүрээң ырлай бээр:

Куштар хөлзеп, мыжыраар,
Күртүлер-даа хүлүрээр,
Ынчап чоруй дииңчиктер
Ында, мында:—Ху-уг!— дижир.

Сыгыр-октуг холунда.
Адар чүве арбын-дыр.
Шынап аңчы болзуңза,
Ам сенден хамааржыр.

МӨНГҮН-ТАЙГАЖЕ ЧАГАА

Чаңгыс катап, Мөңгүн-Тайга,
Чайын сени эргижик мен,
Ынчалза-даа сагыжымда,
Ынаам кыс дег, арткан-дыр сен.

Кижиге кылбаан, бойдус чаян
Хиндиктиг-Хөл уттундурбаан,
Қаргы, Саадак, Мөген-Бүрен
Катап кел деп кыйгырбышаан.

Мөкүлчек ак тетчик бажын
Туман-биле ораап алган,
Мөңгүн-Тайга көстүп кээр-дир,
Дүжүмге-даа кирип-ле тур.

Саяк, чыраа аъттар мунган,
Сарлык доскан, хоюн малдаан,
Хүндүлээчел ишчилернин
Хүлүмзүрүү хүнневишаан.

Саазынга сени чуруп,
Чайны өттүр шүлүк кожуп,
Сени мактаар сөстөр дилеп,
Чеже катап хей-ле түрөп.

Эгенгеш чоор, шынын сөглээн:
Эки чогаал үнмейин барды.
Чечен сөске хирелиимни
Сеңээ база миннип каайн.

Ынчалза-даа, Мөңгүн-Тайгам,
Ырлаксаа кээр чараш-тыр сен.
Ынчангаштың чүрээм кезиин
Ындыг дүрген апкан-дыр сен.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢ-БИЛЕ

Айлаң-кушкаш аргазының каазын ырлаар,
Аялгазын дангаар эрген дыңнаан сен бе?
Шүлүкчүлөр болган чок-ла чуртун мактаар,

Чүге ындыг? Ужурун тып көржүк сен бе?
Чүге дизе ынакшылдың күжү ындыг,
Чүректерден үнүп турар сөстөр ындыг.

Төрээн Тывам төрүттүнген хүнү келген!
Дөстүнмес-тир — ырлавастың арга чок-тур.
Чоокка дээр-ле Азий төвү кандыг чытчык?
Совет өйде кайы хире чаартынчык?
Тывам бөгүн депшилгениң көрүнчүү деп
Дыртылыш чок сөглээринден чалданмас мен.

Хоорай, суурлар айыраңнаар — бир-ле чечек;
Кобальтывыс, даавыс дүгү — чуртка белек:
Шатка, хемге сыңышпастаан малдарывыс;
Шаңнардыва саарлып турар дүжүдүвүс;
Аккыр, чараш школалар, эмнелгелер;
Алдын холдуг, кежээ-шалып мурнакчылар...

Төрүттүнген хүнүң-биле найырында
Дөргүл-төрөл улустардан аалчы-даа хөй.
Көөргеттинер, чугаалаптар чүвең-не хөй.
Өөрүшкүнү бистиң-биле үлешсиннер,
Өнүктерге чедишикиниң көргүс, Тывам.
Хөгле, ойна, байырла-ла, төрээн Тывам!

Олег СУВАКПИТ

РОССИЯ

Эртенги хүн чада туткан херелдери
Элбек улууң куспактап-даа четтикпес-тир.
Хайнып турар, шакпын хем дег, ажыл-ижиң
Кайын тура, аялга бооп, дыңналып тур.

Россия, Россия,
Дескешки дег күчү турбас
Деми чаңгыс аймак чоннуг,
Ынакшылым оду-дур сен!

Чериң кырын, хемиң дүвүн, дээриң дүндүүн
Челээштелдир хувулдурган чараш-тыр сен.
Ишчи чоннуң уран холу, угаан күжү
Ие сени алдаржыткан магалыг-дыр!

Россия, Россия,
Дескешки дег күчү турбас
Деми чаңгыс аймак чоннуг.
Ынакшылым оду-дур сен!

Чыргал, тайбың, найыралдың, ынакшылдың
Чырык одаан хөрлээлендир кыпсып чор сен.
Чамбы дипти хосталгаже деткээн хүннү
Чалгынында салып алган ужуп ор сен.

Россия, Россия,
Дескешки дег күчү турбас
Деми чаңгыс аймак чоннуг,
Ынакшылым оду-дур сен!

ЧУРТТУҢ КЫЗЫ

Ольга Павловна Чуевага

Тавангайы пат-ла туруп, шылагыже
Танды эдээн чеже чылда эргивээн дээр!
Аъттыг, чадаг бергелерге таварлажып,
Ажыл дээштиң кандыг хинчек көрбеди дээр!
Муңгак болгаш

уян сеткил

турган болза,

Муңчулбайн, карак ажыт чой баар ийик.
Алыс күзел — сорулгазы күштүг болгаш,
Ара турбайн, хей-аът кирип, шүглүп келген.
Дадаазыннай андарган чер ооргаларын
Даңзызынга чеже катап биживээн дээр.
Чингир ногаан

хевистелдир

чатты берген,

Чиргилчиннеп, хүнге ойнап, өзүп чыдар
Кызыл-тастар уннарынга чоргаарланып,
Кымдан өткүт каш чыл улай ырлаваан дээр!
Чадаг кижиге азып болур бедип үнгөш,
Чалгыг чуруп, шииледир тынып чыдар
Элбек дүжүт чемиштерин ууштай тудуп,
Эргеленип, кайы хире өөрүвээн дээр!
Балгазынның карак четпес делгеминде
Баспайн барган карыш чериң тывылбас-тыр.
Үжен ажыг чылдар дургун тараа-биле
Үнүң кадып, дериң холуп, күжүң берип,
Ховар диген үрезиннер өстүргөштин,
Холуң-биле санап тургаш, ажааган сен.
Черниң хааны — бажын билир башкызы бооп,
Черле ынчаш билдилиини көргүскен сен.
Чуртталгаңны

дүжүт дээштиң

бүрүн берип,

Чурттуң кызы,— Дээди Совет депутады,—
Аймак чоннуң төлээчизи

болуп чор сен,

Ажыл-ижиң

үнелелин көрүп чор сен.

Балгазынның бажыңнарын

кезиир болза,

Барын-чогун

айтырбааның бүле-даа чок.

Кымнар чүнү хереглей-дир,

тыпчып бээр сен,

Кылыр ишке бергелерни айтып бээр сен.

Чонуң-биле ажылдап-даа, чурттап билир,

Чогум черле кижизиглер бирээзи сен.

Ынчангаштың ишчилериң баштың кылып,

Ынакшылын, хүндүткелин көргүзүп чор.

Конторага,

бригадага, бажыңнарга,

Ховуларга сээң-биле чеже катап

Ужуражып, ажыл-ижиң танышпаан дээр,

Угаангырын, мергежилиң кедерээн-дир.

Чүгле харын кезээде-ле шимченгириң,

Чү-даа бергээ сыныш билбес тура-соруун,

Чазык чаңың, өткүт каткың, эрес караан

Чалыы шаанны сагындырып артып каап-тыр.

Чонуң-биле кады болгаш кажанда-даа

Чоргааралың ышкынмас сен, бүзүрээр мен!

Чуева сен, партияга бараан болган

Чурттуң кызы —

төлөптиглер

бирээзи сен!

МЕҢЭЭ ЧҮГЕ ЫНАКШЫЫР СЕН!

Б а ш т а к

Меңээ чүгө ынакшыыр сен,

Менден дээр кижичерле тыппас сен бе?

Менде чү боор, эрге-дужаал,

Эктим ашкан эдим-даа чок кижичер мен.

Менээргенир алдарым чок,

Эр бооп төрөөн хилинчээм ол кижичер мен.

Меңээ чүгө ынакшыыр сен,

Менден дээр кижичерле тыппас сен бе?

Менде чү боор, улустар дег,

Мергежил чок, усчу дарган эвес-тир мен.

Чалыы кыстар сонuurгай бээр

Чаражым-даа, чаңым-даа чок кижидир мен.
Меңээ чүгө ынакшыыр сен,
Менден дээр кижидир черле тыппас сен бе?
 Менде чү боор, чалгаа болгаш
 Мелегей-ле эвезим шын, ынчалза-даа
 Ынакшыл дээш кезээде-ле
 Ыглап чоруур оом-на кончуг амытан мен.
Меңээ чүгө ынакшыыр сен,
Менден дээр кижидир черле тыппас сен бе?

ЭМ ЧОК ААРЫГ

Баштак

Эм чок аарыг
Ылап дегген — салдарааштын,
Эмин эрттир
Ырбам сынган, чажым чанган.

Аъш-чем хөөн чок,
Ажыл-ишке турам-даа чок,
Анаа-ла бир
Адыгуузун болган мен де.

Хейде-ле кээп
Кедергей-ле кылыктаныр,
Анчыгзынар,
Алгыргылаар апарган мен.

Черле ынчаш
Чежеге дээр хинчектенир —
Ээлчег манап,
Эмчээ барып шинчиттирдим.

Эмчи меңээ
Ээлдек чаңнап, сеткил кадып,
Бир-ле чүве
Бижип берди, номчуп көрдүм.

«Эми чүгле
Эргим кыстың ынакшылы,
Чүрээн берген
Чүдөн артык шынзызы-дыр!»

Ат-ла болган,
Ам чер чүнү канчап канчаар,

Аргажоктан
Алаактыва базып кирдим.

Қайын чүве,
Қанчап көстүп келген чүве,
Биеэ уруум
Бир оол-биле базып чору.

Мени көргеш,
Медээжокка каттыра-дыр.
Қыжырыгдан
Қылымы хайнып, моорап калдым.

ҮРЕЛИИШКИН

Сес шак турда чедип келдим.
Сеткил өөрүп долгай бердим.
Ынчалза-даа кыңгырт дигеш
Ылым-чылым чиде берди.

Қараам орта чараш чаңың,
Қаттырымзаан шырай-арның,
Мени манап, четтикпээн дег,
Меңээ олчаан көстүп келди.

«Чүге менче долгаваан ол,
Чүзү канчап барган ирги,
Сагыжының кадыы бе?» деп,
Сарыннанып орган-даа дег.

Мени бодап, хинчектенип,
Мен дээш хейде сагыш салып,
Чүнү канчаар аайын тыппайн,
Чүрээн тудуп орган-даа дег.

Чеже манаар, чөгенгештиң
Чеме-халак чаңчаттыңдым:
«Харылзаага үрелиишкин
Кажан-чежен болбайн баарыл?»

ЧАРАШ ТУХТАШ

1.

Узбек кызы чараш Тухташ
Үдеп тура, холум туткаш:

— Көрүп чор — дээш, белек кылдыр
Хөвөң чечээн тутсуп бердиң, хүлээп алдым.

Хилиң-маннык довурзагың,
Кирбии улуг кара караан,
Туң дег дижиң, узун чажың,
Турум бедик сыныңны-даа утпайн чор мен.

Навои аттыг театр чаны
Найыралдың фонтанынга
Серинтенип, чечек чыттап,
Сеткиливис хөөрежип олуржук бис.

«Ынак-тыр мен», Чурттаалы деп,
Ындыг бодал сөглөшпээн бис.
Ынчалза-даа найыралдың
Ылап күжү — чуртталгавыс куру болду.

II.

База катап чеде бердим,
Бажыныңны тыппайн бардым.
Шимчээн черниң халавындан
Чиде берген — исчок болду.

Чеже бажын кезивээн дээр,
Чеже чондан айтырбаан дээр.
Сени дилээш тыппайн бардым,
Сени база читкен дишти.

Навои аттыг театр чаны
Найыралдың фонтанында
Сени чоктап, ажың ажып,
Сеткил мунгак, ыглап ор мен.

Хилиң-маннык довурзагың,
Кирбии улуг кара караан,
Туң дег дижиң, узун чажың,
Турум бедик сыныңны-даа көрбейн ор мен.

Алдын-оол ДАРЖАА

СААНЧЫ ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Кыстың арнын көрбейн чыткаш,
Кыйтыладыр чүрээм ырлап,
Шаңнал алыр диген ышкаш,
Сагыш-сеткил далаштырды.

Талыгырдан кысты көргөш,
Таныжым дег чоок бодап,
Сонгу сыннар чойганы дег
Чоргаар сынын чаптап турдум.

Карак үстүр дужуп келгеш,
Хартыга дээш ойлаар частым,
Соон дарый базарымга,
Сорунза дег чылгыр болду.

Чараштааны танып алдым,
Чаңчыкканым чээним-не.
Ынчангаштың ону борта
Ылап тургаш таныштырайн.

Сарыг-Булуң фермазын
Сайзанап дег чараш дижир.
Қиир-оол баштаан кезек малчып
Хирни, бокту танывас дээр.

Иргит суглар шынзыкпас-тыр,
Өнезин-не маргыштылар:
«Инек-биле инек дөмей,
Өдек-биле өдек дөмей...»

Караам-биле көрдүм ийин:
Қажаа чаны арыг дазыр,
Ондаан черде көрженнерни
Оваа дей дег чыгган турду.

Эргелекчи Қиир-оол биле
Комсорг Чараш чаңгыс дон дег:
Эгелээнин чанмас хейлер,
Қошқаш қылбайн үргүлчүлээр.

Ишчи биле ишчи аңгы,
Қадыг-быжыг тударлар бар!
Иргит суглар ону билир,
Қажарлаксап маргышқан-дыр.

Чараштааның халадын көр,
Чагган хардан ылгалышпас!
Арны биле ийи иди
Акқыр харга тода көстүр.

Шаанга дээр тоткан малдын
Саан сүдү черле элбек,
Чараштааның кочалдары
Сагышта дег дүрген долар.

Учётчиктин кылаң дери
Уран ыр дег таптыг чүве,
Кидин түлүк саалданың
Хире-хемчээ оон илден.

Ажылынга шалып улус
Алдын ышкаш арыг көстүр,
Чамнар, боктар үрүпкен дег
Чаштап турар чүве чорду.

Ол хүн база — чажырбас мен —
Оваа көржең тейи өскөн,
Чалыыларның соруу-биле
Чагган харга хөмдүрбес тей.

Кажаа ишти делгем шөлду
Чада салган сигенни көр,
Чайлаг черге чайгы кежээ
Халдып, чортуп чораанзыг-дыр.

Бышкан оыттар, кулча чыды
Мырыңай-ла чайгы хевээр,
Долгандыр хар эвес болза,
Тонну уштуп октаксанчыг!

Тужуркалыг Чараштаа кыс
Айыыр туткан халып турар.
Тудунгурун, кавынгырын,
Акызы мен ында калыр!

Кадайларны канчаар боорлаан!
Каттырышкаш хөөрештилер.
Шак ол чугаа сагыжымга
Чаптанчыг ыр сагындырды.

Энир фермаа улус чораан,
Электри дерии хынаан.
Олар-биле Чараштаа кыс
Олут орбайн халып турган.

«Калдар кара чүвелер-дир,
Харын дөөзү шору бе» деп,
Чалызынче айты-айты
Чараштааны өөрү шооткан.

Күжүр уруг эгенмээн-даа,
Хүлүмзүрээш, удур дилээн:
«Хөлзеп тур мен, угбаларым,
Көржү тыртып берицерем!»

Санныг ижин доозупкаш,
Амды улуc чанывыткан,
Чараштаа кыс сарымнаан дег
Аржыыл чайып үдеп кагган.

Ара үскен ынакшылдың
Аарышкылыын билзимзежок,
«Ындыг бе?» деп айтырган мен,
Ынчан уруг мынча диди:

— Электри «хоочузун»
Эткилептер апарган мен,
Өөрүм ону номга шамнаар,
Өөрөнгеним демгилер чоор...

Кыстың ыя «чажытчыгын»
Кымга-сугга чарлавас мен,
Ажылга-ла херек болза,
Артканын-даа канчаар ийик!

Шалыпчылар фермазынга
Шагаа доюн шайлап турган,
Байыр-хөгнүң ээреминге
Байлаң ышкаш меннип турдум.

Чараштааны вальстыва
Чалап алгаш мөгүдөдим —
Киискип үне бээйне деп
Кичээнип-ле турар болдум.

Торгу, капрон, нейлон хеви
Доозазы парашют дег,
Балерина сагындырар
Магалыг чиик үрен дийин!

Чамдык эрлер дезипки дег
Шалып ишке бастырбас-даа,
Чалы хөрек шаа-биле
Чаңнап билир уруг-дуюн!

Баян үнү үстү бээрге,
Бажын менче согаш кыгаш,
«Четтирдим!» дээш ыңай боорга,
Чемдик кылдыр сагындырдым.

Чараштаа кыс удаткан чок
Хүлүмзүрүп кирип келди —
Шагаа дойлаан кызыл-булун
Хүннеп келген ышкаш болду.

Чараштааны танып алдым,
Чаңчыкканым чээним-не.
Ынчангаштын ону борга
Ырлап тура таныштырдым.

Сарыг-Булун Тывада хөй,
Кайызыл деп айтырбаңар.
Чараштаа кыс даңзыда чок,
Кандаай чоор деп кайгаваңар.

Соңгу сыннар чойганы дег
Чоргаар сынныг кыс-ла болза,
Чараштаа дег чурттаалы деп
Салдынмастап болур дээр мен.

Эки херек кылып чорда,
Эрес сорук улам өзер,
Алызында барып-барып
Алдаржыыры кай-даа барбас.

Светлана КОЗЛОВА

ШЕВЕР ИРЕЙ

Кедээр мээсте харны хүн ам сывырыпкан.
Хертек ирей ынаар баар деп дөгөринген.
Чидиг бижээн, балдызын ол ботка алган,
Чиир чеми: хапта тараа, чаткан ааржы,

Хаарган далган, шайын, дузун чүктевиткеш,
Караңгы даң чырыыр билек чорувуткан.

Алган эжи соонда сөглөп чыдып калган:
— «Азыраан мал, ажы-төлүн кагган-дыр сен!»
Ынчалза-даа ирейге ол чаңчыл болган:
Ынак болгаш солун ишче чоруп орар.
Сыннар арты хайыы черде чонар-даштын
Чыдар черин Хертек ирей ылап билир.

Херек дажың ындыг белен алдырбас-даа,—
Хедерленир: бижек, балды — күш-ле билир.
Пуд ажыг мөрзөң дашты ирей чүктээш,
Бузар, чонар тускай чери — өггө эккээр.
Чидиг быжыг херекселдер чонар-дашты
Сириледир үттөп, чонуп чагыра бээр.

Бурулаан доозун карак дуглап, аас кургаар,
Бузундулар самнап, сыылап кызаннажыр.
Чазый бөрү, шыырак шарнын дүрзүзүн-даа,
Херии черже шиглээн малдың челижин-даа,
Чалыы кыстың аъттыг орлан хевирин-даа,—
Хертек ирей доозун өттүр көрүп орар.

Оон ам ирей могазжок, омак-сергек
Орай күзүн самдар өгден үнүп келир.
Чаагай болгаш чымыш долган ижи бо-дур:
Чалыы назын, өөрүшкү, от-даа ында.
Қады кыраан ынак эжи — кадайынга
Камныы аажок оозун тутсуп сонуургадыр.

Улус келгеш ооң ижин магадап көөр.
Уран даштан кижин-бүрү бодун тып аар:
— Шак бо аътты чайлагга мен өстүрген мен!
— Шак бо кишти кыжын бир мен тудуп каан мен!
— Шак бо шарны холум-биле азыраан мен!
— Чараш карам Севил-дир бо, аъттыг чоруур!..

Ону дыннааш, шевер ирей хүлүмзүрүүр.
Орай күскү арыгже ол калгывыттар.
Одагда бо кургаг чиирбей ыжын холуй
Оңган сиген, пөштер чыдын хандыр тынып,
Келир казын чонар-даш ап чорувуттар
Херээн бодап, даңказынга таакпылай бээр.

УЛАНЧЫЛЫГ ЫРЫ

Амыдырал «ажыг дузун» амзап чорааш,
Адам, ием кайызы-даа кырий берген.
Ажы-төлү бистер мандып өссе-өссе
Арбан, суму чыгай берген чурттап чор бис.

Аът өлүр — оъттап чораан шынаа, шөлүн,
Айыраңнаан чечек, чимис улам каастаар.
Адам, ием кыраан-даа бол, яндандан ыш
Аткан даңга уткуй ужуп, шөйлүп турзун.

Изиг шайны аартап ора, олар-биле
Ишти-хөңнүм чажыт чокка хөөрешкей мен.
Ине сыптаан авамны мен көрүп ора,
Ишчи холдуң шеверин-даа сагынгай мен.

Хүлбүс мойнаа сыдым ууштаар ачам холу
Хүүрек сывын дүрбүп орда, эскергештин
Ажылчыннын эрткен оруун диргискей мен,
Ажыг дерин будуум кылдыр хуулдургай мен.

Чуртталганың төнчүзү чок. Ынчангаштын
Чурттуң үлүүн салгакчылар холга алыр
Адам, ием кыраан-даа бол, кедизинде
Ажы-төлү чуртун тудуп, алдаржыдар.

Чүгө дизе, ада, не төлдеринге
Чүлдү-чүрээң харам чокка үлөп берген.
Шүглүп ужар хамык чүгнү белеткээштин
Шүүп, хынааш, эгиннерде кадап берген.

Кызыл хүнде, эртен эрте көк ыш шөйлүр
Кырганнарым бажыңын ам чоктап чор мен.
Эрткен, дүшкөн дөргүл-төрөл оя бербейн,
Эжин ажып, мендидежиپ туруп көргөр.

УЖУП ЧОРААШ...

Ужар-Хеме чалгыннары салгын дозуп,
Улуг сынче углап алган кылайтып ор.
Уруг эжим ойнап өскөн ынак чери —
Улаатай хем урук ышкаш соомда калды.

Кадыр сынның бажын каастаан «Соок Мөңгүн»
Карак уунда, хүнге чайнап, кылаш диди.
Хамык «малын» эргий көргөн кадарчы дег,
Кара туруг эзимдиге мөгейип тур.

Аъттыг, чадаг каяа-даа бол чораанымда,
Аржаан суглуг төрөөн черим кады, тудуш.
Агаарга ужар чалгын кадаан үемден бээр
Ада-чуртум делгемнери улам алгаан.

Хөөмей-биле каргыраага үдеттирген
Хөглүг, омак Кызылымче ужуп ор мен.
Көккүр дээрниц өңүн хунаан чайгы шөлдер
Хөлдер ышкаш дөвүн дөө-ле чалгып чыдыр.

Төнчүзү чок ырның-шоорнуң маадыры —
Төрөөн чуртум агаар, чери меңээ дөмей.
Ужар-Хеме чалгыннары бижип берген
Узун эвес шүлүмнү аа бараалгаттым.

ЧАЪС СООНДА

Чайгы чаъстың чогуум өңү —
Эзилдирген коргулчун-на.
Шалың дүшкен чечек-чимис
Эрэн-шокар хевистер-ле.

Челээш тырткан делгем шынаа
Тоолда кирген өргээзиг-даа.
Черниц, дээрниц аразында
Торгу, чычыы херип алган.

Амыдырал-чуртталганың
Дээжизин магадаанзыг.
Дээрде хүннүң хүлүмзүрүү —
Ава кижиги шырайы-ла.

Дириг бойдус уран, шиник
Ховар өңнер ында көвей.
Тиг чок торгу — ак-көк дээрден
Коргулчун ок чагбас болзун.

КАРА-КЫС ЫРЛАП ТУР

Соксаал чокка куттулуп кээр,
Човаг билбес, чалы хевээр,
Чүрекерже шымнып кирип,
Чүмү-биле ээлептер,—
Кара-кыстың ырлаары-дыр.

Тыва черде даглар, шөлдер,
Дыка чараш ак-көк дээри,
Чоннуң ижи, өөрүшкүзү,
Чоргааралы, аас-кежи,
Кара-кыс, сээң ырларыңда.

Чеже-чеже ынакшыл оон
Сеткил-чүрөөн долбаан дээрил!
Улуг-Хемниң чалгыында дег,
Уран, чалы бүгү Тыва,
Кара-кыс, сээң ырларыңда.

Ырак-узак чуртгардыва
Аян кылып чоруп-чоруп...
Ынак черим — Саян ажыр
Аалымче чанып кээр мен —
Кара-кыстың үнү уткуур.

Салчак **МОЛДУРГА**

ТЫВАМ БАЙЛАА

Тывам чуруу

чыткан кишке
дөмейлежир.

Дыңнааланган,

кеденген дег
сагындырар.

Таңды —

хөрээ,

Тожу —

сирти,

Хемчик —

бажы,

Талыгырда
Мөңгүн-Тайгам —
думчуу-даа дег.

Көжээ даштар,
хаяларда
бижимелдер,
Хөлде шивээ
бузундузу —
бурунгузу;

Меңгилиг даг,
ногаан эзим,
ак-көк хем,
хөл,
Бедикте хүн,
ишкээр хову —
делгеми ол.

Малым,
аңым,
черим байлаа —
эгээртинмес,
Бажым сырый
дүгү ышкаш,
ончаланмас.

Ховар кобальт,
кыппас,
өтпес
дагның сиирин

Ховум-Аксы,
Кара-Дажым
берип турар.

Карак өөртүр,
чүрек таалаар
чурумалдар,
Қайгамчык эм —
агаар, чырык,
чылыг —
бисте!

Қаргыс шагның
чүс-даа чылы
көрбээн үүле —
Хамык тудуг,
хүнде,
шакта
бодарап тур.

Черимниң эн
дээди байлаа,
Шевер холдуг, чоргааралы —
чечен сөстүг
оол,
кыс өстү.
Ыдык иштиң
маадырларын
Тывам төрээн,
Ырын,
самын
бүгү диптер
дыңнаан,
көргөн!

АЗАС ЧЕЧЭЭ

Амыр эвес чараш чечек
Аразындан келзимзе-даа,
Азас чечээн камныг чулгаш,
Аңга баштай топтап көрдүм.
Топтап көрдүм —
Тожу черниң овуру-дур.

Көгүн көөрге, дээри биле
Хөлдүн өңүн дөзөп алган,
Кызылы, хун хаяазы дег,
Кыстың арны херелденген.
Херелденген —
Кедергей-ле чараш чорду.

Салбаан орта салаам дегзип,
Чаактарымга дагадым-даа:
Арыг, хоюг эринге бе...
Азы чүгө деңнээр чүвел?
Деңнээр чүве,
Деппиже-ле, тыппас болдум.

Адак соонда, тынып тура,
Айызынга таалап хандым.
Тожу кыстар шырай-арны
Дооза ында сиңмээн ирги?
Сиңген дизе,
Чигзинмес мен, бүзүрээр мен!

ШАРА-ХОРАГАЙ

Арга-ыяш оъжуун эштип,
Буруктаан суг бузун тынган,
Ак шаң кылдыр дожаңналып,
Буура чааргап, чинин чашкан —
Январь айда
Шара-Хорагай —
Сарыг-Дыт дээр хемни кештим —
Чараш чорду.

Маңнык дег көк шынаазынга
Майгынын хап, одаан кыпсып,
Бистиң совет, моол чонну
Пионерлер алгап ырлаан —
Чазын, майда,
Шара-Хорагай —
Сарыг-Дытка база чордум —
Солун болду.

Сес ай чаазы халыын-изиг,
Черниц кыры дүдүскектиг,
Чемнээн балык өрү шураан,
Сээктен аъттар бажын саваан —
Чайын, дүште,
Шара-Хорагай —
Сарыг-Дытка одагандым —
Ыржым чытты.

Алдын чоос дег бүрүлөр чаап,
Күзүрүмче хуулуп турда,
Адан коштаан, көштү баштаан,
Хүлөр ышкаш, моол кыска —
Чаагай күзүн
Шара-Хорагай —
Сарыг-Дытка, борта, душтум —
Холун туттум.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

СОНЕТТЕР

* * *

Чагган харны адыжымга дозуп ойнап,
Чажымдан-на сеткил-чүрээм дойлур чорду.
Чараш кыска баштай бижээн чагаамга-даа
Сагыжымны чаш хар-биле деннежик мен.

Мочургалар хөвөн дег хоюг харлар
Мойнумдува чугаа эреп дүжүп туру.
Бойдустун бо сүт дег өңнүг «чоорганы»
Бодалымга аккыр саазын сагындырды.

Амды чаа-ла баскан изим соргаа чыдыр —
Адааргаан хар ону чидир дескилеп тур.
Часка чедир кокпа изеп алзымза-даа,
Шаа кээрге дамырак бооп эрип калыр.

Адыш хире саазынга бижиттинген
Арыг сеткил эргинези — оңмас чечек.

* * *

Даштыг орук кыдын орта чаштып чыткан
Даттыг дага сыйыын көргөш, бодап ор мен:
Хувискаалдың тугун туткан экер эрлер
Кушталдырган аъттарындан чаштаан магат.

Гвардейжи эки тура тыва оолдар
Кызыл шериг өөрүнчө чоруп турда,
Сайга тепкен сырыларлыг дуоуглардан
Шак бо дага сыйлып калган эвес ирги?

Чок-ла болза чылгычы оол кара шетче
Чоруу далаш халдып орда калган магат.
Кандыг дарган мындыг этти соккан ирги?
Кандыг кулун кадаттынып чораан ирги?

Ол-даа канчаар, сөөм хире демир безин
Он-он чылдың төөгүзүн коптарар-дыр.

* * *

«Оолдуг кижин оя сөглээр» — джир болгай.
Ону ие дүрүм ышкаш сагып чоруур.
Салгалын ол эки аътка адактаар дээш,
Чажындан-на бүдүжүнчө сагыш салыр.

Шүлүкчүнүн сеткил-чүрээ аваны дег
Шүлүүн бодап, сагыш саарзык хөлзеп чоруур.
Төлдүн ижи, дөрт-ле хире одуруг-даа
Төрүп кагган иелерин өөртүп боор.

«Караам чажын төкпейн чору, оглукум» — деп,
Кадай кижин чагып орда, баар ажыыр.

Кажан шүлүк чүректерге четпейн баарга,
Канчап ону чогааткан бол, сургап аар бис?

Ынчанганда сеткил чечээ — чечен сөстөр
Ыры болуп артар кылдыр бижиксенчиг.

* * *

Эртенниң-не эмнелгемниң балконундан
Эскерип каар дужааш черде бажыңым бар.
Сонгазында тарып алган чечектерин
Шоваа чаннынг бир-ле уруг суггарып кээр.

Чоокшулап адым-шолам айтырбас бол,
Шору чүве — сеткилимни ол-ла өөртүр:
«Кадыжшылды күзеп каайн, акый» дээнзиг
Каттыргылааш холун безин чайгылап каар.

Күжүр кыстың хүлүмзүрүү чүүден эргим,
Күштүг эмни сыккырткандан артык ышкаш.
Халдавырлыг, аар аарыг менде кайдал?
Каш хонгаш үнеримни бодап кээр мен.

Чазык чаннынг, чараш кыстар чүректерни
Чалыыткадып, хей-аът кирип чоруур-дур ийин.

* * *

Чавагаңга чаактарым дегзивиттим,
Чалыннынг от мага-ботче дамчый берди.
Алдын өңнүг эреге дег чинчилерин
Адыжымга өйдүгүп каап тургулады.

«Аккыр торгу аржыыл-биле ораагаштын
Арыг чүрээм сенээ бердим, эргимим» — дээш,
Айдан безин ыатканзыг эргеленип,
Апгара дег хөрээм орта бажың салдын.

Сымырашкан чугаавысче кулак салып,
Сырын оожум хаактар бажын суйбап туру.
«Чалыыларнынг өнчүзү бооп артайн» дээнзиг
Чайнаан сылдыс бисче шиглей чүгүрүпчүк.

Шала кежээ чырып келир чаңгыс шолбан —
Салым-чолун каттыштырган бистер ышкаш.

* * *

Чуртталгага ынакшылым чүүден күштүг.
Шупту ижим аңаа өргүп чурттаксаар мен.

Амыдырал — кур чер болза ону чаргаш,
Алдын дүжүт үрезинин чажар дээн мен.

«Мөңге назын чуртаар эвес, хупура!»— деп,
Чамдык өөр дег доскут угаар күзелим чок.
Бөгүнгү эвес, даартагы хүннү бодааш,
Сагыш-чүрээм ала чайгаар хей-аът кирер.

«Дээрже бедээн дуругдува дыка үнме,
Дедир бадып албайн баар сен, сокса!»— диве.
Кожагарның ыдык бажын базар дээн мен.
Хоор чонум тугун аңаа шанчып каар мен.

Бедиктерни келир салгалдарым
Мээң адым ынчан сактып чугаалажыр.

* * *

Чараш кылдыр чаяаттыңан оол-дур сен.
Саң дорт сының, чоргаар дүрзүң магалыг-дыр.
Эриг-чымчак хүлүмзүрүүн, кадыр хаваан —
Эрлер бисти адааргадып келгилээр-дир.

Дески аккыр диштерин-даа, кадыр хаваан,
Делгем хөрөөң, дыдырарган кара бажын —
Чаның-биле эртип чыткан чалыы кыстар
Чайгаар сенче эглир кылдыр сорунзалаар.

Көрүжүңге хөлзей берген хөөкүйлер
Хөрөк, чүрээ дакпыжаксап улуг тынар.
«Кады чоруур сылдызым бол, оолак»— дээнзиг,
Карак салбайн соондан үр-ле көрүп артар.

Оолдар чүрөөн кыстар чеже хинчектээрил?
Ооң орнун негежип көр, чараш үрен.

Виктор САГААН-ООЛ

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЧЫН МЕН

Сорук, күзел күжү-биле
Чонум херээн чогудушкан,
Чолдуг иште,— демиселде
Чогаадыкчы ажилчын мен.

Сонуургалым — чаа арга,
Чоргааралым — мергежилге,
Соксаш кынмас буруңгаарлаан
Совет кижн — ажилчын мен.

Чогум берге дужуп кээрге,
Солдат ышкаш ажып эртер,
Ёозажоктар чылдактарын
Сойгалаптар ажилчын мен.

Соок, изиг бойдус аагы,
Човаг, шылаг даржылгазы,
Шоглап келир шончактарга
Шорлуп чытпас ажилчын мен.

Сорулгалар негеп келир,
Сонгаарладыр ужур чок мен.
Солуур, чаартыр, тывар, хынаар,
Чогаадыкчы ажилчын мен.

КЫЗЫЛ КЫЖЫН

Кызыл кыжын тоолчургуу чараш, каас,
Хыраа, харның мөңгүннернн кылаңнаар.
Кызыл кыжын кызыг чай чок хайымның,
Кым-даа шупту кылыр иш дээш далаштыг.

Кызыл кыжын динмиттелген шимээнниг
Қыйгы салчып, машиналар чарышкан.
Кызыл кыжын улам шыңгыы иженнр,
Кыжаныглыг соок хей-ле кежээлээр.

Кызыл кыжын өөрүшкү хөглелдиг,
Кыстар, оолдар ында чоннуң арбыны.
Кызыл кыжын оожургал чок омакшыл,
Кылаштарның даажы безин хөгжүмзүг.

Кызыл кыжын частан, чайдан магалыг,
Кылаң дошка каяа-даа бар, эстет-ле.
Кызыл кыжын эртемнерннн шивээзи,
Кыдыг, төпте өөрөнгеннер энмежок.

ЫРЛАП ДАМЧЫТ

*Нанай ыраажы, эстрада артисти
Кола Бельдыга.*

Найыралдың ыраажызы
Нанай оглу Кола Бельды,

Азия төвү бистин чуртун
Аалчызы айлаң куш сен.

Самагалдай кысчыгажы,
Чадаананың орлан оглу
Сени дөзөп, салгаксааштын
Сеткилдери кыпты берген.

Амур хемде нанайларга
Аялгазын бараалгадып,
Саян чечээн тудуп алгаш,
Чалатпайн-даа чеде бээрлер.

Найыралдың ыраажызы
Нанай оглу Кола Бельды,
Ак-көк хемнер дыңгылдайын
Амдызында бодун дамчыт.

Зоя ДОНГАК

КАЖАН-ДАА БОЛ

Хувискаалдын одун кыпсып,
Хугбайларны узуткажып,
Час октар саарлып турган
Чаалыг өйнү көрбээним шын.

Буянный хүн төрүттүнген
Буруум ол деп санапас мен.
Аас-кежик бодараан дээш
Амыр чыргап олурбас мен.

Херелдиг час мөңгежирээн
Ава черим мандыыры дээш,
Херек болза кажан-даа бол,
Амы-тыным харам чок мен!

ЧАВЫРЛЫ БЭЭР

Оруум узап, черим сеиден
Оранчокче талыйза-даа,
Агым хемин, аяс дээрин
Адар даңны атсы дүжөп,
Сайзанактап ойнап өскөн
Сайлыг кежиим сакты-дыр мен.

Сакманчы кыс айдың дүне
Чадаганнааш ырлаан ыры,

Хойжу маадыр хомузунуң
Хостуг үнү дыңналып кээр:
Херии Тывам сагынганым
Кезек када чавырлы бээр.

ЧАГЫРТПАЙН БААР

Эрес, шоваа карактарың
Эъдим-сөөгүм шимиредир кыптыга бээр.
Хүлер өңнүг шырай-арнын
Хүлүмзүрүп, улам менче чыырлып келир.

Чаяаттыңган үнүш-бойдус
Самнап, ырлап, аялгалар куттулуп кээр.
Чалыы чүрээм дөстүнместеп,
Чаңгыс сеңээ ынакшылым чагыртпайн баар.

Анатолий ДОПЧАА

ЭЗИР-ООЛ

Ш у л у г л л л

Куурарган аът бажын хүнге чайнай,
Хумагалап колдуктапкан семдер хадын,
Төөгүчү буурул баштыг өгбем ышкаш,
Дөңгеликтиг дөргүнекте мендилеп тур.
Хадынның бо төрөөн черим, авам мени
Кавайлыымда чайгап чораан чуртум бо-дур.
Бөөлдээш чоруур, хоочулуг, чашпан салдыг,
Мөгенниг дээр чолдак даайым хонажы бо.
Чаваа-богба, эмдик аъттар далдавайын,
Чавыдактап өөредип, ады алгаан —
Опчок дөспөс, кайгал диртип шолалаткан
Орлан акым Эзир-оолду сактып келдим.

1.

Бир-ле чылын (уткан-дыр мен). Дунааргай хүн
Бичии кижидык дыдык өттүр көрүп ор мен.
Шыңганнары дадыккалак, Эзир акым
Сынны берип, кажаа кырлап турган чүве.
Эвин шилип кедеп турган Эзир-оолду
Эмдик аскыр эскербээн-даа, удувушаан.
Карак чивеш аразында тоолда дег,
Каралага хартыга дег хона каапты!
Меңнээн аскыр сырбаш дигеш, чуулган даш дег,
Мешпек-Дагның хавак куду сидирт дижик.

Хөлзээн чылгы, өске угже көшкен таан дег,
Көзүлдүр-ле даажы чидип чоруй баржык.
Өглер ишти үнө халчып дойлу берген.
Өрү-куду аайын тышпайн маннашкылаан.
Чоогунда аалдар ишти база чыгып,
Шооңайнып удур-дедир айтырышкан.
«Бош турган малды акым мунупту» деп,
Болуушкунну корга-корга чугаалаптым.
Мөгенниг даай: «Ол аът эвес, моова-дыр» деп,
Бөөлдээш боду бөөлденип мөгүдээн тур.
— Аалдын ишти, аъттыг, чадаг, улуг-биче,
Ам бо дораан сүрүңер!— деп алгырды-даа.
Кайнаар чогуу углапканын билир эвес,
Хамык улус чүк-ле чүкче чиде берген.
Даңны атсы шимээн-не чок. Даартазының
Дал дүш. Сураг. Өөрүшкү чок. Ээнзиргей.
Хуваанакчы, чарынчы дээн улус-ла кээп,
Хуулгаан дээр Шуглак хамны хооп-даа алган.
Кижилерниң хөрек-чүрээ дөгере-ле
Хилинчекке бектеттирген, бүргөг хүн-не.
Чанагаш оол, карала-даа олчаан барган,
Чалатканнар шимээн-дааш чок оруп берген.
Дүн-даа дүшкен. Кулак уюк, ыы-сыы-ла.
Дүлейзимээр дүңгүр даажы. Тейлээшкиннер.

2.

Кызаңнаашкын чылан ышкаш дырлаңайнып,
Кылыктанган динмирээшкин көскенгилээр.
Шуглак хам-даа кыска даңны атсы хамнаан,
«Чуртталгазы бойлаан-дыр» дээш курлуп калган.
Алгы-кышкы, карак чажы улам дендээн,
Алаш хем аа улашкан дег мөөрөп чыткан.
Адазы шуут амызынга чедер чыгы,
Аал ишти дилекчилер чөгөл төткен.
Остар чушкуп, ээремнер, элдер харап
Оруктардан истер кешкен. Шип-ле шимээн.
Кызып-кызып, теректерлиг эзим эдээн
Кыйгы салчып, аглап каапкан чүү-даа чок!
Хөмүр ышкаш ийи кускун бакты оштап,
Хөөрлерлиг дуруг шиглей алгырыпкан.
Амды оолдун сөөгү кайдал, тывылбаан бе?
Алаш бербейн, хойлапкан бе, аскыр кайдал?
Ээрем өзээ элезинче чажырган бе?
Эки шагны Эзир хөөкүй көрбези бл бе?
Шак ол душта бир-ле черде караланы

Шавылыырлар, суглук, дээрбек өйүп турган.
Эзир-оолдуң эргезинге кирген аскыр
Эъди чуурук, эзеп-херлип дүжеп турган:
Дайын-чаага илби-шиди күчүленген
Танаа-Херел хөлгези бооп хуула-даа бээр.
Аалында артып калган өөрүн сактып,
Ала караан чаштар бүргеп ыглагылаар.
Карала аскыр оолду алгаш изирниккеш,
Казылганга хонук черге мөөп келген.
Чарлыг Эзир ийи хондур багдан салбайн,
Чаажыктырып өөредип мунуп турган.

3.

Даштын чылгы хаайы эдип оранчыпкан,
Дамдык-даа чок дер суг дүшкен карала бо.
Казак эзер төрөпчизин далдырадыр
Кайгал Эзир каттырымзап чортуп орган
Мөген ирей моорап-моорап онгарылгаш,
Мөңгүн суу дег чажын чодуп тейлегилээш,
«Алдын тандым, арат чонум, бурган өршээ!
Аксым кежиин, чолум күштүүн хайыракан!
Карала аскыр өлген соонда бажын-сөөгүн
Камны-биле Хадыңныгга азар силер.
Чылгызының баштыңчызын өөрөткен оол
Чыргалдыг шаг эзири бооп чоруур болзун!»
Кырган Мөген кызыл-душтап чоруптарда,
Кыска чагыын сөглөп чыткан дижир чүве.

4.

Курлак ашкан сиген чинчи шалынын төп,
Кургаалакта сиген кезип кириптивис.
Уязынга айыыл кээр деп бодавайн,
Удуп хонган матпадак куш хөлзеп үндү.
Оолдарын көжүрүп ап ужуп турда,
Ону көөрге, балык тепкен шишкит ышкаш.
Қадырларның карбаныындан терең сиген
Қадыр-қадыр ооргалар бооп кырлайып тур.
Чашта өскен ынак черим — Хадың шөлү!
Чараш-тыр сен, иште киржип, дышта чор мен.
Чайгы шөлээм үезинде аалдап чорааш,
Чаштып чыткан шүлүглелди сенден тыптым.

ЭРТЕН ЭРТЕ

Ак-көк дээрде түмен сылдыс чажынган дег,
Эскетчоктап, соннуг-мурнуг чиде берди.
Эдир-булут, сцена каастаан көжеге дег,
Аяр-оожум хөлбеңнеди эстеп чорду.

Алдын сорлуг чырык хаяа хереп келгеш,
Аьрга, хову — бүгү черни шона берди.
Шыгаан бойдус тынган бузу — буурул туман
Чылар-чылбас көжүп чоруй арлы берди.

Суузун чинчи дизип каан дег мөңгүн шалын
Бүрүлерге самнап ойнааш, эстип калды.
Суук, хоюг хөглүг ырын хамнаарак куш
Бүгүдеге аян тудуп бараалгай-дыр.

Кырын дургаар кызыл туктар киискип турда,
Хову турлаа хөөрөөн хүнге аян кирди.
Кынмазы чок мерген сөстүг плакаттар
Хостуг ишче тараажыны хей-аьт киирди.

Тракторум чангыс шелдим — ырлап үндү.
Кабинамга хона кааптым. Холдар дыңзыг.
Дыңгылдайым сериин салгын үдеп турда,
Кара черни дадаазынай чарып кирдим.

кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ЧААТЫМ

Өртемчейде муң-муң хемге
Өднүк болуп агып чыдар,
Арыг кылаң соок суглуг
Агып баткан Чаатым бар.

Эртенги хүн үнүп кээрге,
Эштип тура хыым ханар,
Эргим Чаатым аржаанзыг суу
Эьт-кежим күчү киирер.

Чажыдым кыс*меңээ дужуп,
Чаатым суунга чедип келир.
Ырлап баткан төрөөн хемим
Ынакшылга аялга боор.

ОРНУ ЧИДИП КАЙЫН ЭРИИР

Хоюг ак хар эрниц орта
Хонувуткаш эрип кагды.
Дээп чадаан шырайымга
Дегген харның эриичелин.

Эрниц орта оожум деггеш,
Эң-не баштай ошкапсымза,
Ол-даа ылап башкы хар дег,
Орну чидип кайын эриир.

НАДЯ

Чаатымның суу соок бол,
Чажың чууксаар чүң-не ирги?
Чараш эвес шырайлыг бол,
Чангыс менче чүткүүр чүңүл?

Эргим сарыым Надя,
Элдеп сен ийин, Надя.

Сен чок черге төрээн хемим
Соглуп сынгап чытканзыг-дыр.
Сени көрбейн чүреккейим
Согуу безин кошкаай бээр-дир.

Ынакшылдан, Надя,
Ырап чорба, Надя.

ХОМУДАП-ДАА ОЛУРАР МЕН

Шериг чораан ынааң мени
Чедип кээрин манап аар деп,
Сенээ, сарыым, шыны херек
Сеткилимден бүзүрээр мен.

Чагааларың ында-хаая
Саадай бээрге, элдеп чүве,
Анаа-ла хей аймай бээр мен,
Аайын чер тыппас-тыр мен.

Данны атсы уйгу келбес,
Даартазында чагааң алгаш,
Хондур көрбээн дыжым дээштин,
Хомудап-даа олурар мен.

БАШКЫМГА

Ажы-төлдүн, күрүнениң херээ дээштин
 Амыр-дыжын, күжүн, билиин харамнапмайн,
 Чүзүн-бүрү мергежилдиг кадрларны
 Чүрээ чылыг совет башкы кижизиткен.

Эргим башкым үжүк билбес уруг мени
 Эртемерге өөредип кагбаан болза,
 Сеткилимниң ханызындан дойлуп келген
 Чечен сөстү аңаа кайын өргүп аар мен.

Чүлдүм Чап**БАРААН БОЛДУ**

Соодуп каан чүгүрүктү,
 Чоргаар тени, буура, буурну
 Чонар-даштан хевээр сиилбинир
 Чогаадыкчы шеверлерниң
 Мергежилин кайы шагда
 Беглер, хааннар деткип чорбаан.

Өртээ турбас кылыгларны
 Өргээзинге хавырып ап,
 Хөренгитен байыыргактар
 Көөргетинер эди кылып,
 Салымныглар салын ынчаар
 Сарыыл чокка чажып чораан.

Улус чоннуң чоргааралы —
 Уран холдар шак ол ижи
 Уттундурар чыгы чорда,
 Хосталганың казыргызы
 Ховар, бүрүн уран чүүлүн
 Каргыс шагдан адырып ап,
 Катап чонга тыпсып берген.

«Уран чүүл чоннуу болур»,
 Улузунга бараан болур.
 Улуг башкы мерген сөзүн
 Қылбазы чок тыва шевер
 Кылыглары бадыткады,
 Совет чуртту эргий кезип,
 Чонга, хөйге бараан болду.

ЧАГЫГ

Чараш кысты сактып, бодап,
Сагыш чүрээм хөлзээни дег,
Чадаана хем дажий бээрге,
Сайы, дажы ырлажы бээр:

— Хады, пөштүг, харлыг сынныг
Хайнып үнген чуртун каггаш,
Чүгүрүктен артык дүрген
Чүге далаш баттың, хемим?

Аныяңга менээргенип
Аксымнадып үнүптүң бе?
Улуг акың Хемчик сени
Улуг-Хемге чедирзинем!

Тыва черни кежир агып,
Тының тыртпайн шурат, хемим.
Саян ГЭС-ке чеде бээр сен,
Шапкын күжүң шене, хемим.

Оон ыңай хоорай, суурну
Одуң-биле чырыдар сен.
Сонгу чүктүң далайыңга
Чонуң ижин дамчыт, хемим!

Моторк ТИРЧИН

КАДАРЧЫНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ

Кожагарга хоюн чалап дозуп алгаш,
Хомус ойнап олуарга тааланчыын.
Карак четпес делгемнерни барааннаарга,
Хана хээлиг торгуланган чурттаксанчыын.

Оргулашта аалымче хараарымга,
Оглаа тодуг хураганнар дешкилешти.
Сакманщиги сарыым кыстың холдарында
Самнап ойнаан, аккыр-аккыр чараштарын.

Сүрүг өзүп ийистер-биле немежирге,
Чүрээм өөрүп, соруум дендеп эресчидим.
Малчын ажыл ужуун тудуп алганымга,
Байырлавас, чоргаарланмас арга чок тур.

НОМНАР ШУПТУ ЧУРУМАЛДЫГ

Ногаан чай дег, харлыг кыш дег,
Номнар шупту чурумалдыг.
Арыннарын көргенимде,
Ашкан хүннү эскербес мен.

Сесерлик дег, шимелдези
Сеткилимни хайныктырар.
Ишке кежээ маадырлары
Ижиктирип чүрээм тудар.

Чаа номну садып аар дээш
Саяктадып челзип ор мен.
Амыдырал чуртгалгамда
Авторунга душчур боор мен.

Марит ХАЙДЫП

БОЛЧАГ

Хевин далаш уштуп каапкан чанагаш чер
Часкы хүннү куспаандыва чалай берди.
Чалыы кысты ынакшаан оол ошкааны дег,
Херел-чырык хову-шөлдү эргелетти.

Хүнүм биле Черим турда — чечек частыр,
Уруг биле оол барда бөмбүрзек каас...
Уран бойдус чаяап кааны часты уткуй
Күзеп манаан болчаавыстың шагы келди.

Салчак САРЫГ-ООЛ

УТТУНДУРБАС ОРАНЫМ

Чаңгыс-Терек, Моолдуг-Саяк бо-ла мынчаар
Чажымдан-на шары бажы мунуп өстүм.
Оъттуг-көктүг Шуювустуң баткан унун
Олбук бодан андаштанып удуп чордум...

Ол-ла черим чечээн чулгаш, амыраамга
Оңуп читпес белээм кылдыр тудускан мен.
Ырым база бөгүн оортан тыпкан болгаш,
Ындынналдыр чадаганнап ойнап чор мен.

Чүрээм өөрткөн ынакшылым күштүг чыры
Чүмү-биле хөрзүнүндө сиңип калган.
Сарыым чурту — чаарттыңган Кара-Шуйлар
Сагыжымдан утгундурбас ораным ол.

Бавуужап ОНДАР

АРБАЙ-ХООР

Ажыл-ишке дадыккан
Адыжывыс каям, эш.
Анай чашты чаптап
Арбай-хоорлап ойнаал.

Арбай-хоор,
Арбай-хоор!

Чеди чылын төрүвээн
Черге хонар өшкүзүн
Улуг-Эргек дөгөргөш,
Ужа-төжүн кескен.

Арбай-хоор,
Арбай-хоор!

Башкы, Ортаа салаалар
Пашты долдур дүлгеннер.
Биче, Уваа салаалар
Бичин бүүрек манааннар.

Арбай-хоор,
Арбай-хоор!

Чулгуп сояр чудуруум,
Чудук ышкаш билээм.
Кып-кыры, өп-өжүн, чап-чарын
Кижиргенир колдуктар.

Ха-ха-ха!
Хо-хо-хо!

КОЙГУН-ХАМ

Шылбыртың хар эрээн,
Чылыг час ам дүшкен.
Хогдурган «Койгун-Хам»
Хондур хамнап берген.

До-до-дот
До-до-дот.

Бора талдың дөзүнге
Допунайнып алганган:
«Аяк доллар ханым чок,
Деспи доллар эьдим чок».

До-до-дот
До-до-дот.

Аьрга-эзим кезиирге,
Араатаннар коргунчуг,
Арзылаң дег ытгарлыг
Аал чоогу коргунчуг.

До-до-дот
До-до-дот.

Аңчыгаш мен — Койгунак —
Лаакчыгаш чуртумдан
Чашпан дөстей оьгтааш,
Сарыг-суглаң ижер мен.

До-до-дот
До-до-дот.

Карыш кулаам бажында
Кара имим арылбас,
Байгы дүгүм агартыр
Башкы хар бооп келир сен.

До-до-дот
До-до-дот.

Владимир ДОНГАН

САКТЫП КЕЛЕМ

Чечектелген чодураанын адаан орта
Челээштелген чечектерниң аразынга
Чангыс сен дээш саргып чораан сеткилимни
Чажыт чокка сөглээнимни сактып келем.

Аяс дээрим, алдын хүнүң көрүп туржук,
Анай-хаактар хажызындан база көргөн.
Кым-даа дегбээн хоюг чымчак эриннерин
Кыпкан от дег ошкаашкынын сактып келем.

Чылыг, чассыг эргелелди ынчан билип,
Шолбанналган карактарың чоорту шийип,
Чодурааның салбак будуун салывыткаш,
Чыыра тыртып, куспактааның сактып келем.

Хөглүг кыс сээң өөрүшкүңгө каттышканзыг
Хөндөргөй суу, омак хөглүг агып чытчык.
Соннай, мурнай чаржып үнгөн чалгыглары
Чодаңга кээп чассытканзыг бырлаңнашты.

Чараш кыска чоргаарлан деп ынчан меңээ
Чалгыг оожум сымыранган ышкаш болчук.
Чараш сының саарыгларга чуруттунуп,
Чажың өрүп турганымны сактып келем.

●
Кызыл-оол САҢЧЫ

КҮСКҮ ДҮНӨ

Сылдыс караа чегей көстүр
Шыпшың дүмбөй күскү дүнө
Кодан чылгым бөле дозуп,
Хостуг, шөлээн чортуп чор мен.

Артыы сыннар баштарыңга
Ак хар чаггаш удур эрип,
Соок шынар шынаага киир
Шонуп турган үе чүвө.

Оожум-даамай чораан чылгым
Оранчыпкаш хөлзөп үндү.
Чирилешкен өөр бөрү
Чииртим кылдыр улужа-дыр.

Чүрээм мөггөн аът дег хөлзөп,
Чүктеп чораан боомну уштуп,
Дааштаарының кыры келгеш,
Далашпас деп бодап алдым.

Дукпурту дег дугурук ай
Дус-Даг бажын харап келгеш,
Кайыраң ак чыры-биле
Караңгыны сывырыпты.

Хадыннарлык дөргүнектен
Кара бараан шуужуп үндү.
Халытпышаан чеде бердим —
Калдар-Аскыр өөрү болду.

Канчангаш-ла көөрүмге,
Хамык бөрү дужумда бо
Дээр-актай куураңнашкан,
Дезер хөөн чок шергеп турлар.

Атпас болза хоржак-тыр дээш
Аьттан дүрген дүже халааш,
Улай-улай кавындылааш,
Улуг тынып туруп келдим.

Айыыл чайлаан эвеспе дээш
Аьттаныпкаш, кыйгы салып,
Хойган чылгым соондува
Хову кежир тутсуп ор мен.

Кужурлугнун улуг шыкта
Кулун-чаваа шимээргей-дир.
Чеде хонуп келиримге,
Четче бүрүн мөөң чорлар.

Даң-даа чыраан, тайбыңзыраан.
Дарызыг боом иштин чүлгээш,
Хадыннарлыг дөргүнээмни
Катап эргип чедип келдим.

Баштай аткан огум боор оң,
Барыш чокка чаа-ла дээп-тир.
Баштың бөрү ол-ла боор оң,
Барып уткаш өлген чыдыр.

Өскелери угаан-кут чок
Өзү, баары караңнажып,
Хартаачызын даялаткаш,
Кашпал сыннар тепкен боор оң.

КАНЧАП БАРДЫҢ, ДЕМГИ ШОЛБАН!

Түмен сылдыс аразында
Дүлгээзинниг оттуг шолбан
Дүндүүштелип, улам бедип,
Дүннү өттүр ойнап хондун.

Арзайтының аар ийге
Аннап чорааш, одагланып,
Дээрде шолбан сээң-биле
Деңге хондум, эскердиң бе?

Эртинезин чашкаш ойнаан
Эргимимге сени деңнеп,
Сырга, чинчи, алдын чүстүүң
Сылдыстарың ол деп билдим.

Хаяалыг даң чырып орда
Кайнаар хайлы бердиң, шолбан?
Сырга, чинчиң бөле дискеш,
Шыгжаптың бе, демги шолбан?

ДОРУГ-ДАЙЫМ

Талыгырда сыннар бажын кайгап туруп,
Даш дег кылдыр сооттунуп алам, доруум.
Малчыннарның шуулганы Наадымче,
Маргылдаалыг оюн-хөгже салыптаалы.

Халып эрткен оглааны-даа сыдымнааштың
Карак чивеш аразында төрөпчилээр,
Холдун, буттун аайынче хөөкүй доруум
Колдамнажып, бажың савап, челип орам.

«Алдан дөртке» содаглангаш бодум орайн,
Арыг тудуп, түрлүг девип, шүглүп үнейн.
Чүгүрүктөр чарыжынга эртип келем,
Чүглүг куш дег, эреспейим, Доруг-дайым.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ЧОННУҢ КҮЖҮ

Амыдырал тарыкчызы —
Арат чонум бодаарымга,
Төнчүзү чок саарлып турар
Төрээн чуртум хүнү дег-дир.

Эрге-шөлээ ээлеп туткан
Эжим-өөрүм сактырымга,
Чечектелип өзүп турар
Черим чазы сагындырар.

* * *

Ак-көк хемниг Тыва чуртум
Алдын хээлиг хевис-ле ийин.
Авазының чараш уруу
Айым биле хүнүм-не ийин.

Улуг, биче Мажалыктар
Угулзалыг ширээ-ле ийин.
Узун чаштыг кара кызы
Уяранчыг чүрээм-не ийин.

Аныяк мээң чуртталгамны
Амырагым чүглөп чору
Аас-кежи ынакшылды
Аяам долдур ижип чор мен.

Роза БАЛДАҢ

АВАМГА ЧАГАА

Ынак авай! Марттын — частың байырында
Ырак черден сенче чагаа бижип ор мен.
Ыглаган чаш, хензиг төлүң кедизинде
Ырлыг сөстөр бижиптер деп билбээн боор сен.

Кавайымга таалап удуп чыдырымда
Кара-сээк-даа хондурбайн чораан боор сен.
Сырбаш кыннып, улаарай бээр турдум-даа ыйнаан,
Шымда дегийт чанымга кээр турган боор сен.

Өлөң сиген өлүр баспаан чассыг төлүм
Өзүп келгеш чоргааралым болур сен деп,
Уяранчыг ырлап чораан өпейиңден
Уран ырым ужукталган эвес ирги?

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮМ

Ары черниң сыннар эдээ Торгалыгга
Авам мени төрөөн хүнү уттундурбас.
Он бир айның чеди чаада караа чырааш,
Онмас кызыл чечек сен деп мени адаан.

Ажыл-ижим, күзел-соруум деми чангыс,
Аксым-кежи ооң-биле орукташкан.
Чулук тырткаш чечектелген чодураа дег,
Чуртталгамда өөрүшкүнүң шунтузу бар.

Болат МААДЫ

КАРА-ТАЛДАР

Төрөөн суурум Кара-Талды сагынгаштын,
Дөзүп чадааш, оранчоктан аалдап келдим.
Чугаа эреп, баарымда кара талдар
Чулук-булуу сызылгыже мөгөйдилер.

Карак чажын, чарлышкынны, өлүмнү-даа,
Кады үдеп, ыяңгылыг чадаганнаан
Кээргенчиг өскүс оолак чораан шаамның
Херечизи силер силер, Кара-Талдар.

Оон бээр ам оруум шөйлүп, арттар ашты,
Оран кезип, салымым тып, кижиг болдум.
Шору диртип, чогаал эвин шууда бергеш,
Чоргаар сактып бижип каар мен, Кара-Талдар.

«АВА» ДЕП СӨС

Улуг дайын онгузунга
Аргажок аар балыглаткан
Автоматчик ызыртынгаш,
Удургузун дайнап, чыткан.

Чүнү мурнай авазы кээп,
Чүрээн тудуп, хаваан суйбап,
Өскөн чери, өөрү-биле
Өткүт тода көстүп келген.

Автоматчик сөөлгү катап
«Авай» депкеш, сураг барган,
Ажык делгем төнчү билбес
Аяс көк дээр караш кынган...

ЧАСТЫҢ ЫРЫ

Ажыг кыштың аагын үдеп,
Алдын хүнүм, чайна, чайна!
Күзел-соруум оккур чүглөп,
Күжүр сарыым, хөглөп ырла!

База катап байырланчыг
Магалыг час дегийт келзин!
Чүдөн артык уяранчыг
Чүрээм дөспөс согуу билзин.

Чаъска, хүнге чечек өзүп,
Частып-самнап, дүргөн үнзүн!
Ырым сөзү белээм болуп,
Ыпчан сеңээ ужуп четсин!

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТЕНИҢ САМЫ

Романдан эгелер

ШУГУМ ЧАЗААРДА — ШЫГААР ХЕРЕК

Моңгуш Черзинин сургуулдар өөредир чери тывылбастааш туруп берген. Физика, химия, дыл, төөгү, күш-культура башкыларының магалыын канчаар ону — олар тус-тузунда тускай кабинеттерлиг. Тускай класс үндүрүп бээр дээрге ол кырганның башкылаар эртеми школа программасында чок, олдаа хамаан эвес, ус-шевер ажылын херекке шоолуг алыксамас болган. Моңгуш Черзи таварышкан-на черге кичээлин эрттирип чоруп турган. Колдуунда-ла коридор ужунда бир булунга сургуулдарын чыып алыр турган, оон-на бир черже хос өрээл дилеп чоруптар. Таптыг-ла март эгезинге чедир огулуг өөренир өрээл чок башкылап келген. Баштак-оол башкы шеригзидилге өрээлин туралаан шагында кичээлин эрттирип турзун дээш ол кырганга бодунуң артык дүлгүүрүн берип каан. Ол суурнуң туржук, ол школаның башкылары безин Моңгуш Черзинин башкылааны уран-шевер бөлгүмүнүң хепхенертен алдаржый бергенин орта ожаавайын барган. Ол шевер кырганның уругларны чоңар-даштан чүве чазадып турарын бир катап «Шынның» тускай корреспондентизи сонуургап келген чүвең иргин. Ооң адын Белек-оол дээр. Адазының адын болгаш фамилиязын ол кырган айтырып четтикпейн барган.

Хоочун шеверниң уруглар башкылап турар өрээлинге Белек-оол кирип кээрге, кижини бүрүзү бир-ле чүве кылып турар болган. Ол чогуң өрээлге дөмей эвес, коридорнуң бир ужун шуугай-биле үзүктелдир кажалап алган азыг чер болган. Оолдарның аразында дың чангыс уруг ыяш дазылындан сыын бажын шору сомнап орган. Белек-оол чоокшулап кээрге,

* Романның эгези 33 дугаар альманахка парлаттынган.

Моңгуш Черзи ковайып тургаш, холун тудуп мендилешкен. Чүү кижиге сен, чүге чор сен, канчап бээр келдиң деп айтырыг салбас кырган болган. Белек-оол ол кыргандан сөс үнерин манап чадааш, чүү-хөө чазагылаан сургуулдарны одуртур кылаштагылаан. Моңгуш Черзи ооң уунче карак ужу-биле көрүп каап, боду база чонар-даштан бир-ле дириг амытаның дүрзү-шырайын оюп олурган.

— Ак-кыс! Халып орап сыының мыйызын чүге соңгаар чатпагар кылыр чоор!— деп, хоочун мастер чугаалаарга, хылбаң ак уруг хадың дазылынче шуут ээге берген.

Ынаар азыгда бир оол бодунуң чонуп олурган калбак ыяжын черже салыпкаш, кестии-биле куу сандайның эрини күскелештир хемирти берген.

— Бодуң-даа чүве кылбас, өөрүңге-даа чүве кылдыртпас, канчап барган төлүм сен!— деп, Моңгуш Черзи чемелээрге, демги оол бажын, дөөскүн бызаа дег, кезек чайып чорууй, олурган черинче катап сыңны берген.

Кымның чүнү кылып олурарын Белек-оол огулуг ожаап чадаан, ол хиреде хоочун шевер кымның кайда олурарын, чүнү канчаар кылып ораарын бүдүү билир кижиге болган. Узун куу столдуң ынды-бетинде чеди оол чергелештир турупкан, адаан-мөөрейге аштырбазын кыскаң чүве дег, бар шаа-биле чазанып-сиилбип турганнар.

Алыс боду анык журналист болгаш, Белек-оол сөс үндүрүп аар аргазын тып чадай берген. Сураглыг шеверден айтырыксаан чүвелерин хилис уттуп алган, анаа-ла аян-тээлеп базып турган. Моңгуш Черзини көөрге, комбайнернуң тараа богунга хөме бүлгүртүнгөн дузалакчызы дег, чүгле ийи караа кылаңнаар болган. Чонар-дашты керттип-оюп чонганындан тонунуң эдээн хүл-ыйбага хөме чагдыртыпкан, арны куурара берген, сактырга, тоол-домакта хуулуп чоруур аза-албыс көзүлгензиге апарган. Моңгуш Черзи үзөр буганы барык-ла барыкшаадып алгаш, эдээнде тоглай бергилээн чонар-даштың хоюг «ыйбаларын» камны кончуг бөле кактааш, шокар боошкунга бооп алган. Ону көргөш, Белек-оолдуң үнү үнүң келген.

— Боошкунда чүңер боор, кырган?

— Чонар-даш хоюу-дур ийин.

— Ону канчаарыңар ол боор?

— Силер өгленген силер бе?

— Эрткен күзүн кудавыс болган.

— Кадайың чооннай берген бе?

— Платъези тарлаан болдур ийин — депкеш, Белек-оолдуң арны изиш диген.

— Уруг ужазы хорлай бээрге, бичии бызап чааптарга, до-

раан чиде бээр чүве. Ма, херек апаар, ап ал!— дээш, Монгуш Черзи бөрбек боошкунун тутсуп бээрге, хөңнү чок-даа болза, кара сумказының иштинге суп алган, ооң соонда шору дидимнени берген.

— Кыргызның хайыразын шыгжап алдың, чоғум канчаар ажыглаарын соонда көргей мен аан — деп чоруй Белек-оолдун үнү шедиргелени берген.

Тар өрээл иштинде сыңмарлашкан өөреникчилер дөңгүр ак баштыг башкызының чугаазы туржук, шимчээри туржук, харын ооң тыныжының аайы-биле чонар-даштан, хадың дазылындан чүнү-чүнү канчаар оюп сиилбиирин билип ап турганнар. Монгуш Черзи кезек када көрүп тургаш, Ак-кыстың чанында барган.

— Сээң сыының анаа-ла хере теп алган турар-дыр, ону маңнап олар кылырда, карактарын сергедир, даваннарын окталдырар!— дээш, ол уругнун кестик туткан холун эдехере туткулаан. Башкызының сөзүн дыңнааш, Ак-кыс база катап чондуна берген. Артында химиренип ырлагылап-ырлагылап, сыынның кулактарын, карактарын, мойнун, даваннарын база катап аян кирире берген.

— Мээң бызаам незин эмместеп туруп берди — деп, Дургун-оол башкызынче хая көрүнген.

— Кончуг эрни аарай! Бызаалыг инекти кара даштан шымбай оюп алган-дыр сен. Бызааң чоп незинден дезип турар чүвөл?— деп, кажар шевер сегиртип айтырган. Журналист хайгаарап турарга, сурагылыг шевер өөреникчилери кандыг-бир айтырыг салырга, ону кончуг ажыглаар кижини бооптур. Кичээл эгелээринин мурнунда кымның чүнү сиилбип кылырын ыяк билип алыр, оон бодунун дуржулгазын элдээртир чугаалап бээр. Ооң кыдыраашта бижип алган планы-даа, тайылбыры-даа чок. Хамык чүвениң аргазын, чажыдын хөрээниң иштинде шыгжап алганы ол чүве ыйнаан, хая баарындан чайгаар үнген аржаан суг дег, чүнү канчаар кылырын хоюннадыр тө каап бээр. Бир чүвени чугаалапкаш, шаан төндүр маңнапкан аът дег, кыска-кыска тыныштай бээр, оон аксын бичии чемдийтиптер.

— Та!— депкеш, Дургун-оолдун чаактары долбанналы берген.

— Мону көрүңерем!— дигеш, Монгуш Черзи ынак өөреникчизинин дас-кара чонар-даштан оюп сиилбээн бызаалыг инээн адыжынга тургускаш, көөргедир тудуптарга, Белек-оол ынаар көөрүңге өйлежир болган.— Бызаалыг инектиң ойбуну шору кылдынган-дыр. Ынчаарга бо бызаа авазының сүдүн чүге ишпейн турарыл? Мен чүвени даштан чазаар дээнде баштай боданыр кижини мен. Чазап-сиилбиир чүвени караам

уунга көстүп, уйгу-дүжүмге кирип турар апаарга, кончуг кылыксаар кижиге мен. Мен бодаарымга, Дургун-оол кончуг шевер холдуг төл чүве. Харалаан, чаш бызааның незинге ынакшылын эчизинге чедир бодаваанындан бо оолдуң ажылы эчизинге четпейн барган-дыр. Бызаа незинче чүткүвейн турар-дыр. Авазындан дезер төлдү кым көргөн боор. База катап незин эмген бызаадан, молдургадан көрүп көр, ооң соонда база катап бо-ла ажылың уламчылаар сен. Кижиге черле бодунуң билир чүвезин кылырга, бүдүнгүр боор чүве. Билир чүвези кижиниң сагыжыңга кирбес болза, хоржок чүве. Кылыксаан чүвеңер сагыжыңарга кирип, колдук алдындан кичигелей бээрге, кылыр силер, оолдарым!— деп, кырган шевер бодунуң күзелин илереткен.

Бир оол ынаар азыгда бодун боду мактанган. Ол оолдун чулчураанын Монгуш Черзи дораан эскерип кааш, дыңнаалай берген.

— Силер чеже-даа кызар болзуңарза, менээ чедер харыңар бар эвес!— Ол оол болза Кертикпен болган.

— Чүнү сомнап алгаш, хөөрөп тур сен, оол? Каям көргүзем!— деп, Монгуш Черзи чанындыва кедей аарак кылаштай берген.

— Дешкилешкен турар бызаа!— деп, чоруй Кертикпен менээргени берген.

— О-оо-ооо! Шымбай-дыр.

— Ол-ла болгай. Силерни дөгереңерни ашкан мен. Хей-ле кызып-кылайып турар-дыр силер ийин — деп чоңаада чымаарарып чоруур Кертикпен ыяштан сомнап алган бызаанын чанында эжи көөр дээрге, ооргазындыва чажыра тудупкан.

Монгуш Черзи ол ыяш бызааны холунга туткаш, мактанган оолче кылчаш кылынган.

— Шугум чазаарда — шыгаар. Шугаарының бетинде — боданыр. Сээң бо дүрзүлөп алган бызааң кулаа чок, кудуруу чок бооп-тур. Ылаңгыя дешкилеп турар бызаа кудуруун содуңнадыр кымчыланыр, кулактарын далбыңнадыр хииктелир болгай. Сээң бызааң өлбөзөк чүве-дир!— Шевер ашактың чугаазын дыңнааш, бир чамдык оолдар база катап шала кылган ажылдарын уламчылай бергеннер, бир чамдыктары тустус кылгылаан ажылдарын бот-боттарындан чажыра туткулааш, башкызындан база чажыра тудуп турганнар.

Журналист Белек-оолдуң кайгааны бир кончуг элдеп чүве болза Монгуш Черзи бодун улут көрдүнмези болган. Кижиге чугаалажырда, карактары даады каттырып турар, үнү хоюг, чаңы чымчак. Ооң бичии чемелээни безин кижини көгүдүп турганзыг, ооң кадында кандыг-даа өөреникчини бодунуң кара чажындан ойнап өскөн өңнүү дег кылдыр хүндүлөп көөр. Хирезин бодаарга, ол кырганның ижер чеми-даа,

кеткен хеви-даа өөреникчилеринден көңгүс ылгалбас хире болган, ол хиреде муң-муң чылдардан бээр тываларның ыяш-даштан чүвелерни сиилбип кылыр уран-шевер ажылдың чажыдын чалыы чаштарга дамчыдып берген турарында кайгамчык чаагай буян бар болган.

База бир онзагай чүүл болза, Моңгуш Черзи шак-шук-даа барымдаалавайн, уран-шеверге сундулуг уругларга бодунун сиилбир эртеминге өөредип турган.

«Мен күш-культур башкызы Самдаракка кээримге чок болду. Пятница санында кирип келир келдилик кижиге деп чүзүл? Кайнаар аннап чоруй барганы ол? Кара элдеп чүведир аа! Шалың-малың чок Моңгуш Черзи бөлгүм башкылап чыдар. Шалыңныг башкы эрттирер кичээлин каапкаш, чиде берген, ол хиреде ооң алыр шалыңын директор башкы хевээр арттырып турар. Дазылын коптарар болза, күш-культур башкызының өөреткен сургуулдарындан кым шылгарангай шыдыраалаарыл, бөмбүктээрил, хүрежирил? Омаа-хоң ышкажыл. Амы-хуунуң ажылын бодаанда Долдайның эрзин кирип келир. Чадаг-даа болза тайга бажындыва кылаштап үне бээр. Кайы ырактан саар инекти машинага сөөртүп эккээр. Азырал хаваннарынга чиртир «кудурукту» шоодай-шаадайы-биле чаңгыс дүне тыва шааптар. Изиг хан чиир дээнде бир-ле кадарчыдан семис иртти дуурайлапкан боор. Чүге ындыгыл ол? Самдарактың бажынынче кирип безин чададым. Ооң хериминиң эжиинде «Кичээниңер. Ызырар ытты херим эжиинде баглап каан» деп сөстү кара беге-биле калбак ыяшта парлап бижээш, хаалга чагызында чыпшыр кадап каан. Ызырар ыттыг башкының чанынга бичии уруглар канчап чагдаарыл?» Чаңгыс школада ийи аңгы чаңныг ийи башкының дугайын Белек-оол дыка чиктигзинип бодангаш, аайын тыппайн барган.

— Чаа чүнү канчап тур сен моң кырган?— деп, Белек-оол чугаа үндүрер чылдак дилей берген.

— Кылып чүнү кылыр боор ону. Бодумнун билир чүвемни ажы-төлүмге дамчыдып берип тур мен. Чаа силер чүү чоруктуг келдиңер?— деп, Моңгуш Черзи кара даштың ак-ак сиирлеринче топтап көргүлөөн.

Шевер кырганның ол айтырыын дыннааш, Белек-оол амырай берген. Таптыг күзел хандыр хөөрежир дей берген.

— Мен силерниң башкылап турар бөлгүмүңер дугайында солунга тускай чүүл бижиир дээш келген кижиге мен — дээш, Белек-оол карманындан кара блокнот болгаш көк карандаш ушта соп эккелген.

— Чүнү?

— Эң эки өөреникчиңер дугайын чугаалап көрүңерем.

Монгуш Черзи кайгай берген. Харын-даа карандаш, саазын туткан кижиден коргуп-сестип олурган. Та журналист кижиге, та байысаакчы кижиге, та шивишкин кижиге — канчап билир боор ону. Бир катап районга шагдаалап турган Бугажык дээрзи Монгуш Черзиден барымдаа кылдыр коргунчуг төөгү дугайын айтырып-айтырып, дириг херечи кылып алгаш, ону үүлгеткен оолду шииткен, ол олчаан депшээн чүве-дир.

Кожазы өгнүң дулгуяк кадайы азыранды оглун школага өөрөтпес, ажыктыг ажыл кылдырбас, кара туразында салып алган чүвең иргин. Шеригге чорудар бижик кээрге безин аарыыңга сылдап, кырааныңга сылдап, дулгуяңга сылдап тургаш, ол оглун соңгаарладып апарган. Иешкилерниң кыжын-даа, чайын-даа багдан салбас дөңгүр кулактыг мелдер аьды турган. Часкаар чайын, меңги суу чаа-ла үерлеп турда, ол оол мелдер аьдын дилеп чораан. Көстектиг аьды суг кыдыында көк испиктеп турган. Чүгеннеп чадаан. Дезип-ле турар. Хорадай бергеш, өөнче халаан. Сыгыр-октуг эккелген. Күжүр мелдер соп кезеткен ээзин көргөш, дүрген-дарый эргиле берген. Хорадаан эр мелдерниң хаваандыва дарс кылган. Аьт бир тырыкылангаш, барып ушкан. Буруулуг изин будаар дээш, ол оол мелдерни дужаа-биле катай-хаара боралгактыг ээремдиге кири идирикен... Суг каткан. Дазыл дилеп чорааш, аьт сегин Монгуш Черзи көрүп каан. Сугга дүжүп өлбээн, хаваандыва боолаттырган мал болган. Аьдын боолап өлүргөн оолдуң дугайын Бугажык айтырарга, шевер ашак чүнү көргенин, кым сыгыр-октуун тө каап берген чүве-дир. Ол олчаан Монгуш Черзи аьдын өлүрүп кааш, шииттирип чоруткан оолдуң адын безин адаар хөннү чок апарган. Карандаш, саазын туткан кижиге көрзе, дезипсээзи келир апарган.

— Амдызында кымның шеверин, кымның чевенин канчап билир боор ону. Эмдик чавааның бажынче чүген супкаш, ол дораан чоруун канчап үндүрүп алыр ону. Чыраа болур чавааның хөрээн буза мунуп каар болза, та эзер алыр бак чаңга өөредип каар чүве. Чонар-дашты, кестикти чап-чаа-ла холунга сири-кавы туткан оолдуң кандызын канчап билир боор ону. Бо оолдарны каш ай өөредип көрейн, кымның чазаан-сиилбээн чүвези көрүштүг боор эвес, кылган ажылыңдан көстү бээр ыйнаан. Соонда кээп көрүнер, дарга!— деп, Монгуш Черзи хүндүткөп чугаалаан.

Солунга бижиптер хире материал тып алганыңга Белек-оол амырап турган, харалаан, хоочун шеверниң кандыг-бир оолдуң дугайында чүве чугаалап бербээниңге дыка сеткили хомудаан. «Хүлбүс аткан черин хүннүң аңнаар» дижир болгай. Сураглыг шеверниң башкылап турар бөлгүмүңге база катап чорук кылып келирин Белек-оол үзе шиитпирлеп алган.

Өскүстөр школазынга «Шынның» тускай корреспондентизи Белек-оол база катап көстүп келген.

Адалары кончуг таныш чораан чүве-дир, ынчангаш Белек-оол келген олчаан күш-культур башкызының бажыңыга келген. Узун кулактыг, кызыл хавактыг, ак ыт илчирбени шыңгырт кылырга, ногаан херим кизирткайны берген. Бопугур чаактыг оол үне халаан. Келген кижини чиктигзинип көргөш, шыпыраш диген. Кидис-биле шап каан хаалга хак дээрге, херим иштинде шөйүп каан демир удазыннар ыглаңнадыр хаагайны бергилээн. Илчирбеде баглап каан ыт бирде херим биле чер аразында оюп алганы үттеп бакылап келгөш, өнчүк-чөнгээлиг ырлангылаар, бирде херимдиве үне халгаш, карактарын алараңнадыр хыйыртагылааш, ээрип-ле турар болган. Хирезин бодаарга, шөйүп каан илчирбениң ужу кирер эжиктыве баар манзылыг орукка четпес хире болган. Халып келзе, соптар бодааш, фото-аппарадын белеткей туткаш, базып кирипкен. Ыттың тыныжы изиг-изиг, диштери балдырны соора туткулааш, шаккылаар болган. Бир миннип кээрге, бажыңче кирип келген.

Ийи өрээл бажың. Кухня. Делгем коридор. Хүрөң-сарыг дозулуг шала шилдейтир кылаңнагылаар. Эжик чанында тоннар аскылап каан. Стол кырында орту киир ижип каан, арагалыг стакан. «Московская» деп араганы та чүүден чүве стол алдында шала кырында тургузуп каан. Баалыңныг тавакта долдур дүлүп каан аң эьдин салып каан. Бир ыяш тавакта диле кескилеп каан хаван чаа. Көк сакпыңда саржаг. Малгаш суугу кырында хола хөнекти салып каан, соовазын дээш, шайны таваар ижеринге белеткеп каан.

— Ачаң бар бе?— деп бичии оолдан Белек-оол айтырарга, оозу шокар көжегедиве көрнүр болган.

— Аваң бар бе?

— Авам дезипкен!— деп, ол бичии оол харыылай каапкаш, кулактары кыза бергилээн.

— Ядараан кулугур! Чүү деп мегелеп тур сен. Саарың кижий-дир бе!— деп хөрөктензе-ле, Самдарак элең-халаң көстүп келген.

Самдарактың эзирикте аажызы дүржөк кижидир: ок-бижек, боо-моңгу тудар. Ашааның араатанзыг чаңы киргелек чорда, кадайы карак ажыт бажыңындан дургуннап үнгөш, почтада ажылдап турар кадайың «казанаанче» чорупкан... Бичии оол адазының бараанын көргөш, орустааны-даа билдинмес, тывалааны-даа билдинмес, бир-ле чүве чулчуруп чоруй, үңгүрүнче кирген тарбаган дег, кожазы өрээлдиве караш диген.

Белек-оол мендилешкеш:

— Силерде бир чоруктуг чор мен! — диген.

— А-аа-ааа! Бо силер-дир силер але. Канчап чедип келдиер. Олуруңар! — дээш, Самдарак төгерик сандай ап берген. Боду чамашкылыг чүвүрүн өрү тыртыңгылап, карааның ириңиң чоттунгулап, чунар-демирге чуна берген. Достагар чаактарын, дулгу мойнун, бопугур хырнын соок суг-биле шаптангылаан. Шагзыргай эзегилээш, дыдыраш кара бажын сыйбагылаан.

Чер чораан кижии донду-даа ыйнаан, аштады-даа ыйнаан, суксады-даа ыйнаан, Белек-оол аъш-чем амзаарын хордап олурган. Ол бажыңның хер-херекселиниң каас-шинии бир каттап таныжып чорааны Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хой кадарчызындан черле дудавас, харын ажар хире болган. Оларның аажы-чаңы көңгүс өске болган. Алдарлыг кадарчы журналист-биле чугаалажыр бетинде изиг шай куткан, ооң соонда «хойтпак оглун шуурундан шурадыпкан», база бир шилегени дөгөргөш, хүндүлээриниң магазы-биле хүндүлеткен. Самдарак бажыңында кижии келгенин аартыктап аксы-сөзү чидип, аяк эрни безин ызыртпас куурумчу болган. Тыва кадай төрөөн төл эртип, тываларның өггө келген кижини хүндүлээр аажы-чыңын та канчап уттуп алган амыгтан ийик. Ийи дискээл даяныпкаш, ийи караан чара көргөн, чиге бурунгаар хөлүе берген Самдарак кылык-чары кирген үзер буга-ла олчаан болган. «Албанның херээ эвес болза, бээр чоп кээр мен. Бо коргунчуг чевегдиге канчап чедип келгеним ол» деп журналист бодап кээрге, үнер эжик ырак ышкаш сагындырып келген.

— Силерниң школаның музейин көрүксээн кижии мен ийин. Силерни билир, дүлгүүр база силерде чүве дидир, ол өрээлди ажыдып болур силер бе?

— Бистиң школаның музейинге чедер музей-даа бистиң республикада чок боор ийин оң. Эрткен чайын ийи лама өлүп калган, олар дириг тургаш-ла ном-судурун, идик-хевин биске азапканнар. Оларның кончуг үнелиг чүвөлериң мен бодум дергилеп эккелген кижии боор мен. Бисте эр болгаш херээжен хамнарның дериг-херексели база чыгдынган. Биске чеди хола бурган бар турган! — деп чоруй Самдарактың арыншырайы өскерли берген.

«Бодун мактаар болаа тенек». Самдарак бодунуң алдардын улгаттырар бодааш, чугаалавас ужурлуг чүвезин эзириктиң эндээрелинден ышкыныпкан. Куруг черге дем-не хоруй берген оглун сө кончугулаар. Стол кырында турган аргалыг стаканны, аяк-савада делгээн ашты-чемни дүвү-далаш шкаф иштиндиге киир каггылапкан, ол болза Самдарактың келген кижини хөөн калдырар аргазы чүве-дир.

— Бистин редакцияга бир чагаа келген. Сургуулдарның куйлар иштинден тыпкылаан чеди хола бурганнарын чорумал кижилерге берипкен. Оон ыңай чүнү-чүнү хомудап бижээнин сөөлүндө дыңнадыр мен. Силерден чүвениң шынын билип алыксап чор мен ийин!— деп, Белек-оол шөлзөн болгаш төлөптиг чаңнап олурган.

— Чес бурганнарны чиптер бе?! Каргыс шагның сарыг шажынның үвүр-савырын кым алыр боорул. Чеди бурганны башкылар өрээлинде турганнар чүк. Олар кайын турарлар аан. Оларны демир хааржакка суккаш, шоочалап каан мен.

— Кады бараалам.

— Аарып тур мен.

— Кажан көрүп болурул?

— Эртен. Бөгүн ажыл шагы төнген-дир. Мен база дышта-ныр эргелиг хамааты-ла болгай мен, ындыг аа.

— Мен ырак черден келген кижидир мен...

— Силерниң ырак черден келгениңер хамаан бе?— деп, Самдарак ажына берген.— Барбас мен!— Мени канчаарындаа бодунар билиңер.

— Ам канчаар, эртенге чедир манаар кижидир бооп-тур мен ийин!— дээш, Белек-оол арай боорда олурган черинден тургаш, дашкаар үнө берген.

— Кижидир амыратпас азаны!— деп, Самдарактың хамиренген үнү дыңналган. Чажырып каан шилде чүвезин алыр дээш, бурт-сарт ээгийп бар чыткаш, стол азыыңга хаваан чык кылдыр үстүргөн.

— «Таптыын!»— деп, Белек-оол иштинде сымыранган.

— Бо стол кажан-чежен үзөр буга болу берди — дээн соонда дааш-ла эвес дааш үнген. Самдарак столду андара октаптар орта, ооң бир буду арагалыг шилди хул-далган кылдыр чуура «теп» дүжүрүпкен. «Харамнанганының бажын калдар ыт чизин» деп бурун шагның каргыш сөзү мегечи чүвениң өдүн чарыпканы ол болган.

Дүн апарган. Белек-оол кылаштаан олчаан Монгуш Черзиниң бажыңыңа келген. Чалгый пашта быдаа хайнып турган. Дириг чүректер дег, борбак-борбак чүвелер чалгый паштын иштинде мурнун булаажып өрү алзы шуражып тургулаан. Кырган шевер сайгылгаан чырыыңга хоюглап орган чүвезин аптара баарыңга салып кааш, дүүрей берген:

— Бир чамдык даргалар бо багай казанакты оюп эрте бээр чүвө болгай. Силер канчап тып келдиңер. Өрүлөңер-өрүлөңер. Ол даргага сандайдан салып бер!— деп огдун айбылапкан.

— Силерге-ле херектиг келген мен!— деп, Белек-оол өчүк таарыштырып каан.

— Баштай шайлап алгай аан, дарга!— деп, Монгуш Чер-

зи ыяш деспиге хой бажын, дуоугларны эзе каапкан. Улуг тавакка хой бажын салгаш, Белек-оолга тутсуп берген. Оглунга, кызынга бир-бир дуоуг үлегилеп бергеш, боду молдурук хемдидий берген.

Бурун тываның тоолдарында-даа, өгбелерниң чаңчылында-даа эң хүндүлүг кижиге хой бажы салыр деп чүвеге аныяк корреспондент херек кырында эң баштай таварышкан. Он беш чыл иштинде өөренип келгеш, Белек-оол столоваяга, кандыг ресторанга кирбеди дээр ону, ынчалза-даа чымчадыр хайындырып каан хой бажы дег сүүзүннүг, амданныг чемни ол билбес хире болган. Өгнүң херээжен ээинден чарлы бээрге, бажың ишти ээнзирей бербейн канчаар. Ооң кадында ол шеверниң алдары улуг-даа болза, хокшул-хөрөңгизи таары болгаш садыгга келгилээн шээр мал баштары, дуоуглары шоодай-шоодайы-биле садып алташ, ону-ла быдаага кол өзек кылып, ынчаар-ла чурттап олурганын аныяк корреспондент билип кааш, аңаа кандыг дуза чедирерин бодап олурган.

— Чаа чүнү кылып тур сен мон?— деп Белек-оол холдарында үстүг думчук аржылы-биле чоткулааш, кежээки чем сөөлүндө айтырар чүвези ол болган.

— Кылып-даа чүнү кылыр мен. Өскүс уруглар чанында элеңейнип олурар кижидир мен. Мен дириг чорумда оода боларым он классты доозуп алза, чолум ол ыйнаан!— деп, хоочун шевер шала хааштай аарак чугаалаан орган.

Кижиди эьдинге киир сагындырбас болза, Моңгуш Черзиди бодунуң азап-сиилбип турар ажылын черле чугаалавас, оозун анаа-ла бир чүве кылдыр бодаар. Назыны алданнай берген болгаш ындыг ыйнаан, чүгле уругларын угаан киир азыраарынче сагыш анны берген. Ооң бодалы болза, улустуң айбылаан чүү-хөөзүн кылгаш, ооң-биле арткан назынын чурттап эртер, пенсиди бээр чүве болза, ийи холун шуут дыштандырар ол-ла.

— Дем чаа чүнү кылып ордунар?

— Хадын дазылындан үзер буга оюп ордум ийин — дигеш, арай эгенгензиг чырыын чырташ кылынган.

— Көрүп болур бе?

— Адыр. Бичии-ле хоюглаар чер бар!— диген соонда Моңгуш Черзиди база катап ыяш бугазын угулзалай берген.

Моңгуш Черзиниң арны бүрүшкек, бажы ак, сыны бүшкүк дээрден башка сииреш холдарының ээлгир, тудунгур, эптиг деп чүвези мырай кара кайгамчык болган. Мооң мурнунда Белек-оол ыяш-даштан чүве кылган шевер көрүп чорбаан болгаш ындыг чүвези ийикпе, ол кырганның чүве сиилбий бергенде кижиниң сагыжын бодунче хаара тудуптар элдептиг, магалыг, көрүштүг уран-шеверинге алзы каапкан. Ыяш буганы дөңмээниң кырынга тургускаш, бир кезек шыгаагылап

чоруй, хензиг кестик-биле ооң дулгу мойнун каастап кирип-кен. Шевер кырганның оюп-сиилбээн черинден тываларның төөгүзү бижиттинип үнүп тургулаанзыг болган. Чымчаңнадыр хоюглааш, ыяш хоюун арылдыр үрүптерге, ол буганын мойнунда төгерик-төгерик куржааңгылар дүрүп каан сыдымны ол-ла олчаан көргүзүпкен. Шыनावыла, дезиг аътты шал-балаар ёзулуг сыдымны буга мойнаандан дилгеш, эттеп алырын ол угулзадан дораан-на билип аптар. Ооң кадында ол ак-ак куржааңгылар кандыг-бир чырыткылыг херелди база үндүрүп турганзыг апаргылаан. Ыяш бугазын база катап дискээниң кырынга сала каапкаш, боо шыгааган аңчы дег, катап-катап хынап көргүлээн.

— Тудуп болур бе?

— Чүү четпес-тир, чугаалап, көргүзем!— дээш, кырган шевер ыяш бугазын Белек-оолга тутсуп берген.

Белек-оол хадын дазылындан оюп кылган буганы тугурук сандай кырынга тургузуп аарга, карактары хыйыр-хыйыр, хорадаанындан аңдарлып-дүндерлип турганзыг-даа. Быгыннары ишкээр-дашкаар тогдаңайнып турганзыг-даа. Дагыр-мокшуй ийи мыйызы адааннашкан дайзынны өттүр шашкылаптар ийи чыда дег болгулаан. Амыдыралда бар чүвени олчаан кылдыр чзап каан-дыр. Чажыргаш чоорул, шаг-шагдан бээр тывалар буга хапчыындан дус урар хап кылып ап чорааннар, ыя ол безин малчын чоннуң амыдыралын, эдилеп чоруур эдин кедергей шынзыг бадыткап турар. Синлеңнээш кижжи болза, эскербейн барып болур ыйнаан, ол буганың басып турар черинден үнген оът-сиген безин тываларның аптара-савазын каастаар хээлерни ол шевер аян киир ажыглап шыйгылаан деден. Үзер буганың кулактарының кадыырай бергенин көөрге, үскүлежир бугазы кедеттинип кел чыдар кулугурга хөрээн буга үстүрбейн, ону дүрген-не мурнаптарынга белен турган. Ыяштан кылган үзер буга бодунуң күжүңге, бодунуң черинге, бодунуң аалынга чоргаарланыр сүр күштүүн дириг чүве дег тодарадып турган.

Үнү чок, чүрээ чок ыяштан кылган дириг амытанның каас-чаражын Моңгуш Черзи кара чажындан мал-маган кадарып өскен, оларның аажы-чаңын тергиин эки билиринден база бодунуң тоолчургу уран-шевер салым-чаяаны-биле чзап-сиил-бип кааны ол-дур. «Эки аътта шинчи чок. Эки эрде эрээн чок». Даштындан көөрге, кеткен-хеви борун-сарың, арын-шырайы кырганыг-даа болза, кижиден өске шевер кижжи Моңгуш Черзи аныяк корреспондентиниң бодалын хайындырып-кан.

— Бо үзер буганы Самдаракка таварыштырып көрзе!— деп Белек-оол чиктиг күзелин илереткен.

— Кайын чанынга чагдадырыл ол. Кижжи байырга, харам

апаар дижир. Шыдал кирген тудум хыныыры кежээлээн кижидижирил?

Самдарактың өнчүзүрек чоруун, ооң төөгүнүн тураскаалдарын камгалаар туржук, үптекчи херек үүлгедип турарын көдээ бижикчилерниң чагаазындан чыт хапкан болгаш Белек-оол бүзүрелдиг кыргандан чүвениң уг-шиин билип алыксай берген.

— Кижиди бодаарга, ортумак шалыңныг башкы-ла-дыр. Ол хиреде кончуг аар өртектиг эдилелдерни садып аар акшаны кайыын тып ап турар ирги. Ооң бажыңының иштинде бистиң республиканың садыгларынга черле кирип көрбээн чүвелер делгеп каан чорду ийин.

Аныяк корреспондентиниң чугаазын дыңнааш, херек иштин өйүп чораан чүвезин кырган шевер тө каап берген.

— Самдарак байывайн кым байыырыл? Школа музейинге турган хола бурганнарны чакпыл кижилерге бүдүү оорлап садыпкан. Ам чаңгыс-даа хола бурган чок. Бир хам ашактың дериг-херекселин тып эккеп берген кижиди мен. Ооң күзүңгүзү-даа чок, бөргү-даа чок-тур. Болбаазын башкы кижиниң эрги шагның эт-севин арылдырып турары чөп-даа чүве ыйнаан, ону мен черле билбес мен. Ол-даа канчаар. Суур кедээзинге бир бижиктиг, чуруктуг даш көжээ турган чүве. Ону хөөрлер казып чоруур Ленинградтан келген кижилерге айтып берди. Ол бөлүк кижилерниң эртемден даргазы ада-өгбениң ол тураскаалын тура каскаш, олчалап апарган. Ону айтып бергени дээш, ол эртемден дарга Самдаракка үн бижидер хааржак белекке берген дээр чораан. Ол-даа канчаар. Мен чонар-даштан оюп-сиилбип кылган кулуннуг бе, хурагачныг хой, боолуг кижини ышкоола музейинге салган кижиди мен, оларны база таныштарынга берипкен болгай. Самдарак байывайн, кым байыырыл?! Бистиң бо суурда Самдаракка күш чедер кижиди чок. Ооң бажыңынче кым баар боор, ызырар ытка таңныылдадып алган башкы эвеспе оң.

Моңгуш Черзиди бодап хайындырар кижиди болган. Ооң хомудалында бурунгу кижилерниң келир үениң кижилеринге арттырып каан тураскаалдарын үптеп-тонап турар үрегдекчиге удур шынныг килеңниң оду хып турар болган. Хоочун шевер шедиргелендир чөдүрген, ходугур сегел салын аяналдыр сыйбагылаан.

— Мен эртен Самдарак-биле көржү бээр мен.— Аныяк журналистиң саналдаан чүвези ол болган.

— Кызыл хол-биле байыыр кижиди база турар. Оор-меге-биле байыыр кижиди база турар. Боданып-ла көрүңер, дарга!— деп, Моңгуш Черзиди мындыг болган.

— Силер үзер бугаңарны канчаар саарар силер?— деп шаг болганда айтырган.

— Та. Бир кижн бөрт кылыр хураган кежн бээр болган чүве, ол-ла алыр боор ийин оң.

— Силер болза бүгү Тываның алдар-адын оран-делегейге алдаржыдып болур тоолчургу шевер-дир силер. Кылган ажылыңарны «Алдан Маадыр» музейинге чедирип көрүнер. Бо болза мээң хуу дилээм-дир. Ол черде уран-шевер кижилернин ажылын хүлээп ап турар, таарыштыр шаңнал-маңналын база берип турар. Силерни Кызыл хоорайже көжүрер. Силерге кандыг дуза чедирип боорун мен чогуур черже бижип киирер мен. Мээң силерге дуза чедирер аргам ол, кандыг деп бодаар силер?

— Боданып көргей мен аан. Мен болза каяа-даа чурттаарын дадай дивес мен. Мээң үем-чергем ашактар пээнсилиг апаргылаан, шай аартаарынга өй чүве болгай. Мен ышкаш назылыг кижилер кырганнар бажыңынга чыттыр азырадыр апарган чүве болгай. Уругларым чаш, олар мен чокта өөрнемейн баар болгай. Боданып көргей мен аан!— дээш, Моңгуш Черзи уругларынче көрүнген.

Бүгү назында чурттап келген черинден чарлып көжери база берге. Уругларын өскүстөр школазынга шуут кирип каар дээрге, кызыл-дустай берген кадайының чагыы база кончуг. Чаңгыс черде кадап каан өрген дег, кайнаар-даа барбайн өлгүже чурттаар дээрге, аныяк журналистин чагыг-сүмезинин огулуу база кончуг. Кырган шевер мөзүлүг оолга журашкан кежээзинде-ле бир оңгарлырының аргазын шенеп көөр дей берген.

— Силернин үзер буганарга Самдаракты таварыштырза чүл?— деп, Белек-оол баштактанган.

— Самдарак ону бүдүнге сыырыптар.

— Дүп чок хапка далган урбас-ла болгай але.

— Хырны тотса-даа, караа тотпас кижн турар. Че-че, дарга. Силер могаан боор силер. Бо орунга дыштанып көрүнер!— деп, Моңгуш Черзи чалай берген.

Хоочун шевер биле аныяк журналист удуп чыдып алгаш безин дүн ортузунга чедир хөөрешкеннер.

* * *

— Мындыг даң бажында кайыын көстүп келдиңер?— деп, башкылар өрээлинге Баштак-оол кирип келген.

— Дүүн келдим. Шевернин бажыңынга хондум,— деп чорда, башкылар эндерлип келген. Бажың аштаар кадай графинге соок сугну куткаш, стол кырынга тургузуп каан. Оон ханада шакче көргөш, Хола коңганы кыңгырады-ла берген.

Башкылар класстарынче чоргулапкан. Фронтучу башкы

биле Белек-оол ийилээ арткан. Коридор диртилээн. Бурт-сарт дизе-ле Самдарак кирген олчаан графинде сугну аксынче ээктиргеш, боостаазын кылдырадыр пактагылапкаш, кезек када харлыгып турган. Оон ийи кижини эскерип кааш, мен-дилешкен аянын бажын согаңнаткан.

— Дүлгүүрүң, эккелдиң бе?

— Халагым-халак! Читкен. Тып чададым. Демир хааржак иштинде шыгжап каан бурганнар кайын үне халчырлар. Чыдырлар ыйнаан. Мен чүве мегелевес кижини боор мен. Бистиң суурга кээп турар кижини болгай силер, соонда чедип келиңер. Ынчан школа музейин таптыг көргүзөр мен!— деп, Самдарак авыяастай берген.

Чугааның аянында болза Самдарактын чула мегелеп турарын Баштак-оол дораан билген хирезинде ол душта мырай алаага берген.

— Мындаа бир таңгыт дылда ном судурларын кымга берипкен сен?— деп, ол башкы сегирти айтырган.

— Улан-Удэден келген эртеден ламалар алгаш барган. Оларның холунуң үжүүн салган саазын база дөө ол демир хааржак иштинде-ле болгай!— деп, Самдарак кажарлап каапкан. Ооң соонда хей кегиртип, өөш-тырта берген, дашкаар үне берген.

Кижизидилге башкызы Белек-оолдуң ченинден өскелии кончуг шеле каапкан.

— Чоруум далаш. Монгуш Черзиниң башкылап турар уругларының кылган ажылдарын көөр дээн кижини мен. Ол шеверни бодунуң өөреникчилери-биле кады чурукка тыртырып аар дээн кижини мен — деп эгенгенин чажыра-чажыра Белек-оол мынча диген.

— Келгениң бооп-тур. Монгуш Черзиниң эдээнден туттунар болзунза, черле оруудан аспас сен. Сени ооң башкылап турар бөлгүмүңге чедирип шыдаар мен!— деп, Баштак-оол аныяк журналистиң соругдаан соруун деткип турган.

ЭЛДЕПТИГ ООР

Часкы тарылга кидин түлүк турар үеде көдээ суурнуң саягызы шак-шук-даа барымдаалавайн ажылдап турган, ынчангаш дангаар эртен садының эжинге чедип келген. Коңзагар хаайлыг Коңгулдай садыг эжинде шокар-шакар конфеттер саазынарын салгын үвүрөннедир хойзугулаарга, чиктигиниң сыгыргылаан. Хензиг казыргы бажыңның ындындан бир бөлүк өң-баазын конфеттер саазынын, дезиг анайларны кажазынче сывыртаан оолак дег, чер кыры-биле силеннедир ойладып келген. Коңгулдай хаайын дырыжаңнадыр чыдыргааш, шоочазын хынап көөрге, көңгүс бүдүн харын кап-

тазыннап каан саазыны безин орулбаан болган. Садыгга оор кирбээн дээрзи оон-на илдең апарган. Ыя аразында шай, таакпы садып аар дээн кижилер база эндерлип келген.

— Хүн сени манап турар эвес, үнүп келди ышкакжыл, оол. Садың дүрген ажыт. Тракторист оолдарның тыртар таакпызы үзүлген, ат болду!— деп, бир эр бачыыргады берген.

— Силер бичии манап көрүнер. Мен школа таңныылын эккелийн — дээш, Конгулдай салып чоруткан. Удаваанда ийи кижиге бо чедип келгеннер.

Садыгның эжиинден кижиге үрөп кирбээн-дир!— деп эжитки, шоочаны, сенчини ылавылап көргөш, Чадагбан ашак бүзүредип каан.

— Чадагбанга бүзүревес болза, кымга идегээр боор!— дээш, кыдырыктыг кара-сарыг карактарын чивецнедир баскылааш, база катап коңзагар хаайын дырыжаңнадыр чыдырыгач чоруй, Конгулдай шоочаны ажыдыпкан. Ооң соонда бажыңның ындынче кылаштааш, бараан-сараан кирер сонгу эжиттеп кирип келгөш, бижек-биле аш-быгыңче шаштырыпкан дег, бааладыр алгыра берген.

— Баажыланма! Авьяастава! Мегеленме. Сенчиң дүрген ажыт!— деп трактористерниң демги ол айбылакчызы эр эжитки сапы-биле бир тепкен.

Конгулдай сенчини актаандан ушта былдалапкан. Улус соннуг-мурнуг сөктүп келген.

— Тургулаңар! Шала кырында чүү-дүр!— деп, садыгжы дүүредир бачыыргаткан.

Кирген кижилер тура дүшкүлээннер. Шынавыла, шала кырында конфеттер чашканналы бергилээн. Садыгжы акша шыгжаар демир хааржааның аксын көргөн — бүдүн болган. Шай, таакпы, арага, пөс-таавы турар хомдуларны көргөн — бүдүн болган. Ооң сагыжында садыгны хок-дазырт үптөп каапкан, ынчангаш чушкуузундан соок дер сыстып келген.

— Че, хей кортук кижиге-дир сен ийин. Соңга шилдери бүдүн-дүр. Аза эвес, шоочалыг эжиттен оор канчап кирер. Күскелер конфеттерни төтчөглөп турду ыйнаан!— деп, трактор бригадасындан келген оол чугаалап бар чорда, шуугаазын үнө берген.

— Болгаан, Чуглур!— деп ону садыгжы Конгулдай үзе шаапкан. Канчап билир сен, күскелер конфет чип, таакпы тыртып турганын кажан-кайа көргөн сен! Дөө ол папиростарны кым тыртып турганыл?— дээш, суугу чанынче хыйыргай көрүпкен.

Ам чаа-ла, соокка доңган бызаалар дег, чийгейничип турган кижилер алаң кайгай бергеннер. Кара демир-биле шап каан кирбиш суугунуң шала ажыттыңган аксындан бир боодал дүңзе таакпы көстүп чытканын Чадагбан эскерип кааш,

чоокшулай берген. Кара өннүг чонар-даштан шала чазаан кулун база чыдар болган. Садыг иштинге күскелер кирбээн, кижилер кирип турганы оон-на билдине берген. Суугу аксынын бичиизин бодаарга, ынаар бичии оол ийикпе ырбыскын кижии кирип турган деп садыгжы база каразый берген.

— Оорлар суугу иштинден кирип турган-дыр!— деп таңныыл Чадагбан бадыткап чугаалаарга, база катап шимээн үнген.

Бажыңның сарапчазынче Чуглурну үндүрүпкен. Ол оон бир боодал таакпыны, беш санныг шүдүнзени октап бадырыпкан.

Оорлар суугу иштинден үнүп чой барган-дыр — дээш, ол оол бады келген.

— Болаада ыяш-даштан чүве чазаар кижии кым ийик?— деп, садыгжы туткуланы берген.

— Черзиден башка кым боор!— деп, таңныыл Чадагбан чоргаарланып каан.

— Көрдүнер бе? Моңгуш Черзии бо садыгны үптөп тургандыр. Кулугурну таптыг шииттирер чүве. Херечизи бо шала сомнап каан кулун болур!— деп, Коңгулдай кыска-кыска тынгылааш, шаланы диртиледир тепсенгилээн.

— Болгаанып көр. Чүвениң баштай ужурун тып алып херек. Боданып көр. Бо суугу иштинче Черзии канчап сынар чүвөл?— деп, Чадагбан хорадаан садыгжыны бичии оожуктурупкан.

Чүве садып алыксаан кижилер садыгжы кайнаар кылаштар болдур, авазын эдерген чаш уруг дег, ынаар алзы көжүп чоруп тургулаан. Коңгулдай улустун аңаа бүдүү чалбарып турарын билип кааш, салгадап араан чөнүк дег, кара өжөгээр човууртап каггылаар болган.

— Оода меңээ таакпыдан садып көрөм!— деп, трактористерниң чорутканы Чуглур чөңгээлей араак чугаалаан.

— Үнгүлөнер, эштер! Санажылга кылдыртыр кижии мен!— дээш. Коңгулдай ээрежип турган кижилерни шуптузун үндүрүпкеш, садыгның эжиин хаапкан.

«Ш И И Т К Е Л»

Бак-чаяанныг, хоптак сеткил кижини чүге чедирбес дээрил? Садыгның суугузундан кирип турган оор туттурган. Ол болза, Моңгуш Черзиниң башкылап турган бөлгүмүнүң сундулуг шевер төлү Дургун-оол болган.

Өскүстөр школазынга кандыг магалыг хүннер турбады дээр ону! Даң адар — бир чаа эртем өөренир. Хүн үнер —

бир чаа оюн ойнаар. Өскүстөр школазында черле кандыг чүвени чок дээр ону?! Халас чемненир, халас хеп кедер. Ном-дептер, кыдырааш саазын дөгере халас. Тываларның бурун тоолунда хаан кижиниң тайжызы безин ынчаар азырадып чорбаан, ынчаар эртемге өөреттирип чорбаам болгай. Ындыг магалыг школага тургаш, садыг оорлай бээр сургуул турарын черле кым бодаан боор!

Школаның улуг залынга ажык суд болган.

— Суд кел чор, туруңар!— деп, бир кижиниң шеригзиргин үнү дыңналырга, хамык сургуулдар, суурнуң ында келген чурттакчылары база ырак черлерден чедип келгилээн адаиелер туруп келгилээн. Ооң соонда хамык кижилер уурук-суурук олуруп алгылааннар.

Дургун-оол шаараш кажаа иштинде тазартыр чүлүдүп алган тетчигир бажын куду халайтыпкан олурган. Ооң хажызында тугурук сандай кырында Кертикпен кара чааскаан олурган. Келген кижилер ол ийи оолдува көөрүңге өй болганнар.

Истекчиниң, байысаакчынын, буруудадыкчынын база судьянын кандыг-кандыг айтырыг салып, чүнү-чүнү чугаалап турганын коптаргаш чоорул? Ол дөрт кижиниң кылыр ажылын Улуг-Хем райондан келген судья Бугажык кара чааскаан кылып турган. Көдээ суурга эң баштай болган ажык судтун канчаар төнгенин ол черниң чону ам-даа чугаалажыр чүве ийин.

— Садыгны чааскаан оорлааның шын бе?— деп, байысаакчы айтырган.

— Шын!— деп, Дургун-оол хөк бодап харыылаан.

— Сеңээ конфеттерни кым чиртчик?— деп, байысаакчы айтырган.

— Дургун-оол!— деп, Кертикпен бадыткаар болган.

Дургун-оолдун оорлап эккелген конфеттерин клазының эштери дөгере үлежип чипкен чүве-дир. Дамчыыр чугаадан дыңнаарга, ооң экииргеп бергилээн папирозун кырган башкызы Моңгуш Черзи база тыртыпкан дижир, ынчалза-даа ону дыңнаан кижилер бар, а көргөн херечилер чок бооп турар. Шынын сөглээрге, өскүс оолду оорлаар, мегелээр чорукка өөредир кижилер ол кырган эвес-ле болгай.

Бир элдеп чүве болза суд дооступ турда болган. Дургун-оолдун назы-хары четпес-даа болза, онзагай айбылдыг херекти үүлгеткен дээш беш чылда эдип-чазаар черге ажылдадыр кылдыр шииткелди номчупкан. Кертикпенни көңгүс агарткаш, өскүстөр школазынга өөрөнмес кылдыр база-ла ол суд үзе шиитпирлепкен. Ажык судка келген кижилер ол шииткелди болгаш ол шиитпирни хоойлу-дүрүм ёзуугаар бол-

ган херек кылдыр көрүп, бир чамдыктары дашкаар үнүп тургулаан.

Чонаада хурал-суглаага ылым-чылым оорар Моңгуш Черзи улуг судьяның чанынга кылаштап чеде бергеш, чалчык кылган эзирик кижиге дег, дидимненип мынча дээн.

— Силерниң бо оолдарны шиидип турарыңар окта буруу!

Судья, белиңнээн ашак дег, сырбаш диген. Мыжыраан күске дег, ооң олурган стулу шыгырткайндыр човууртагылаан.

— Күрүнениң садыын оорлаан кижиге чоннуң өңнүү бе, дайзыны бе?— деп, судья кадыг-дошкун чаңнай каапкан.

Күрүнениң садыы байтык, хуу кижиниң хураганын-даа оорлапкан кижини хоойлу ёзугаар шиидер дээрзин кырган шевер ол душта сактып келгеш, бодун боду буруу шаап, салааларын кыйбыцнадып олурган. Залда долдур олурупкан кижилер Моңгуш Черзиге кайгай бергеннер. Бир чамдык кижилер оор оолдарны баштап турган хартаачызы кылдыр каразып база олурганнар.

— Ада-иези дириг чораан болза, бо ышкаш чараш чалыы оол мындыг тодуг-догаа үеде кайын оорланы бээрил аан!— деп, Моңгуш Черзи боду-ла химиренип олурган. Ооң үнүп огулуг дыңнаан кижиге чок хире болган.

— Шимээни намдадыңар!— деп, судья хөрөктенип каан.

— Менде санал бар ийин — деп, Моңгуш Черзи даңзалыг холун өрү сунган.

— Бо болза хурал эвес, суд-дур, ашак — деп, судья туразында харыылап олурган. Ол бир папка иштинде көктеп каан байысаалга бижин аңдара-дүндере ашкылааш, оптуктур чөдүргүлээн. Кончуг эртинге тып алган дег, бир-ле арындыва катап-катап кадалдыр кайгап, чаңгыс караанга үлгаттырар шилди чоокшулады туткаш, улам-на ээге берген. Залда олурган кижилер ол судьяның тейин көөрге, тас хапка дөмейзимээр болган.

Кымдан-даа шөлээ-чөпшээрел албайн, Моңгуш Черзи олурган черинден туруп келгеш, ыыт чок турар болган.

— Дургун-оол кончуг шевер боор кижиге. Ону дыка аар шийтпейн көрүнер. Назыны чаш амытан-дыр. Өскүс амытан-дыр — Ынча дээш Моңгуш Черзи база катап олуруп алган.

— Хоойлу-дүрүмге удур чүве чугаалап турар, тений берген ашак сен бе? Бо оолдуң орнунга сени шийтсин дээш болчуп олур сен бе?— деп, судья столунче көрүп алгаш, хөрээн киргиредир чулчуруп каан.

Шүүгү даргалаар, судья болур эргени Бугажык та канчап чедип алган кижиге. Хамааты хоойлузун бажының иштинде кирип каап алган кижиге, ынчангаш дүктери дүжүп калган деп

дамчыыр чугаа дынналыр чүве. Улус-биле маргышканда бут кырынга тура өлүр чаңныг. Меге-даа чүве чугаалапканда бодунуун шын кылдыр агартыр. Суд болганда ыяавыла үрөтүннелдиг болдурар дээш хопка-чипке кирген актыг кижини биле-тура чула шиидип амдажаан судья-дыр. Шынын сөглээрге, ол шүүгүнүң бир чыл түр сургуулун дооскан боордан башка, оон ынай тускай эртеми чок амытан-дыр. Ол хиреде ооң даргалаксаар деп чүвези хөлүн эртир. Районда суд чериниң даргазы апаргаш, бодунуң үе-черге карачал эш-өөрү мендилээрге, бир чамдыкта бажын согайтыр, бир чамдыкта, дүлей кижидег, дыннаачаннап эрте бээр. Даштындан көөрге, тулгу моюннуг, кадыр хавактыг, даады-ла тас бажын чоончоон салаалары-биле чазыладыр часкагылаар. Ишти куш чүү тырып каан сыртыккылаштыр шөргөйип келген. Кезек-кезек болгаш-ла дөртен дөрт дугаарлыг сапы-биле шаланы токуладыр тепсенип, олурган столун сирлеңнедип-ле орар. Бир-бир бодаарга, ол судья чоржаң аът мунуп алгаш, дерин-бузун мыжыладыр тепсенип олурганзыг көстүр болган.

Бир чамдык актыг кижилерни хей черге чула шиидипкенин сөөлзүредир билип кааш, Бугажык дээрзи хөрээнин иштинге бүдүү чажырып чаңчыга берген кижидир. Бодунуң алдар-адын кончуг кижиде кылдыр чон аразынга тарадып алыры чуртталгазының кол сорулгазы болу берген судья, кылын-халаг эзирик арагачы дег, мойнун кагыгылап олурган.

Кичээлин эрттирип кааш, Баштак-оол суд залынга кирип кээрге, тенек-даа болза, өөренир чүвээ кончуг сундулуг чораан Дургун-оол боолуг шагдаага кадартып алган, өскүс шет дег, караа бүлдеңейнип турар болган.

«Мен автомат тудуп алгаш, туттурган немецтерни сүртөдип чораан мен. Бир катап чеди фрицти туттурганнар лагеринге чедирбейн, черниң черинге кыра боолап каапкан мен. Командирим айтырарга, «чогуур черинче сүрүп кириптим!» деп мегелепкен мен. Ам канчаар боор, Ровно хоорайже халдып кирер, ында дунчулаан немецтер-биле чула сокчур шак чедип келгенде, туттурган сектер-биле ылчыңнажып турар эвес. «Адырам. Боолуг кижиге кадартыр хире кандыг херек кылып каан сен, оол?» деп кылыктанган бодалын ол башкы дилин казырадыр дайнанып эрттирген.

Баштак-оол башкы пулемёт взводунга чораан кижидир. Ровно дээш тулчуушкун бооп турда, шала кежээликтей чүведир, ооң чанынга частыр бомба дүшкеш, черге диригге-ле хөмдүртүп алган дайынчы-дыр.

Баштай чээрби метр хире дүндүүштелдир октадыпкан, оон соонда билинмейн барган. Бир миннип кээрге, госпитальда чыдар болган. Үнү шуут читкен. Бажы кемдээн, шериг эмчилер

ооң амы-тынын дөңгүп-даңгып ап шыдааннар. Кады чоруткан эштери шагда-ла чангылап келгенде, ооң сураа көңгүс тек турган болгаш ис чок читкен кижидижип турган. Сөөлүндө мүн-не дириг чанып келген. Дайынның уржуу-ла ыйнаан, кедергей ажынчак апарган, бир чамдыкта маргышкан кижизин чудурук-биле чула үстүрүптер.

— Дээрги судья! Мээң өөреникчилерим кандыг херек үүлдөдү кааш, хөйүнү караанга көзүлдүр шииттирип турар чүвөл?— деп, Баштак-оол сири-кавы чугаалаан. Ол душта бажы кемдээн башкы туттунуп шыдавайн барган чүвөл иргин. Ооң килеңнээн үнүн дыңнааш, Моңгуш Черзинин кара баары ажыш диген.

Судья Бугажык ол башкынын чогуум чүү дээнин орта ожавайн барган. Бижик-биликтиг база шериг эртемниг башкынын мурнунга бодун кончуг билдилиг кижиде кылдыр көргүзери бодааш, кажар судья суглук чок сала каапкан.

— Беш муң акшаны оорлапкан өөреникчи-дир.

Харалаан, мегечи чоруктуң бачыттыын чүү дээр ону. Бурун тыванын үлегер сөзүндө «оор, мегениң — оруу чаңгыс» дижир. Садынын иштинге оор кирип турганынга сылдап алгаш, Коңгулдай конфет оорлапкан оолдарның кырынга беш муң акшаны шамнап дүжүрүпкен. Ооң бодап турганы болза, «бичии-бачыы самчыгдал кылыпкан чадавас мен. Оон өртек-үнези беш мундан эртпес деп угаай каапкаш, ол акшаны хынаар улус кээринин мурнуу чарында чажырыпкан турган. Оон ыңай оолдарны байысаап турар үеде, ол мегечи садыгжы район төвү кирип, Бугажык судьяга кончуг ирттин ужазын, кончуг көгээр араганы бүдүү сөнөп турган чүвө-дир. Үптөлгө болган соонда чүглө беш килограмм конфеттер чок болгаш база таптыг-ла беш муң акша чок болганын хынакчы бухгалтерлер илереткеш, оорлар алган кылдыр актылапкан турган. Хей черге корткаш, Коңгулдай ол беш муңу черге хөөпкөн турган. Бир коргунчуг халап ол суд үезинде болбаан чүвө болза, Коңгулдай ол хөөп алган үүжезин бодула чип амыраар турду ыйнаан.

— Беш муң акшаны мээң өөреникчим садыгдан оорлап алган болза, мен база буруулуг мен. Мени база беш чылда кара-бажынга оорар кылдыр шиидип каг, судья!— деп, чоруй Баштак-оол башкы шала кырынга барып ушкан.

Баштак-оол башкыны хорададып болбас дээрзин эмчилер баш удур сагындырып турган. Бир хорадаар болза, кижиде даа бижектеп болур, мээзинче хан-даа чүгүрүп болур дээрзин сургуулдар база билер турган. Хеп-хенертен башкызының шала кырында донгая дүшкенин көргөш, залда турган сургуулдар мөөредир ыглажы берген. Ооң чанынче Моңгуш Черзи кылаштап бар чорда, судья соксадып каан.

— Мени дыңнаңар. Чугаам дыңнаңар. Беш муң акшаны хапка суккаш, садыг чанынга хөөп кааны тывылды!— деп, Конгулдай мөгүдеп чугаалаан. Баштак-оол хенертен өлү берзе, ооң ялазы меңээ база халдаар чадавас деп корга бергеш, мегечи садыгжы бодунуң хоптактанып чажырган чүвезин өчүп берипкен.

Залда сынмарлашкан кижилер Конгулдайның чүнү чугаалаанын орта ожаавайн барганнар. Черле судья кижиге болгаш Бугажык ол садыгжының ялалыг херекти агартыр чүвени боду өчүп берипкенин ылап дыңнаанындан база бодунуң күчүлүг билдилиин көргүзөр күзелдиинден онзагай шиитпирни боду чарлап үндүрүпкен.

— Бо ийи оолдуң назы четпээнин барымдаалааш, чиигелдени көргүзөр.— Оон ыңай чүве чугаалаар арга чок болган. Хамык кижилер шала кырында чыткан башкыже сагыш салып, хөлзеп-дүүрей берген. Сургуулдарны дашкаар үндүрүпкен. Элдеп-эзин кижилерни база тарадып чорудупкан. Бугажык судья база Моңгуш Черзи баштаан каш кижиге зал иштинде артып калган. Моңгуш Черзи стол кырында графин сугну ап алгаш, чыткан кижиниң хөрээндиве саарыптарга, караан көрүп келген.

* * *

Башкылар өрээли. Баштак-оол башкы деткерли берген. Кезек када талар аары киргеш, соок суг күжү-биле мырай анаа кижиге болу берген. Ийи бичии оолду соора шийдип турганын база суд болуп турда олардан чүгле конфеттер дугайын байысаап айтыргаш, чиктиг акшалар дугайын кара өжегээр оюп эртип турганын Бугажык судья миннип сагынгаш, чүгле дери төктүрүңге өй болган.

— Эргим башкылар! Садыгжы Конгулдай дуза катты: хеп-хенертен читкен акшалар тывылбаан болза, херек аартаар турган. Мен дээрге хоойлу-дүрүмнүң кижизи болгай мен. Кады төрөөн акым-даа кемниг херек үүлгедип каар болза, шийдер эргелиг кижиге мен, ам канчаар дээр, албаннын херээ-дир ийин. Ынча деп чоруй семис судья шокар аржылы-биле дери чоткулааш, тын девичеп кыска-кыска тынгылаар болган. Солагай холу-биле графинни туткаш, эмискик эмген чаш уруг дег, эриинден соок сугну пактагылапкан. Оон ыңай тайылбырлаар бодаан чүвезин сактып чадаан.

Баштак-оол башкы тура халааш, мынча дээн:

— Ийи оол мээң өреникчилерим. Бо турган ийи оолду мен бодумнуң бажынымга чурттадып тургаш, оода тос-он классты доостуруп каайн. Моон сонгаар олар оор кылыр болза, бодум улуг яланы хүлээр мен.

— Соксанар!—дээш, Бугажык оң талакы караанга даадыла чыпшыр тудуптар улгаттырар шилин кармаанындан ушта соп эккелген.— Эдип-чазаар колонияже ыяавыла чорудуптар оолдар-дыр — деп чоруй, база катап арнындан суг дерин чоттуна берген.

Башкылар өрээлинде чыглып келген кижилерден кым-даа чүве чугаалаваан. Чангыс-ла Монгуш Черзи бир-ле дуза дилээн дег Баштак-оол башкыже көрүп каап олурган. Дургун-оол биле Кертикпенге ол душта фронтучу башкызындан артык угаанныг, дидим, кээргээчел, сөскүр кижичок ышкаш сагындырар болган.

— Бо ийи оолду Ак-Дургун өскүстөр школазынга тургускан болган ышкажыл. Мээң саналым дорт болгаш шийтпирлиг. Сонгаар бир хоорайда тускай колония чери бар, ында «кижи албас, ыт чивес» херек үүлгеткен, назын четпээн өскүстөр өөредип турарын дыңнаан кижичок мен, Дургун-оол биле Кертикпенни ынаар чорудар саналдыг мен. Оларны ынаар чедирер шагдаа тывылбаза, мен-даа чедирип боор мен!— деп, Баштак-оол ынак адазы дег чаңнап турган.

Шагзыраанындан удумзурап олурган судья башкының сагынгыр болгаш чөптүг чугаазын дыңнааш, ол боралгактыг херектен ол-ла дораан, ол-ла хүн адырлып алырын бодай берген. Ооң кадында бодунуң хоойлуга таарышпас частырыг кылыпканын кымга-даа билдиртпес кылдыр былгап каапкаш, көдээ суурнуң чурттакчыларынга, өскүстөр школазының башкыларынга бодун ызулуг кижичок кылдыр шылгарап көстүрүн бодааш, Бугажык шуудунга кире берген.

— Бо ийи оолду Баштак-оол башкыга хүлээдип бээр-дир мен. Каш хонук ооң хайгааралынга турзуннар. Дөргүл-төрели бар болза, ужуражып алзыннар. Хуусаа чедип кээрге, бижик чорудуптар мен. Баштак-оол башкы бо ийи оолду боду баштап алгаш, тускай кижизидилгениң школазынга чедирип каайаан. Хуусаазы — үш чыл!— деп, Бугажык айыткаар болган.

— Башкылар өрээли база катап ыржым апарган. Удурланыр-даа, удурланмас-даа кижилерниң бары, чогу көнгүс билдинмес болган.

— Дургун-оол кончуг шевер кижичок болур оол ийин. Мээң изим истеп болур оол ийин. Ол оолду арттырып каар арга бар ирги бе? Мен бодумнуң билир чүвем ол оолга дамчыдып бээр бодаан кижичок мен ийин. Дыт чеже-даа күштүг болза, шаа кээрге, дазылы ирээш, ужар болгай. Кырган кижичок бөгүн орар, даарта тайып ушкай, ынчаарга кым мээң ыяш-даштан чүве чазаар эртемиң салгап аарыл?— деп, Монгуш Черзи муңгарап чугаалаар болган.

— Кижичок чымчактаарга, хөлүн эртип турар силер. Бо ийи

оолду чарып болбас, ийилдирзин Саянның сонгу талазынче чорудунтар. Чаа черге чеде бергеш, дыважан деп чүл, шам-была деп чүл дээрзин таптыг билип алгайлар аан!— деп, Бугажык кырганның кээргелин үзе кирип каапкан.

— Дургун-оол биле Кертикпенни мен хүлээп аайн. Мээң бажыңымга тургаш, олар кандыг-даа херек үүлгетпес дээрзин азап тур мен. Олар сес дугаарны шымбай дооскан оолдар чүве. Оларны чедер черинге чедирип шыдаар мен!— деп, Баштак-оол башкы ийи чаштың салым-чолун бодунуң холунга кирип апкан.

КОГАРАЛ

Эки аъдын ышкынарга — чадаг калыр, эки эжинден чарлырга,—орук боглур. Өскүстөр школазынга Белек-оол часкаар чайын чеде берген,— ол ооң аңаа сөөлгү катап чорааны ол болган. Ол суурга чурттап турган Моңгуш Черзи уруглары-биле кады Кызылдыва көжүп чоктап келген. Чап-чаа туттунган Тываның чурукчулар эвилели бодунуң улузунга бир өрээлди оочур чокка бээрин Кызылдың хооркүүскомундан дилеп апкан. Дөрт каът даш бажыңның адаккы кадында бир өрээл ол кырганның чурттаар-даа, чазаныр-даа чери болу берген. Өскүстөрниң Ак-Дуруг суурда школа-интернадынга ооң тургустунган чылдан эгелеп ажылдап келген Баштак-оол Борбаковичиниң бодунга ужуражыр сагыштыг келген. Садыг чанында көк будуктуг карандаштан бижээн чарлал азып каан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи эки турачы Баштак-оол Куулар, биле аныяк болгаш хоочун салгалдың кижилери ужуражыр. Оон ыңай чүнү бижээнин номчугулаан. Ол ужуражылга кажан, каяа болуру билдинмес, ону бижээн черин та харбаң хол, та каңмыыл хат чүве, үзе-чаза соп каапкан.

Чүве айтырыпкы дег кижидилегзинип орда, шериг идик-хептиг эр кылаштап келгеш, ёзулап бараалгаан. Ону сээден кижидеп билбээн ужундан чорумал журналист бажын согайтып мендилешкен. Ол эрниң хөрээнде орден-хавыяа сыңмас чүве: Тыва Арат Республиканың дээди шаңналы Республик ордени, Күш-ажыл ордени база Совет чазактың Кызыл тук орденинде эгелээш, Маадыр-ие медальдың бирги чадазынга чедир дизе-дизе кадагылапкан. Он уругну төрээш, азырап дорукуртурган ие кижиниң эдилээр медальын чүге хөрээнде кадапканы арай чиктиг болган. Херэежен эжинден чарылгаш, байырлалдың хүнүнде уругларының адазы деп атты сактып, аан хөрээнде кадапкан хире болган. Идиди дээрге кылайтыр чүлгүгүлөп каан кара сапыктар, будун көдүрерге, хола-хола шоптулары кылаңнажыр. Сарыг-ногаан хөйлең, чүвүрлүг, Кур

дээрge сап-сарыг савыяа. Хаваанда кызыл беш-адырлыг чай-гы бөрттүг. Солагай чартында бижик-бажык сугар чугажаак кылагар сумкалыг. Ооң бир онзагай чүвези — дайынга шыл-гараан аъттыг шеригниң командирин шаңнаар мөңгүннеп шокарлаан селемени көөргедир астыпканы болган. Гвардейжи демдээн хынап көөрге, чөвүрээден оюп каан ышкаш болган, ынчалза-даа суйбап хынаарындан дидинмээн.

— Таныжып аал. Гвардейжи Хек-оол-дур мен. Мени суур-нуң чону манай берген боор!— деп, дарс кылдыр ёзулааш, ол кижиге клубтува шиглей базып чорупкан.

Ада-чурттуң дайынынга киржип чораан эки турачыларның адын-сывын бижээн данзылыг чораан боорумкай деп, Белек хомудап үнген. Оон башка ол кижиниң шын, мегезин дораан тудуп алгай.

Клуб иштинге кире бээрge, куп-куруг болган. Клуб эргелекчизиниң өрээлинге баарга, үш кижиге олурган Баштак-оол Борбакович журналист көрүп кааш, дуп-тура халаан. Хол тудуп мендилешкен. Самдарак олурган черинден чүгле хөрээн өндөйтип каан. Клуб эргелекчизиге уруг келген кижиге олурар сандай ап бергеш, дайын үезиниң бир планказын картонга чыпшыр туткулаан.

— Үжен минут арткан. Улус-даа эндерлип-ле келир эвеспе. Чугаалаар чүвезер бижип алган силер ыйнаан ала, башкы?— деп, ол уруг сагындырып айтырган.

Дыңнаваан чүвемни дыңнаар-дыр мен. Көрбээн чүвемни көөр-дүр мен. Кандыг кончуг чоруум аайлашкан кижиге боор мен. Баштак-оол биле Самдаракты ийи аңгы аажы-чаңныг, ийи аңгы сонургалдыг деп канчап соора угаап турган кижиге боор мен. Бо ийи башкы күжүн кадып алгаш, дайынчы идегелдин алдар-адынга тураскааткан ужуражылганы кылып турар улус ышкакжыл деп журналист миннип олурган.

— Мен саазынга чүве бижээш, номчуттунуп албас кижиге мен. Бажымга чүү кирер-дир ону чугаалаар мен,— деп Баштак-оол Борбакович шөлөөн чаңнап олурган. Ооң чазык-чаагайы кончуг, омак-хөглүү кончуг. Дайынга кедип чораан хеви артап барган, ынчангаш чүгле байырлалдар хүнүнде кедер кара костюмун кедипкен, орденнерин болгаш медальдарын чайынналдыр кадапкан бооп-тур. Оларның өң-чүзүнү мырай чаа хевээр болгулаан. Бир чамдык ада-иени, мурнакчы малчынны, сураглыг тудугжуну чалаарга, келбейн баар ийикпе, озалдап кээр. Баштак-оол ажылдан, хуралдан озалдаар дириг кара хөңнү чок, ооң бир шак бурунгаар чедип келген ужуру ол-дур.

Чыыш болур черге Самдарактың чүнүң ужурундан эрте-жик келгенин клуб эргелекчизиге уруг эки-ле билип чадаан. Ол аап-саап чүвени шору дарганнаптар, чазаныптар кижиге

дир. Чөвүрээ орденнер, ыяш селемени хөк бодап кылгылааш, сээдең Хек-оолду чула дерип-чепсеглээш, хайым чоннуң аразынче хеп-хенертен шала сөөлзүредир кириптерин көгүдүп алган. Самдарактың клуб чанынга эрте келген байгы херээ — олаа чоокка Хек-оол чедип келзе, ону ынаар кирибес, дашкаар үндүрер, чүгле хүндүлүг болгаш чалаттырган кижичүве чугаалаан сонда кирир планныг турган.

Самдарак олурган черинден белиңнеп тура халааш, соңгадыва хараалдай берген.

— Олур-олур. Кайнаар далажырың ол. Оода гөп черден журналист келген-дир, бо чыышты кады эрттирип көрээл!— деп, Баштак-оол өде-чара чугаалап-тыр.

Бир эвес Баштак-оол Борбакович чүгле клуб эргелекчизибиле кады турган болза, Самдарак күш-биле үне халыыр турган, ынчаарга журналист кижичанында олурар боорга, турааргак чоруу тыртыла берген. «Бак чорук башка халдаар» деп үлегер чугаа бар. Өскүс чаштарны кижизидеринге база суурнуң чурттакчы чонунга дыка моо-яралыг чүвени боду үүлгедип алганын Самдарактың сагыжы чулчургайын сыртыладыр ялалай берген. Ол хиреде дезер чылдак тывылбаан.

* * *

Сээдең кижиге черле канчап бүзүрээр боор. Хек-оол азаан аксын элевейн барган. Ол хүн ол суурда ол дег ааскежиктиг кижичок ышкаш сагындырып келирде, чаңгыс черге болчаг шагын манаан олар аргажок апарган. Олаа кавы бажыңнарның ыдын-кужун дүүредир коргудуп, элээн каш кадайларны коргудуп, каапкан.

«Ядараан кулугурлар! Артистер келген дээнде — клуб баар. Кино болур дээнде — клуб баар. Арат чоннуң херээ дээш арыг ханын төп чораан дайынчылар-биле ужуражыр дээрге, чоп саадап турар силер. Дүргеденер ядараан кулугурлар!»— деп, бажың чанынга келгеш-ле, ооң кончуттунар сестери ол болгулаан. Угааны үнүп-кирип чоруур кижиниң бирде чүгээр ойбуннуг аксы-сөзүн дыңнап чаңчыккан кижилер ооң далаштырган чугаа-соодун кулак дашты-биле дыңнап эрттирилээн. Бир чамдык кижилер ооң шериг хевин, чөвүрээ орденнерин, мөңгүн селемезин магадап көргүлээр-даа болгулаан.

Ол хүн Хек-оол кончуг дидим кижичо болу берген. Кудумчуну куду бадып орда, бора дииспей уткуй халып келген. Ону кужактапкаш, Самдарактың бажыңының чанынга чедире бергеш, херим иштинде удуп чыткан ызырар ытты кара өжөгээр оттурупкаш, ооң кырындыва херим ажыр шывадапкан.

Ийи кончуг өжээтти черни сиртиледир тутчу-ла бергеннер. Дииспейниң сиртинде дүктери, түме-сая каң инелер кадап каан дег, шаараартыр тургулап келгилээн. Ызырар ыт дап бээрге, дөрт-беш катап андарлы бергеш, чаза ойда дүшкен олчаан дөрт даванын сарбаңнады берген. Ырланган ыт кезек када харлыгып тургаш, база катап туткуланы бээр орта, окталдыр тура халааш, кадап каан чагы бажынче үне халаан. Ол аразында Хек-оол чааскаан тадыладыр каттырып, селемези-биле демир илчирбеде туткуланган ыттыва кожаңнадыр арныгылап каан. Кончуг сээдең чүвөң чоңаада хаалга хак дээрге, үне халыыр Самдарак көзүлбес боорга, база-ла кылаштап чоруп каан. Сээдең эр орук ара тура дүшкеш, ону дерип турганы Самдаракты чааскаан арагалааш өрттени берген деп сезигленгеш, дүрген-дүрген басыпкан.

Орук кыйыында чүвө кылаш диген. Хек-оол сегирип аарга, хола базыткыыш болган, ону орден деп бодааш, кызар-өөк-биле хөрээнге кончуг камныг илип алгаш, база-ла хей каткызын хидиледир каттырып каан.

Өрүглүг кажая чанында бажыңга келген. Бора тал будуунда бир сааскан чылчырткайндыр эдип олурган. Хек-оол оранның ол кужу-биле чугаалажы берген.

— Бо суурда мен дег маадырлыг чорук кылган кижин бар бе ынчаш, билер сен бе? Дөө клубка дораан чеде бер. Мээн чугаам дыңнаар сен. Каяа-кайа чаалажып чорааным чугаалаар мен. Мээң орденнерим шыңгыраарын дыңна — дигеш, хамнаан хам дег силгиленирге, сааскан хоюп ыңай болган. — «Могаттынганның бодунуң шорuzu!» — деп кыжангаш, Хек-оол ол саасканның ушкан уундува чудуруун арнып каан.

Клуб чанынга чоокшулап келгеш, үнгүрүнче шуужуп тургулаан кымыскаяктарны көрүп каа-ла Хек-оол тура дүшкен. Бир кымыскаяк кызыл баштыг ак куртту читкелепкеш, дедирленип алган сөөртүп бар чыткан. Шаа төнгени ол боор оң, сала каапкаш, олчазын долгандыр халыгылаан. База бир кымыскаяк келгеш, эжинге дузалажы берген: ол ак куртту ийилээн үнгүрүнче сөөртүп чорупканнар.

— Ядараан кулугурлар! Клубка хурал боор чүвө. Далажыңар. Мен аңаа келген кижилерге орден хавыяам көргүзөр кижин мен. Үңгүр иштинче кирбечер деп чугаалап турар кижин-дир мен ийин. Силерниң-биле ылчыңнажып турар харыым чогул. Мени улус манай берген боор. Дүрген-не клубче баргылаңар. Хуралдан озалдаар болзуңарза, талаар эвеспе — дужаал бижиир мен. Мени тооваан кымыскаяк бүрүзүн доңгудар мен. Мээң-биле маргышкан кымыскаяктың кара шорuzu, ажылындан үндүр хөөглептер мен. База катап шыңгыы сагындырып каайн: мээң ам эрге-дужаалым улгаткан — мөңгүн селемелиг апарган болдур мен ийин. Бо суурнуң уругла-

ры даады мени кожамыктаар болгай.— Селемезин астып алган шериг оолга барыксаар мен». Чаа кайы хире алдаржаан кижидир мен!»— дээш, Хек-оол кылаштап чорупкан. Та чүну сактып келгени ол чүве, база катап кымыскаяк үңгүрүнге чедип келгеш, черни диртиледир тепсенгилээн.— Хурал боор дээрге, аарыгзый бээр, картошказын казып аар дээнизиг — кадыкшый бээр кижилер бар. Ядараан кулугурлар. Кызыл-кымыскаяктар, мээң чалаан черимге барбас болзунарза, кедизи багай, үңгүрүнер иштиндиве изиг суг кудуптар мен!— деп кыжанып кааш, чөвүрээ орденнерин сыйбангылаан.

Дыйлаңнадыр кылаштап, көргөн-не чүвезинге бодун кончуг кижидир көөргөттинип чорааш, Хек-оол клубка кирип келген. Ээн. Сооксумаар. Самдарактын көгүдүп каанын ёзу-гаар алыр болза, клуб иштин суурнуң хамык чону долган турар, ынчан олар кымның-на орденнери хөй болдур, чаңгыс ону магадаар, чарашсынар турган. Кажан-даа Хек-оол бодун сээдең кижидир санаваас чораан. Бир чамдыкта чугаазы ойбуннуң апаар, бир чамдыкта улустуң алгы-кежин, аргамчы-киженин эттээш, кедер идик-хевин тып аар. Ёзулуг турумчуур чери чок, чер-ле кезип чоруур амытан иргин. Кыргызаннар бажыныңга аппарып каарга, даады кадайлар өрээлинче бакылаар боорга, үш-даа катап үндүр бижээн. Чаа-Хөлдүң сээдең кижилер эмнедир тускай эмнелге черинден каш-даа катап дургуннаан.

— Ядараан кулугурлар. Мени чоп уткуп албааныңар ол. Бо суурда мени билбес кижидир бар эвес, менче чоп кижидир чорутпааныңар ол. А халак! Озалдаан-дыр мен. Мээң даргам Самдаракты көрдүңер бе? Чоп көзүлбейн-дир. Бо суугу иштинче суп каан боор?— деп чулчургулааш, Хек-оол сапы-биле шаланы токкуладыр тепсенгилээн.

— Чүү ындыг кижинил ол?— деп, Баштак-оол шыңгызы кончуг апаргаш, Самдаракче кезе көрүпкен.

— Адыр!— дээш, Самдарак эжиктен бакылай берген. Хек-оол ол-ла болгай. Ооң үнүн танааш, чигзинип турган болза, кеткен хевин көргөш, ылап-ла бүзүрөп каан. Донгайып алгаш, суугу аксындан бакылап чыткан. Чигзинчиг чүве — ооң келир болган шагын уттупкаш, эртежик чедип келгени. Қо-вайып келзе-ле, почтачы уругнуң кызыл-шокар аржынын бажында ораап алган бооп-тур. Ол аржыылдың азында ыяш базыткыыш илбектели берген, оозун бодаарга, ол уруг оозун чуггаш, азып каарга, дайынчы бөргүн уштуп октапкаш ооң-биле бажын ораап алган хире. Самдарак аңгадаан олчаан эжикти хаай каапкан.

— Чүнү көрдүң?— деп, Баштак-оол сонуургай берген.

— Мен чорууйн!— деп, бодунуң чүдек-бужар чүве үүлгет-

кенин ам чаа миннип келгеш, Самдарактын кулаа кыза берген.

— Олур. Мана! Мээң чугаам дыннаар сен. Улус мурнунга чүве чугаалап чорбаан кижиге мен, сүрлүг чүве-дир. Бичии мана. Кырган тоолчулар, мурнакчы малчыннар, хөй уруглуг кадайлар, аныяк өскөннерниң арын-нүүрүн бодааш, желгеним бо. Биске дузалаш. Мени кээрге. Бажыңыңче далашпа. Кадайыңга барып четтиге бээр сен!— деп, Баштак-оол Борбакович эш тыртып, ээрежи берген.

— Аржыылым эккел, сээден!— деп, почтачы уруг ыглап-сыктап маннап келген.

— Амы-тыным алыңар. Суугу иштинден аза үнүп келди!— деп, Хек-оол сүртеп алгыргаш, клуб эргелекчизиниң олурар өрээлиндиве кире халаан.

Эзирик болгаш сээден кижиге биле эптиг-чөптүг чугаалажырын, оларга күш дөгөп болбазын Куулар Борбакович тергиин билир чораан.

— Кортпа-кортпа! Ма, пактавыт!— деп, Баштак-оол бир стакан соок сугну Хек-оолга ижиртипкен. Оон оожургай бээрге, сандай кырынга олуртупкан. Удаваанда почтачы уруг кирип келгеш, оон бажындан шокар аржыылын ушта соп алган. Та чүүден чүве, Хек-оол чүгле хөрээнде чөвүрээ орденнерин чажыра туттунган.

Гвардейжи демдектиң чанында доос-кара дүрзүзүн өтүндүр кылып каан херээжен кижиниң каастаныр чүвезин кадап каанын көргөш, Баштак-оол Борбакович хорадаанындан олурар дүжөр часкан. Төрөөн чурт дээш тулчуп чораан шылга-раңгай дайынчының демдөөн чүү деп мелегей сээден кижиге тыпсып бергенил?

— Сенээ бо мөңгүн селемени кым кылып берди?— деп, Баштак-оол хөөреди каапкан.

— Самдарактын берген белээ-дир ийин!— деп, Хек-оол мактанып харыылаан.

Кырган кижиге бичин думаа дээптерге, ыш-биле баар чоруктар хаая тургулаар. Мээзи кемдей берген дайынчыга, оон кадында эмчилерниң хорададып, хомудадып, ажындырып болбас деп шынзылганы берип каан хоочулуг кижиге, ылаңгыя оон арыг-чаагай алдар-адын дора көргөн үеде бергениң бергези таваржыр болгай. Гвардейжи дайынчының идик-хевин, хөрөк демдөөн, Ада-чурттуң орденнерин мегелеп кылдырткаш, сээден кижиге эдилеттирип турар кижиге кады ажылдап турган башкы эжи деп бодал сагыжыңга кирип келирге, Баштак-оол моорап барып дүшкөн.

— Улуг когаралга таварыштывыс аа!— деп, аныяк журналистиң чугаалаан чүвези ол болган.

Баштак-оол Борбаковичиниң хөрээндиве соок суг кудар-

га, караан багайтыр көргөш, оң холун бичи көдүрүп чоруй, бир-ле чүвө чугаалаар дээш, чадап-ла каан. База каттап аныак журналистиң арнындава көргөш, карактарын шийипкен...

Моон сонгаар Баштак-оол башкының үнү үнер бе? Угааны кирер бе? Ооң шыңгы болгаш чөптүг негелдезин өскүстөр школазының уруглары дыңнаар бе? Ол айтырыгны кым-даа харыылап шыдапас апарган.

Суурнуң эмчизи сүт-бараан фермазынче — эъди аараан саанчыже чалаттыра берген болган. Харалаан, ол халаптын болурунун бичи-ле мурнуу чарыында суурга келген автобус расписание ёзугаар район төвүнче чоруткан. «Чыда өлүр чылап эвес» деп үлегер сөс бар. Чангыс хондур школаны клуб эргелекчизинче карактадып каан. Өскүстөр школазының суг сөөртүр Хертеш-Шилгизин таңныыл ашак Чадагбан тергелепкен. Чүгле ишти тынныг Баштак-оол Борбаковичиниң сээден кижилер эмнээр Чаа-Хөлдүң эмнелгезинге барык даңны атыр чорааш, ийи кижичедиртип эккеп каан. Чадагбан биле Белек-оол кончуг аяр тергеден чүнү-даа чугаалапас, чүнү-даа тоовас фронтучу башкыны аргажып дүжүргөш, «шырга» кырынга салыпканнар. Ак-ак халаттарлыг үш уруг, бир эмчи оол четкилеп келген.

Белек-оол машиналар маңнаар оруктува кылаштап бар чыткаш, орун кырында чыттыртып алган эки турачыны дыка-ла кээргеп чораан.

Б А Ш Қ Ы М Г А Б Е - Л Э Э М

Дургун-оол эр болган, эзенгиден тептинген. Ол ынчан он классты дооскан. Слесарь эртемин база чедип алган. Анай-кара чажындан кады өскөн эжи Кертикпен-биле шеригге келдирткеннер. Оозу холуттуруп каапкан. Терлиг-Хаяның мөңгүн-суу тывар черинде чолаачылар хереглеп турар дээрге, ынаар чоруткан. Дургун-оол кадык болган. Шеригдиве чоруур бижини ап алган. Чогум кажан чоруурун айытпаан. Кызылдан ырап чоруурда, шериг черинге дыңнадырын шыңгы сагындырып каан, Дургун-оол ону-даа сагывайн, барыксаан чериндиве Ак-Довурак баар автобуска олурупкаш, хап чорупкан. Соңгаарга өөренип тургаш-ла, алюминийден тулчуушкунче селемезин чайбышаан, шаап-халдаан аъттыг шериг кудуп алган. Оозун Баштак-оол Борбаковичиге белек кылдыр чедирип бээр дээш чорутканы ол иргин. Орук ара улустан ол башкы сээденнер эмчизинде чыдар дээрге, көңүс шынзыкпаан, ынчалза-даа Чаа-Хөлге дүжүп калган.

Дургун-оол сээденнер эмнелгезинче бар чыткаш, черле

чангыс башкызының дугайында бодап чораан. Школадан де-зип турганын, ол башкының сүрүп эккеп турганын база суд бооп турда, бичии чазыг кылыпкан өөреникчизин кээргеп келгеш, моорааже дээр сагыш салып келген кижин дег хайыра-лыг кижин ол оолдуң сагыжында чок ышкаш апарган. Тенекте-нип-даа чорда, ол башкы кончуп-сургап чораан, школаның ха-на солунун шору каастап чуруптарга, ол-ла башкы мактап-чөптөп чораан-на болгай. Адам-ием солаан кижин — Куулар башкы-ла болгай, оран-бажыңым болган чер — ийи каът шко-ла-интернат-ла болгай деп миннип кээрге, чүлдү-чүрээ дүр-ген-дүрген сога берген.

Эмнелгениң эжиинге келгеш, Дургун-оол база катап пид-жагының иштики карманын үжеккен — башкызынга тудар белээ бар болган. Ол та чүзү чүве, база катап сыйбагылааш, уштуп көөрүндөн боду-ла ойталап каапкан. Чорук чогаан — ак халаттыг тыва угбай Дургун-оолга ак халат кедиргеш, бичин өрээлге чедире бергеш, эжикти кончуг аяар ажыткан. Оон кезек дыңнаалап туруп-туруп азыгда орундува холун айыткаш, кирерин болгаапкан чүвең иргин.

Орунда чыткан кижини танып каапкаш:

— Экин-и, башкы! — деп, Дургун амырап-сайырап менди-лешкен.

Эң-не баштай улус-биле менидлежирин өөредип каан баш-кызы ол. Хүндүүргек чаңчылын көңгүс уттуп алган, чүгле ка-раа кылаңнаар болган. Кудумчулап эртип чыткаш, өөреникчи бичин эгенгенинден, оюп бар чыткан болза, ол башкы чеде халып келгеш, ыяап менидлежир чораан-на болгай але. База катап Дургун-оол башкызының адын адап менидлешкен. Баштак-оол Борбакович топтап көргөн. Бажын ковайткан. Холдарын шимчеткен. Арны-бажын көөрге көңгүс анаа ки-жи, харын кызыл-хүрең шырайлыг. Бажын дөңгүрертир чү-лүдүп алган, та чүлүттүрүп каан. Бир-бир бодаарга, кончуг сырый кара дүктери калчанайтыр дүжүп калганзыг, оозу-ла шын болгу дег. Ам баш дүгүнүң өң-чүзүнүн тодарадыры бер-гедээн...

Башкылап турар шаанда Баштак-оол Борбаковичиниң ба-жынынга кире бээрге, стол кырында номнар эндерик чыдар болгай. Ам ооң сыртынының чанында «дуумба» кырында куруг стакан турган.

— Мени тапывайн-дыр силер бе, башкы? Силерниң өөре-никчинер Дургун-оол ышкажыл мен.

— Дургун-оол! — деп үзүк-боолук сымырангаш, хөрээн ковайтып келген. Тенек-даа болза, орлан-шогаа өөреникчизин үш чыл болгаш көстүп кээрге, тура халааш, хөрээнге чып-шыр куужактаптар бодаан — хоржок болган. Дургун-оол ёзу-

луг эр апарганын, ооң мага-бодунуң шилиндээн Чадагбан ашактың тоолчургу маадырынга деннеп чугаалаар сагыштыг — үнү үнмөс болган. Канчангаш-ла көрүптерге, Баштак-оол Борбаковичиниң карааның чажы борбак-борбак төктүп, ак-чоорган кырындыва чазыладыр дүжүп тургулаан. Хеп-хенертен сеткили хомудааш, моорап барып дүшкен соонда, фронтуга кемдээн бажының мээзинге хан чүгүргени ол-ла ыйнаан, Баштак-оол башкы чүве чугаалавас апарган, солгай чартыы билинместей берген, орун кырында чыдар, чүгле дыңнаар апарган.

Дургун-оол аймаарай берген. Баштак-оол Борбаковичиниң күш-шыдалы ооң күзээн бодалын ууй албас апарганы кедергей кээргенчиг болган: чалгыны сынык айлаң-саасканга дөмейлешкен. Соңгазын ажыдып каан өрээлде башкызы биле өөреникчизи ужуражы бергеш, чугаалажып албас болганындан кайгажы бергеннер. Баштак-оол Борбакович бир-ле чүве айтырган, ооң чугаазы билдинмес боорга, човулаңга туттурган башкызын муңгаратпас дээш, дыңнаачаңнап бажын соганнаткан. Дыңнаар хире боорга, эмчи угбай келгиже, бодунуң дугайын башкызынга төөгүп берген.

— Башкы! Башкым! Мени силер кижы кылып каан силер. Мени силер эртемге өөредип каан силер. Ада чокка ада болган башкым силер. Силерниң дугайыңарда даады сактып чордум. Ортумак эртемни чедип алдым. Он бир класс доостум. Чазаныр-даа, дарганнаар-даа болдум. Чүгле чаңгыс катап чурум үрээн мен. Чурум үрээн бис. Биске кым-даа Тывадан келбес, бисти Тываже-даа чорутпас болган. Тосту дооскаш, бир катап дургуннаан бис. Ол чоруп олургаш, Абаканга туттурган бис. Билет садып аар акша кайда боор. Вагон кырынга үне бергеш, олуруп, чыдып, чаштып келгенивис ол. Бистиң баштарывыс дөңгүрээртир чүлүп каан чүве, оон-на тускай школаның сургуулдары деп билип кааннар боор он, демир-орук ажылчыннары бисти шагдаа черинче поезд орукка чорда-ла дыңнадыпкан чораан. Ачинскиден бээр вагонга бир дежурный кадай киригеш, бисти чемгерип-чемгерип, удудуп каан. Тывага чедер чүве кайда боор. Абаканга поезд доктааган. Вагондан үнүп чыдырывыста, бисти ийи шагдаа тудуп апарган. Үжеткен бис. Кертикпенниң-даа, мээң-даа карманымдан чүве тыппааннар. Оон бисти бир шагдаа ийли-дивисти үдеп чедиргеш, школа-интернат директорунга дужаап берген. Оон ыңай багай чүве кылбаан бис, башкы. Өөренип-ле турган бис.

Баштак-оол Борбакович караан безин чивеңнетпес хире болган. Сактырга, ол бир-ле чүве сымыранып айтырыганзыг болган. Дургун-оол девидей бергеш, бажын чайган. База

катап Баштак-оолдун карактарындан чаш сыстыгылап келген. Ол башкы дыңнаар кижн бооп-тур, ынчаарга өөреникчизи ону кулаа база дүлейлеп калган деп соора угаапкан. Оон ыңай ону тыртылдырбазын бодааш, ооң айтырган чүвезин билбес кижн бооп бажын чайганы улуг частырыг болган. Шынында, ол башкы «кажан чедип келдин?» деп имнээн ышкажыл. Олураарын, чоруурун, кандыг дуза чедирерин Дургун-оол билбестеп калган. Човуланга туттурган башкызы кавайда чаш уруг-биле дөмей болган. Ыглап чыдар чаш төлдү иези кижн көзүлдүр каап шыдаар бе ынчап? Башкызының чанынга манагып олурда, оозу база катап оңгарлып келген.

— Силерге тутсур белээм бо-дур, башкы!— дээш, Дургун-оол алюминийден кудуп каан аъттыг кижизин тутсуп берген.

Баштак-оол Борбакович халдып орап аъттыг шеригни көрүп кааш, тыва эки турачыларның командири сурагылыг капитан Адыг-Дүлүш Кечил-оолду сактып келген. Бодунун аныяк назынын, эмдик аскырыны безин чүген чокка мунуп өөредип чораанын, фронтуга кончуг аътты мунупкаш, немец-фашистиг өлүрүкчүлөрнн сындыр сывырып, тулчуушкунче халдап кирип чораанын бүлүртүн-балыртың сактып келген. «Ынак башкым Баштак-оол Борбакович Кууларга хайырлаан белээм-дир. Өөреникчизи Дургун-оол» дээнин ол демир аъттын таваан андара тудупкаш, эрнин чөлбүннедир номчупкан.

«Моңгуш Черзиниң изин истээн-дир сен. Ол шевер ирей сени көрзе, та кайы хире амыраар ыйнаан. Сен ам ооң чанынга чуртта, ажылда. Ол шевер Кызылда чурттай берген болгай. Чер кезээн херээ чок. Турумчуп ажылдаар. Түр када ооң бажыңынга чурттап тургай сен. Айга хонуптар херексел кылыр эртемден-даа, күрүнени чемгерер тараа кылып турар колхозчу-даа, чоннуң төөгүзүн бижиир эртемден-даа, ыяш-даштан уран-чараш чүве кылыр шевер-даа төрээн чуртту боттарының салым-чаяаны-биле, ажыл-ижи-биле алдаржыдар кижилер-дир. Каям, хаваандан ошкап каайн, дунмам, моон соңгаар та ужуражыр бис, та ужурашпас бис. Аарыг кижини канчап билир, даарта чүгээртеп болур, соңгузу хүн өлүп болур. Бот чоруурга багай, бир болумчалыг уруг-биле таныжып ал. Салым-чолуң кандыг-даа болур болза, сени ыяш-даштан чүве сиилбип чазаарынга өөредип каан улуг башкым Моңгуш Черзини черле утпайн чор. Каям, хаваандан ошкап каайн. Белээң алгаш, өөрүп тур мен, дунмам!» дээниг сергеп келгеш, алюминийден шуткуп каан белек аътты «дуумба» кырынга тургузуп алган.

Дургун-оол ээгип бээрге, Баштак-оол Борбакович ооң хаваандан ошкап-ошкап, кулаандан чым-сырт кылдыр шымчып каан. Ол-ла-дыр-ла.

САГЫШ ААРЫЫ

Бир катап Ак-кыс чайгы дыштанылга үезинде чурумалдыг хаялар, кижн көжээлер база бижиктиг тураскаалдар бар черлерниң допчу даңзызын кылыр хүлээлге алган. База катап Ак-Дуругга чедип келген.

— Хараганныг талдар аразында ак даштан кылган кижн көжээ бар!— деп, Конгулдай бүзүредипкен чүвең иргин. Ол ирейниң ол чугаазын Ак-кыс институттун үш дугаар курузунга өөренип тургаш-ла дыннаан чүве-дир. Оон бээр каш-даа чыл болган. Институт дооскаш безин каш чыл ажылдап каапкан.

Ак даштан кылган кижн көжээге шаг-шаанда хамнар дагып хамнаан турган деп чугаа база дыннаан. Бир оол ол көжээден бедиктенип тептингеш, аъдын чавыдактап мунупкаш, оон ол олчаан шапкаш, өлүр октаттырган деп тоол чугаа база дыннаан. Ак даштан кылган көжээге дээп болбас — ыдыктыг көжээ, бир эвес ол хорадап-киленээр болза, кымнындаа амы-тынынга чедер деп коргунчуг чугааны Ак-кыс бичии чорааш-ла дыннап чораан. Чоннуң уран чүүлүнге хандыкшываан чүве болза, Ак-кыс ол ак көжээниң дугайында бурун шагның чугааларын уттуп каап-даа болур-ла турду ыйнаан.

Ак-кыстың школага кады өөренип чораан эштери шупту өгленгилээн, ынчангаш Ак-Дуругже баарындан арай эгенир апарган. Ооң кадында ооң бир чамдык эштери Парижке, Берлинге, Прагага, Бухарестже, Делиге, Каирге барып кагылапкан. Бо чылын Ак-кыс бир удаа даштыкы чурттарже дыштанып чоруптарының кыры келгеш, ак даштан кылган ыдыктыг көжээниң чизе-даңзыда безин ады кирбээнин билип каапкаш, биргээр бодай берген. Бир катап Моол Арат Республикаже чораанын сактып кээрге, база бир кадагааты чуртче чоруптар хире болган. Эртем архивинде чүү-хөө чүвөлери чүгүртү көрүп олурган. Алдарлыг шевер Моңгуш Черзиниң допчу намдарын дилээш, тып-ла чадаан. Ооң бир ажылының эртем паспортунда мындыг домак бар болган. «Мен бичии чорумда, улуг улус бистерни ак даштан кылган кижн көжээ чанындыва чагатпас чораан. Бистер бичии оолдар ол ак көжээниң чанынга оорлап четкеш, долганып-ла турар бис, суйбаарындан безин коргар бис. Даштан кижн дүрзүзүн өгбелерниң оюп кылганын бир-ле дугаар көргеним ол. Оон бээр та чеже чыл эрти ыйнаан, санап көрүңер даан, ынчан мен чеди-сес харлыг турган боор мен. Чонар-даштан кижн хевири кылырын эң-не баштай аалывыс чанынга турган ак көжээден көрүп өөренип алган мен. Мен бо аъттыг аратты кара даштан оюп кылырда, та чүм ыйнаан, ол-ла ак даштан кылган, маадырны көрүп каар турган мен». Оон ыңай чүнү-даа бижн-

вээн, хирези ук чугаа ара соксап каан, ол ак көжээниң кайда турарын база тодаратпаан болган. Кара чажындан ойнап өскөн черинге база катап чедип келирге, Моңгуш Черзиниң тоолчургу чугаазы улам-улам чүлдү-чүректи доюлдуруп келген.

Олаа кавы улустуң улуу боорга, Ак-кыс херек кылып Коңгулдайга чедип келген. Ооң куруг аксы-биле кандыг-даа кижини дуурайлаптарын биле тура келгени ол. Назынының иштинде оода бир катап буян кылыр ыйнаан деп идегел ону ынаар чедире берген.

Хемче кирер орук кыйыынга Ак-кыс чараш-даштаан кижини болуп манагзып турган. Коңгулдай чыраа хоор аъдын чавыдактапкан бо кел чораан. Ак салы чечектелип келген чодураа салбаа дег, хөлбеңнедир хадып чораан. Коңгулдай сай дажында күдүжеңейнип чораан уругну көрзе-даа, чугула херекке албаан. Дүже халааш, хоор аъдын суггарып алган. Коңгулдай сугну өрү чоктаан балыктарны кайгап турар аразында, Ак-кыс чеде кылаштап келген.

— Балыктаалам.

— Чок.

— Чүгө?

— Мен кыс кижини-дир мен.

— Бо шагда эри, кызы-даа хамаан чокка балыктаар, диннээр, чолаачылаар дижир болгай, ынчангаш ынча дептим!— дээш, чолдак төшке бедиктенгеш, хоор аъдын ак салдыг кижини чавыдактапкан.

— Болаада көжээ бар бе?

— Мен черле билбес мен.

— Силерни бо черниң койгун чыдар хозун дөгере билир кижини дээрл чоп.

Мактадырынга сундулуг болгаш, ол уругнуң база катап чугаалаарын күзей бергеш:

— Кандыг көжээ?— деп мегелеп айтырган.

— Эрги шагның тураскаалдары!— дээш, Ак-кыс ара соксап каан.

— Ак көжээ бе? Бир шил чүведен көргүзүпсе, бир чүвени чугаалаптар боор мен ийин оң. Ак даштан кылган кижини көжээниң турар черин билир-ле мен. Эрткен чайын Ленинградтан бир эртемден оол чораан. Кижиден чүве чугаалаткаш, өртөөн бээр кижини чораан ийин!— деп чоруй Коңгулдай чырааладып чорупкан.

* * *

Ак-кыс хүн демдегеленин кыска-кыска немеп турган. Ооң бир чамдык одуруглары бо.

И ю н ь 20

Солуттунар кижн бар. Солуттунмас кижн база бар. Мен бодаарымга, Баштак-оол солуттунмас кижн. Чүге дизе бүдү-жүндөн онзагай деп бодаар мен. Ак-Дуругга турган өскүстөр школазынга ол башкы башкылап турда, кандыг-даа назынның кижилери Баштак-оолдува боттары-ла сөктүп келир тургу-лаан. Ол башкы эвес болза, мен-даа школадан дургуннаар турган мен. Кайгамчык тоолчуларны ол башкы бодун дол-гандыр мөөңнөп турган чүл аан, ону чүге ынчан хандыр бил-бейн турган төл боор мен. Сактырымга, ол башкы Ак-Дуруг-дан чорупкан соонда бо суур ээнзиргей берген-даа ышкаш ийин. Чаңгыс-ла башкы канчап бүдүн школаны, бүгү суур-нуң чурттакчыларын хаара тудуптар күш бооп турган чоор?! Ынчан чаш турганымны, чүве билбес чораанымны. Ада-иезин-ден кара чажында чарылган өскүс-чаңгыс оолдар, кыстарга Баштак-оол башкы ёзулуг-ла ада болуп чораан-дыр. Ам ыяш-даштан аң-куш, мал-маган дүрзүзү чазаар шымбай шевер апарган Дургун-оол суг үш хонмас школадан дургуннаар турду чоп. Баштак-оол башкы даңгаар эртен сургуулдарын ончалап келир, улус четче болза, эртенги чемин чемненип чоруй баар турган. Бир-ле сургуулдуң орну куруг болганда, бир аяк изиг суксун безин ишпейн, дезипкен оолду сүрүп чо-руптар, аът чок болза, чадаг-даа базыптар турган.

Мен ам эрткен барган чүвени коптарбаайн. Бир шил ара-га садып алдым. Коңгулдайга бээр чүвем ол. Ону дуурайлаар суксунум ол. Ол кончуг чүвениң шынын, мегезин тудар мен. Кижн таан кайын үш рубльден каражадай бээр деп. Бир шил арага бергеш, ак көжээни айтыртып алзымза, оон артык олча чок.

И ю н ь 21

«Чурумалдыг ак көжээ кызыл-хараган болгаш ак талдар аразында астыгып чыдып калган. Чер аңдарган тракторист оолдар безин ону эскербээн-не болгай. Бир катап силерниң Баштак-оол башкы-биле кады торлаалап турганыңар дум-чуктуң баарында-ла болгай. Уруум силерниң эккеп берген ке-жиңер четтиргеш-ле, кажан кезээде кымга-даа ытгавайн чораан ак көжээниң турар черин айтып бериптим». Коңгул-дайның чугаазы бо-ла болгай. Арай боорда-ла чажыдын сөг-леп берипти. Арага-даа күштүг-ле-дирем. Көжээниң олулар чериндиге баар мен. Ыяап-ла баар мен.

И ю н ь 22

Мен күжүр айның, хүннүң адаанга төрүттүнмейн турумдала дайын эгелээн, ол хүн бо ышкажыл. Ол чайын бистин башкывыс араттың революстуг аъттыг шеринге өөренип турган. Аът сургуулунга ону ажар кижн чок чүве дижик. «Дайын эгелээн хүн — өлүм эгелээн хүн ол» деп, бир тоолчу ашактың коргунчуг чугаазын бөгүн база сактып олур мен.

Мээң башкым эжелекчилерге удур дайынчы бооп чораан. Чок, өскээр бардым. Мээң башкым немец фашистерге удур тулчуп чораан. Ам мээң башкым эмчиде чыдар, коргунчуун аа! Өске кижилерге улус кээп-ле турар, чаңгыс-ла меңээ кижн келбес» деп, мээң башкым чүге хомудаар ужурга тава-рышканыл? Кижини кээргээр сеткил ооң дуза чедирип чораан өөреникчилеринде чок-ла болганы ол-дур ийин.

И ю н ь 23

Ак көжээни тып-ла чададым. Конгулдайның айтып берген черин тугулум тура базып-базып диледим. Канчап черле ашак апарган кижн бодунуң уруу ышкаш кысты мегелеп дитигер чоор?! Таан-даа. Мен бо каш одуругну көнгүс ээн черде би-жиip олур мен. Конгулдай мени мегелептер деп черле бода-вайн чораан мен. Ам чүнү канчаарыл? Мээң бээр дыштанып келгеним — чүгле ак-даштан оюп кылган көжээни тыпкаш, Тываның төп музейиндиге сөөртүп аппаар планныг турдум.

Оода бир кижн маңаа келген болза, бо черге көжээ тур-ган, турбаанын айтырып көргөн болзумза.

Бижип чүнү бижиир боор. Чүгле көргөн чүвемни бижип көрейн. Кандыг кончуг чингир көк дээр боор? Сактырымга, бо көк дээрден арыг чүве чок ышкаш. Та кандыг аай кижн мен ыйнаан, бичиимден тура дээрниң хуулар өңүн кончуг элдепсинер турган мен. Хеп-хенертен булуттай бээрин, хеп-хенертен частай бээрин бат кайгаар чораан мен. Чаъс-чайык кудуп эрткен соонда, хемни кежир ийи челээш астына бээр-ге, ону кедергей магадаар чораан мен. Дээрлер безин хемни челээш-биле билзектеп каар, а меңээ кым-даа билзек бербээн. Кырганнар чугаазы ийин, авазы кырый бергеш, уруунга бил-зээн белек кылдыр берип каар. Мен авамдан билзек алып туржук, авамның аа сүдүн ижип көрбээн кижн дижик мен. Ам-даа билзек чок чор мен. Бир катап Монгуш Черзи меңээ мөңгүн билзек хайырлаан чүве. Оомну ортаа-салаамга суп алгаш, каш хондур эдилээн мен.

— Кандыг оол сеңээ тыва билзек тывысты?— деп, көргөн-не кижн айтырар боорга, чемоданым иштинде суп алган мен.

Таныш оглу душтуу кыстың билзээн «хунаап» аар дижир

ийин. Мээң ол чажырып каан билээмни кандыг орлан оолак хунаап алыр ирги але? Амыдырал, ынакшыл, өлүм дугайында бурун шагның тоолдарын бижип чоруур-дур мен, даады чер кезип чоруур-дур мен. Чай боорга парк кирип танцылаар шөл баар байтык, Тываның ырак-узак районнарын кезип чоруур черликширгии кыска кым дужар боорлаан? Бо черге шынавыла ак даштан оюп кылган көжээ туржук ирги бе? Шаам төндүр кылаштап кааптым. Суксаарымны. Бир шаажаң соок хойтпак болза, че ол-даа канчаар. Оода бир чорумал кижии көзүлгөн болза, оон ак көжээни бир айтырып көргөн болзумза.

И ю н ь 2 4

Сагыш аарыы. База катап ак көжээни дилеп хүнзедим. Тугулум тура кылаштадым. Коцгулдай менден чүге дүүн кежээ дести? Мен кижии-ле болгай мен, менден чүге коргарыл? Шынавыла мени чула мегелепкени ол боор. Чааскаан үнгеним база ужурлуг чүве. Мээң эрги шагда улустун чүдүп-тейлеп чорааны ак көжээни сураглап турарымны кырганнар дыңнап каапса, мени суурдан үндүр сывыртаар-даа чыгыы боор. Будум аарып, ыстап, шылап тур, ол хиреде сагыш дөстүнмес, барбаан черге барыксаа кээр, тыппаан чүвени тып алыксаа кээр.

Ак-кыс калбак даш кырынга сандайланып олурда, кедек талазында белинде чүве кылаңнаан кижии кел чораан. Келзеле шаанда бир өскүстер школазының таңныылы, тоолчу ашак Чадагбан болган. Ак-кыс чүнү-даа көрбээн, билбээн кижии бооп олурган.

— Уваа! Бир шагда көргеним-даа даңгына ышкаш ийин. Мээң ыдып чоруур тоолум даңгыназы сен сен бе кай, уруум!— деп, Чадагбан мени дилежи чоруй, кожалаштыр олурупкан.

Ак-кыс тоолчудува бижиургенип көрүнгөш, чүгле хүлүм-зүреп каан. Тар идиктерин ужулгаш, мурнунга салып алганынга кончуг эпчоксунгаш, ам канчаар дээр, буу-хаа дүүреп кеттинер дээрге, мырыңай чованчыг болган. Чугаалашканнар. Кырган биле ол шоваалаң уруг бот-боттарын кончуг таныыр болганнар. Школага тоолчулар кежээзин Баштак-оол башкының эрттирип турганын сактып келгөш, кайызы-даа ыгташпайн барганнар. Та чугааның аянын өскерттир бодаан, та дидимнени бергөш, Ак-кыс мынча диген:

— Силер болаага көжээ турганын көргөн силер бе?

— Көргөн-не мен.

— Каяа туржук?

— Дөө ол узун ыяштар чыткылаар оңгар черге турган.

Мен бичии чорумда-ла турган көжээ чүве ийин. Бистин ада-невис ооң чанындыва бистерни чагдатпас турган. Ам оон турган черинде мортуктар, хола-хараганнар база быралар артып калганы ол-дур, көрүп көрдаан.

— Кандыг көжээ ийик?

— Шулу бодун ак даштан кылган кижини көжээ-ле чүве. Сактырымга, холунда хойлаарак-даа тудуп алганзыг, белинде курлуг, оозунда селеме астып алган, калбак ак бөрттүг ыш-каш эвейикпе.

— Ол ак көжээни кымнар туруп аппаратталган?

— Мен ол ак көжээни кымга-даа айтып бербейн чораан мен, Бурун өгбелернин кылып каан тураскаалы бүдүн тур-гай-ла деп бодап чорааным ол-дур ийин. Бир катап маңаа чер шинчилээр, эрги хөөрлер казар эртемденнер келген. Олар-нын даргазы сарыг салдыг, карак шилдиг, узун эр-ле чораан. Коңгулдай деп чүве ол ак көжээни бир шил водкага садып ижишкен.

— Кымнар ирги ол?

— Ой та. Алдар-ат чедип аар дээн аныяк эртемденнер ыйнаан.

— Ам ол ак-даштан кылган кижини көжээ кайда ирги?

— Ой та. Сарыг салдыг, карак шилдиг, узун эр Тываның «Алдан-Маадыр» аттыг чурт-шинчилел музейинге дужаап бээр мен деп аазаан кижини дижики.

— Мен ол музейде ажылдап турар болгай мен. Эрги көжээлер аразында ак көжээ черле көзүлбээн!— деп, Ак-кыс допчу-тодазы кончуг чугаазын төндүргөн. Коңгулдайга чула мегелеткенин билип каан.

— Кырыырга, уттуучал апаар чүве-дир. Данза, хавым ап алган, ол хиреде одум каапкан ышкажыл мен. Силерде от чор бе, уруум?

— Таакпылаар эвес мен, шүдүнзени кайын алып ийик мен. Адырам. Чер чоруур кижини оттуг чоруур деп Монгуш Черзинин чагыын сагып, бо кара сумкамда бир хааржак от бар, көңгүс шакпаан чүве. Ма, бажы-биле ап ал!— дээш, Ак-кыс тутсуп берген.

Чадагбан бир данзаны кыпсып алгаш, шөлээн соруп, ынай-бээр хайгаарап олурган. Кырган өскээр көрнү бээр ара-зында Ак-кыс идиктерин кончуг дүргөн кедип алган.

— Дужактыг аьдым сураглааш, чадап-ла кагдым.

— Кандыг өннүг ийик?

— Хертеш-Шилги аан. Школаның суун ол аьт-биле да-жып-сөөртүп турган ышкажыгай, уруум.

— Хавак баарында ол аьт ышкаш мал хүнге дөгеленип чыдар чорду ийин.

— Ол-дур, ол-дур. Хөөкүй кыраан болдур ийн. Өвүсте

бир оол келди. Хойжулар фермаларыңа баар мен диди. Мал ачылады — дээш, Чадагбан тыртыла берген.

— Кым боор ол?

— Ой та.

— Көрбээниң кижидир бе?

— Бир катап тоолчулар чыыжыңа «Шын» солун черинден келген кижидир аан. Ады кым ийик моң, уткан-дыр мен.

— Белек-оол эвес-тир бе?

— Ол-ол. Хертеш-Шилги турган чердиве кады бараалам, уруум.

Ийилээ туруп келгеннер. Хавак баарында агылыг дазырда Хертеш-Шилги хүнге дөгеленип удуп чыткан. Чадагбан чеде кылаштап келгеш, чүгеннеп алган. Оон быктындыва тептерге, чүгле бажын соганнаткан. Оон холун харбаңнадыр чайып-тарга, багайтыр туруп келген. Хертеш-Шилги кырый бергени ол ыйнаан, кижидир көргөш, хүртеңнээр чаңы читкен, холбудун бедилендир тепсенирин соксаткан, бажын хертеннедирин көңгүс каапкан, чүгле кудуруун шагзыргайы кончуг шырбангырлаар болган. Хертеш-Шилги кырыңа кижидир олуртуп байтык, бодун безин арай боорда ап чоруур хире болган.

— Қайнаар баар бис?

— Суурже-ле баргай. Мен база кыраан. Хертеш-Шилги база кыраан. Хөөкүй аныяанда болза мунарга — ылгын, тергелээрге — девиржиин, шанактаарга — хииктелдир, кайфээт бербээн кижиге кыжаныр чораан-на болгай. Ам хөөкүй чоржаңы кедерээн. Кижидир мунуп аарга, каш баскаш, удуй бээр апарган. Сен бо аътты чавыдактавыт, мен соондан хойзуп берейн.

— Чок-чок! Силер кырган кижидир мунуңар, мен кылаштаайн.

— Ча ындыг болза, мен чедип орайн, сен соондан хойзуп чор! — дээш, Чадагбан базып чорупкан.

Кырган болгаш чоржаң аътты канчангаш журналист кижиге бээр диген амытан боор деп сезинчиг бодал Ак-кыстың бажыңа кирип келген.

Ийи каът школа-интернаттың чаныңа чедип келген. Бажыңнар артып калган, Ак-Дуругнуң өскүстөр школазын дүжүргөш, Кызылдың үнү-чоктар школазында кадып каан. Ак-кыс бичии чорда ол черге турган башкылардан кым-даа артпаан. Кударанчыг болгаш уяранчыг кыннып келген. Ол суурга келген дораан эргиде өөренип турган клазының өрээлинге баарга, чавыс-чавыс столдарның орнунда улуг-улуг бедик сарыг столдар салгылап кааны дыка чиктиг кылдыр сагындырып келген.

— Бичии тураалам, кырган. Шаанда силерниң биске тоолдар ыдып турган өрээлге бараалам.

— Мени чалап турган башкы чок-ла болгай. Баштак-оол бо бажыңга турган болза, мен ынаар албан баар турган мен. Ам мени кым-даа тоол ыт дивес. Ынаар ис баспас болган мен. Мен чүгле пээшкаа от салыр, суг дажыыр ашактыр мен. Уруглар кадарар, дүне боорга таңныыл апаар ашактыр мен. Бажыңда дарга мени манай берген боор, дүрген чоруп ораал. Суксаан боор сен, өвүстен шайлап ал!— деп, Чадагбан барык кончаан хевирлиг, ынчалза-даа ишти-баарында кончуг чассыг-чымчак чаңнаан чүвең иргин.

— Ак көжээ тывылбады, ол-ла кончуг хомуданчыг болду.

— Арагага демги ол Коңгулдай садып ижипкен чүвени ам кайыын тывар сен. Мен ам чеденге үзер дей бердим. Кырган кижиге хенертен-даа ужуп болгай. Кыска-кыска тоолдан ыдып берейн. Бижигилеп алыр сен. Бистиң бажыңга чурттап тургай сен!— дээш, Чадагбан шуудунга кире берген.

— Мен библиотека эргелекчизи уругнуң бажыңында чурттап турар мен.

— Мээң багай бажыңымга кире дүш!— дээрге, Ак-кыс кырганның аайыңга кире берген.

БОДАЛЫМНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

Июнь 27

Улустуң чечен чугаазында кедергей-ле мерген угаан тарып каан боор-дур. «Дагның бажыңдан булут ыравас. Даңгырактың ханызыңдан ынакшыл ыравас». Мен даады бо үлегер домакты сактып келир мен ийин. Ёзулуг ынакшылдың ханы утказын өттүр-ле чугаалаан үлегер сөс.

Мен дүүн элдеп-ле чүве дыңнадым. Белек-оол дээрге, мен школага өөренип турумда-ла солунга чүүлдер бижип турган, бистиң шеверивис Монгуш Черзиниң дугайында мактал бижип турган ышкажыгай. Мээң-биле кожаннажып чүзүл ооң? Ооң уруу безин мээң-биле чажыт ышкажыгай. Ёзулуг ынакшыл деп чүл ол аан? Беш уруглуг кадайының караан бүлдөңдөдир каапкаш, аныяк кыска кадайларынын ёзулуг ааскежи деп бодап турар журналист боор бе? Ооң оозу чазыг деп бодаар мен. Белек-оол мени кончуг-ла дуурайлады. Мен кижиге барыксап-ла чоруур мен, ынчалза-даа өглүг-баштыг кижиниң амыдыралын бузуп шыдавас мен. Бир эвес мен Белек-оолга барып аар болзумза, ооң уруглары мени дөмей-ле ававыс дивес-ле болгай. Ооң кадайы мени черле өңнүүм дивес, сарыг азазы кылдыр санаар. Белек-оолдуң аксы-сөзүнүң чымчаан канчаар ону, хирезин бодаарымга, ол кадайын кажан-даа, мени чассытканы дег, чассыдып көрбээн боор. Мен кажан-даа кадайлыг кижиге ашакка барбас мен, ооң орнун-

га бот чурттаар мен, онаашкан ажылымны ак сеткилдиг кылып чорааш, болгай мен аан. Кажан-бир шагда уруглар бажыңындан бир кыс уругдан азырап алгай мен аан. Кижиге кыры бээрге, кижиге төл черле херек апаар ыйнаан.

И ю н ь 28

Кежээ апарган. Арай чалгааранчыг. Ыржым. Магнитофоннуң «чаламалары» арай төнүксей берген, чүгле чугула-чугула чугааларны бижидер мен. Бижип алган кожамык ырларымны чурттап турар бажыңымның ээлеринге салып бердим. Баштай Чадагбан арай хөңнү чок олурган чүве, ооң соонда мени түр соксадып кааш, дашкаар үне болду. Оон үр болбаанда Чадагбан эгиш-тыныштыг кирип келзе-ле, кожазы бажыңнарның, чүгле бир кудумчунуң кады концерт үндүрүп турар кожалары сөктүп келдилер.

— Эрткен маргылдаага бистиң Ак-Хем кудумчузунуң чурттакчылары Кара-Хем кудумчузунуң чурттакчыларынга аштырып каан болгай бис. Бир чамдык эштер чүгле бодунуң хуузун бодаар, чурттап турар кудумчузунуң алдар адын бодавас. Ырла дээрге,— ырлавас, самна дээрге,— ыядыр. Кылып билир чүвезин кылбас боор чүве-дир!— деп, Чадагбан ажынып үнгөн.

— Силер бисти бажыңыңарга мегелеп чалап эккелгенинер ол ышкажыл? Кижиниң чугаазын ол олчаан бижиптер эт бар дидин, ооң кайыл?— деп, сураглыг мегечи Коңгулдай ажынып-дарына берген, ол дыка-ла элдептиг болган чүве.

— Ийи кудумчунуң чурттакчылары ээлчежип-сээлчежип конзээрт көргүзүп турар ышкажыгай бис, ону канчап уткан силер. Улус аразынга ыядыр мен дээр болгай сен. Клубка баш сугарындан коргар болгай сен. Чонаада-ла боскуң мактаныр болгай сен. Таптыг каргыраалап олур, бо уруг сээң үнүнү ол олчаан бижидип аар машиналыг кижиге-дир. Ам дараазында болур маргылдаага сээң каргырааңны клубка келген кижилерге салып бээр бис. Чонга көргүзөр оюннарны арай янзы-бүрү кылып, ынчалзывысса бистиң кудумчунуң чурттакчылары шуптузу артистерзий бээр бис! Улуг шанналдаа бистиң болур!— деп, Чадагбан шагда-ла хөрээниң иштинге шыгжап чораан бодалын ажыда каапкан.

Чадагбан кажарлапкан болган. Мээң сонургап чораан чүүлдеримни билип апкаш, менээ дуза чедирерин бодай бергенин сөөлзүредир билип каан мен. Тоолчу биле садыгжынын маргыжып ораарын дыңнааш, алгыжып ораар улус деп бодаан мен. Кайын ындыг боор. Чадагбанның бажыңыңа ыраажылар, хөктүг чүве чугаалаар кижилер, ыт-куш үнү өттүнер кижиге, эрги болгаш чаа шагның кожамыктарын бадырар ки-

жилер сырлып келгени бир чаяан болган. Қончуг кажар амытаның бодунуң шыырак-шыырак дээн артистерин бөле шаап эккелгени мээң ажылымга қончуг таарымчалыг болган.

— Ак-Хем кудумчузунуң адын мен черле сыкпайн чораан мен. Бо кудумчунуң адын довуракка черле боравас мен!— деп, Қонгулдай арай хорадай берген. Ол бодунуң адын даңзының сөөлүнге безин киирбес чаңныг чораан.— Қижиниң үнүн шала кежээ хая-даш-ла ол олчаан өтгүнер боор, ооң соонда чаңгы четкен соонда, сураг баар боор. Мен бо мынча кырыыже үн бижиптер чүвени көрүп-даа чорбаан мен, дыңнап-даа чорбаан мен. Шыдаар болзуңарза, мээң каргыраам бижидип алыңар.

Ак-кыс түр када шыгжап каан үн бижиир аппаратадын былгаардан қылган кара барбажыындан уштуп эккелген. Бични алаага берген. Эм кылыр оът-сиген аттарын, оларның кайда-кайда үнүп турарын, база кандыг өйде чулуп-кадырып алырының дугайында, олаа кавыда дағлар, хемнер, хонаштар аттарының төөгүзүнүң дугайында, база тус черге кандыг төрел аймак улустар чурттап чораан дугайында Чадагбанның чугаазын бижээн «чаламаны» дилеп оргаш, тып алган, ону онзалай шыгжап алган. Бижиттинген болгаш бижиттинмээң чаламаларны база катап чүгүртү хынаан.

— Мен белен мен. Чаңгыс дилээм болза, мен холум бадырыпканым соонда, дааш-шимээн үндүрүп болбас. Ужуру болза чугаазын бижидер кижини кара чааскаандырзын бир өрээлге олуртуп алза, улам эки чүве. Аргалыг болза, дүне қончуг таарымчалыг — деп чорда, үзе кирген чугаа дыңналган:

— Ак-Хем кудумчузунуң адын черле сыкпас мен. Дүн апарган ышкажыл. Қайнаар далажыр боор. Ам келир улугхүнде кулуупка конзээрт болур. Ол орта мээң каргыраам салып-ла бергей силер. Мен хөй улус чыылган черже баар хөңнүм чок кижини боор мен, ынчангаш мооң мурнунда ынаар барбайн турган мен. Мээң оомну бир чамдык ааспырак кижилер өскээр билгеш, мени бактай бергеннер хире болган!— деп, Қонгулдай дидимнени берген. Сактырга, ол кырганның арын-шырайы, адаан-мөөрейге эзерлиг аьдын алзыптар чыгы болу берген.

— База катап дилеп каайн: мен холум чайыптар мен, силер каргыраалаар силер. Өске кижилер каттыржып-иттиржип болбас!— дээш, Ак-кыс бир-ле дошканы база каапкаш, он холун чая каапкан.

Сүртей бергени ол ыйнаан, Қонгулдай шыгырт олуар болган. Тырыкы чүве хейде-ле тырыкыланып туруп берген. Чадагбан сугда келген Ак-Хем кудумчузунуң артистери база-ла үнү читкен, ол хиреде көксү-хөрээниң иштинде Қара-Хем

кудумчузунуң артистерин ам дараазында канчап-ла ажып аарын бодап олурганнар.

— Че, мээң каргыраам салып көрөм, дыңнап көрөйң!— деп, хаваанда дерин адыжы-биле чоттунгулаан.

— Куруг-куруг!

— Ол-ла болгай, диведим бе?! Кижиниң үнүн чүгле чалым хая өттүнүп болур, оон ыңай чүү-даа өттүнүп шыдавас! Че, мен чорууйң!— деп, Коңгулдай чүнүн-даа ужун-бажын билип албайн чыткаш, хүртеңней берген.

— Силер каргыраалаан эвес силер, чүнү бижидер мен!— деп, Ак-кыс кайгай берген.

— Ала караам даалыктаар. Силер ыт-дааш үндүрбөңер дидиңер, ынчангаш анаа олурдум. Ам-на салып берейн. Аны-яамда сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар чораан кижин мен. Назын улгадырга, сыгыт биле хөөмей калыр чүве-дир. Ам таптыг салып берейн!— деп, Коңгулдай мындаа чаа ол уругну ак көжээ бар дигилеп мегелеп турганын көңгүс уттупкан, кара туразында чаңнап олурган.

— Чеве!— деп уткалыг кылдыр Ак-кыс холун өрү көдүрүп чоруй бадыра каапкан.

— Каргыраамны кагбас-ла мен, хапка суккаш, чүктеп аар мен. Карам кысты кагбас-ла мен, харын сактып чоруур-ла мен — деп сирлеңнедир ырлагылап чоруй, артында ийи караан шийип алгаш, Коңгулдай шынавыла каргыраалап бадырышкан. Ооң моон соңгаар чурттаар чуртталгазының салым-чолу ол-ла кежээден кончуг хамааржыр чүве дег, байгы турган арга-мергежилин таарыштыр хереглеп, ындын алып каргыраалап олурган. Чадагбан дыңнап ораарга, ооң черле арны дырышкылай берген, хаваанда катташкак сыгытлар бар дээрден башка, үнү дээрге көңгүс канчанмаан-даа бооптур. Харалаан, шала сөөлзүредир боостаазы шедиргеленгеш, кургаг чөдүртү берген. Херээжен улуска чудун көргүспес дээш, аксын адыжы-биле дуй тудупкан. Оон арны кызып, чулчургайында көк-көк дамырлары шаарара бергилээн. База катап каргыраалай бергеш, чыраа аът чыраалааны дег, хоюңнадып чоруй, оптуга берген.— Халак-халак! Бо боостааның канчаары ол! Кара-Хем кудумчузунуң артистеринге аштырарывыс ол-дур аа!— деп, чоруй чөдүре берген.

— Соок чүведен иживит!— деп, Чадагбан сагыш човай берген.

— Таакпыдан дүрген кыпсывыт!— деп, Коңгулдай девидей берген. Чадагбанның сунганы чолдак даңзаны харамдыгып соргулааш, тын-тевичеп олурган кижин мүн-не шору деткерлип келген.

Ак-Хем кудумчузунуң бот-тывынгыр артистери каргырааны баштай салып бээрин дилей бергеннер. Ак-кыс ам чаала бижип алган каргыраазын тергийн улуг олча кылдыр бодап орза-даа, хай бооп, соора бижиттинген болза, эгидер аргажок когарал деп сести берген. Бичии алаагып чоруй, үн бижидер аппарадын хөделдире каапкан.

Баштай төгерик дүргек кезек када хей тырыкыланган. Олурганнар салгадап аараан кижиниң кажан сегий бээрин манаан дег, ылым-чылым олурганнар. Бир эвес ол ак «чалама» ол олчаан үн үндүрбейн барган болза, Коңгулдай амыраар турган: хамык улусту кайгаткан, чүвени өттүр билир угаан-сарыылдыг амытан болганы ол. Бичии тыг-тыг диген соонда, база катап бурун шагның ырызы «каргыраамны кагбас-ла мен» деп хоюңнадыр бадыра берген. Коңгулдай мурнунда олурган Чадагбанны чайлады шенектепкеш, улам кичээнгейлиг дыңнай бергеш, ам чаа-ла бодунуң ырлай аарак бадырган үнүн танып кааш, чүрээ бырлаңайны берген. Удаваанда кайгамчыктыг каргыраа кижилерниң сеткилин сергедир бадыра берген. Чадагбан амырап олурган, чүге дээрге ол уруг каргыраалаар, хөөмейлээр кижилер сураглап чораан болгаш ооң ындыг кижилер тыппайн турганын билир, ам дээрге каргыраалаар кижини кончуг оптуг арга-биле аайынга кирипкен, харын-даа алгы дег чүвезин оон апкан. Чадагбан шынында концерт белеткээрин чорудар дивээн, хенертен душ болган таарымчалыг таварылганы ажыглап, салымныг-ла дээн кижилерин чалап эккелген болгаш Ак-кыстың кылып чоруур ажылынга хензиг-даа бол, дуза чедирерин оралдажый турганы ол ышкакжыл. Сегиртирге дузакка туттунган койгун дег, Коңгулдай овуузунуг тоолчунуң көгүлгезинге киргеш, канчап-даа ынаvas чүвезин боду-ла кылып, боску чарылгыже каргыраалапкан. Чорук чогаан.

— Магалыг-ла эртемге өөренип алган уруг-дур!— дээш, Чадагбан олурганнарже одуртур көрүнгүлээн.— Чонаада-ла ырлаар, чонаада-ла тывызыктажыр, чонаада-ла тоол-домак ыткан чоруур болгай силер. Коңгулдайның каргыраазын ол олчаан бижип каанын ам чаа-ла чиктигзинип дыңнадывыс! Бо ырлап турар «ак чалама» үр боор бе, уруум?

— Тываның төп музейиниң эртем фондузунга кезээ-мөнгези-биле шыгжадып каар мен. Кажан херек апарганда, ылаңгыя даштыкыдан суг келген аалчылар каргыраа дыңнаксай бергенде, салып турар бис. Ам бижидип каан үннү чүс чыл эрте бергенде-даа дыңнап болур!— деп, Ак-кыс арай бижиригенип тайылбырлаан.

— Мээң каргыраам чүс чыл болгаш база дыңналып турар ышкакжыл але, оолдар. Ол өйде мен күжүрнүң шагжаң сөөгү ирий берген, шатта чевегде чыдар ыйнаан. Мээң кар-

гыраамны ам төрүттүнмээн кижилер безин бир шагда дыннаар ужурлуг ышкажыл але, оолдар. Мен-даа төөгүдө кирдим-не, силер та канчалыңар!— деп, Коңгулдай шөлээн чаңнап олурган.

Кижиги бүрүзүн чүс чыл болгаш дыңналы бээр концертче бурунгаар көрүндүрүпкөн ол уруг кырган тоолчунуң чедирген дузанын, бир улуг шаңнал алган дег, үнөлөп олурган. Келген кижиги бүрүзү билир-ле эртемин Ак-кыска бижидип аарын бодай берген. Шынавыла Чадагбан тыва улустуң эргилерин, тывызыктарын, тоолдарын, хөглүг чугааларын, ырлар, хөөмөйлээр тергийн кижилерни эвилелдеп эккелген бооп-тур. Ак-кыс кылын карттыг кыдыраажыңга чүвө чугаалаар диген кижиниң адын-сывын, адазының адын, фамилиязын, төрүттүнгөн черин, чылын, чүнү кылып турарын баштайла допчулай бижип алгаш, үнүн бижидип ап олурган. Кымдаа могоаттынмаан. Кымдаа арага-дары негевээн. Кымдаа чугаалаан чүвезин кажан салып бээрин ээрешпес болган. Назыны аныяк-даа болза, аян-чорук кылып дадыккан болгаш Ак-кыс кижиги бүрүзүңгө хензиг шаңнал-белек кылдыр бир-бир боодал дүнзе бергилээн. Оон ыңай туралаан кижиги кажан-даа солун чугаазын бижидип аарын баш удур магадылап каан. Чечен мерген кижилер бажын согаңнадыр чайгылап, база катап кээрин илередип олурганнар. Түр када чурттап турар бажыңың ээзи тоолчу Чадагбанның тоолдарын чүглө кежээлерде бижиирин кара өжөгээр дыңнадып каан, ол болза утгундуруп бар чыдар ырлар, тоолдар билир-ле кижилерни бодунуң аайындыва ала-чайгаар кирип аарының эптиг аргазы-дыр. Олурган «артистер» кежээниң-не Чадагбанның тоолдар ыдар дээнин дыңнааш, кежээниң-не оон бажыңыңга бүдүү кээп турарын күзөп, ол чүглө үн бижиир элдептиг эттиң дугайында бодаарыңга өй болганнар.

— Мындаа чүнү бижидип алган мен дижик сен, уруум?— деп, Чадагбан мындыг болган.

— Куштар үнүн.

— Оларның херээ чүү ирги ол?— деп, Коңгулдай бат кайгай берген.

— Бистин музейде бойдус килдизи база бар-ла болгай. Эге класстың өөреникчилери төрөөн чуртунуң казымал байлаан, үнүжүн дириг амытаннарны өөрөнгөн турарлар. Олар биске Кызылдың туржук, ырак районнардан четкилеп кээр. Олар ыраажы куштарның үнүн дыңнааш, база таалаар болгайлар,— деп, Ак-кыс чораан чорунуң бир адырын чугаалап берген.

— Бо эдиң кулаан долгап көрөм!— деп, Коңгулдай ээрежи берген. Өске кижилер база-ла ону деткип, карактары шокар платъелиг уругда барган.

— Орта бижиттинмээн боор.

— Ынчаарга мээң каргыраам база орта бижиттинмээн беш чаш?

— Кайы пленкада куштар үнүн бижээним утгупкан-дыр мен!— деп, Ак-кыс таарыштырып каан, чүгө дээрге ол «чаламада» Коңгулдайның ак көжээ дугайында аксы-сөзүн төөгүлүг чугаа кылдыр бижип каан. Ам ону катап дыңнааш, мегечиниң арны чарлы бер часкай.

— Куштар үнүн биске дыңнадып көр даан, уруум. Ангыр болгаш кара-дуруяа суглар төнүп барды!— деп, Чадагбан ээрежи берген. Ооң кол сорулгазы— Коңгулдай бодунуң мегечи чоруун билинзин дээш кажар органы хереглей бергени ол. Ооң үнүн дыңнааш, Коңгулдай мени деткип орап кижини бо тоолчу-ла-дыр деп угаап олурган.

Ак-кыс магнитофонун чугааладыпкан. Баштай-ла, хара-лаан, үнү дыңналган. Сугда өдүрөктерниң эжингени дыңналган. Ынчап чоруй хамнаарактың, ооң соонда хектиң, бир кезек болгаш кара-дуруяаның уяңгылыг үнү дыңналгылаан.

— Мээң аң-куш өттүнеримни кажан-чежен бижип ап турган уруг боор?— деп Ак-кыс школага чорда-ла трактористер бригадазынга дузалакчылап турган, ам ёзулуг тракторист апарган, ол хиреде бот-борзаң хевээр чоруур Чуглур боду-ла чугааланып үнүп келген. Ол эртемден уругдан беш-ле хире хар улуг болгаш үе-черге тыртып, база ооң кандыг-даа кижини бодундува хаара тырта бээр эвилең чаанынга алзы каап-каш, пөрүк оолдуң хенертен сөс эдипкени хөйүнү көрүп чораан кырганнарны безин кайгадыпкан. Чуглур ол уругга чараш көстүр дээни ол ыйнаан, ажылчын хевин уштуп каапкан, ак хөйлөңниг, кара чүвүрлүг, сарыг майыктааштыг, дыдыраш кара бажын аяар эргилдирерге, чаактары дозураңнаар болган. Бир эвес шала улгады берген кижини чемелиг сөс эдипкен болза, Чадагбан көрүп-даа каар турду-ла ыйнаан. Аныяк оол аныяк кысче шоглап орап болганда, кажар тоолчуң орук аксынга дуй турбас дей берген.

— Бо болза ёзулуг куштар үнү, оларны мен бодум бижидип алган мен!— деп чорда, аъттыг кижини сайда чортуп келгензиг болган. Ийини кижини аразында чугаалажы берген. Чуглур айтырыг салган кыс кижиниң үнүнче шоолуг сагыш салбайн, чүгле эр кижиниң допчу харызынының сөөлүн дыңнап чыдып калган.

— Ак көжээ бе? Бир шил чүведен көргүзүпсе, бир чүвени чугаалаптар боор мен ийин оң. Ак даштан кылган кижини көжээниң турар черин билир-ле мен хан. Эрткен чайын Ленинградтан бир эртемден оол чораан. Кижиден чүве чугаалап-каш, өртөөн бээр кижини чораан ийин!

Алыс боду ажылчын аңгының төлү болгаш ындыг ыйнаан,

Чуглур ак көжээ бир черде бар деп мегечиниң хуурумук сөстөрүн дыңнааш, бажының дүгү адыш диген. Ук шаанда ада-өгбениң тураскаалын улуг кижиге чугаалап турда, бижидип алган «чаламазын» Ак-кыс камнап чораан. Харалаан, Коңгулдай мегезин туттурар дээни ол ийикпе, ыяавыла куштар үнүн та чүгө дыңнакай берген. Ол «чаламанын» бир-ле черинде ооң ак көжээ дугайында чугаазы барын бачыыргалар уруг ыя кадында уттукан, ынчангаш чүвениң хөлүн эрттирипкен.

— Сээң бо үн бижиир эдиң мегечи эт-тир. Ол чүү деп турары ол? Ак даштан кылган ак көжээ бар эвес, чүгле куруг орну арткан болгай!— деп, Чуглур удурланып үнүп келген.

Шынын сөглээрге, магнитофонда чүнүн буруузу боор, ол мегелеп-даа, нүгүлдеп-даа, карганып-даа билбес эт-тир. Ак-кыстың база буруузу чок, ол хиреде ол уруг доп-дораан магнитофонун соксадыпкан, човаачал сеткилдин хайындан эстип хайлып олурган. Коңгулдайның мегелеп турганын мурнунда билзежок, хеп-хенертен ооң ол хоозун чугаазын чазыг ужунда сала каапканын харын мелегей чорук кылдыр санап олурган. Тоолчу Чадагбан хы ханып олурган: туттурбас мегечиниң боду-ла дузакка киргени ол. Мооң мурнунда ол уругдан тоолчу ашак каш-даа катап ак көжээ дугайында дилег кылырга, магнитофонун салбаан, ону ам бо кежээ чазыг ужунда дамчыда каапканын кончуг дидим чорук кылдыр хөөредип олурган, ынчангаш тракторист оолдуң өткүт-чидиг сөстөрүн оор чоруктуң сузун базар хоранга деннеп олурган.

— Дылым сынды!— депкеш, Коңгулдай дериде берген. Чушкуузун дырбанган. Ишти-баарын сыйбанган. Карактарын алараңнаткан. Кем чок уругну мегелепкенин миннип кээрге, үнер эжик ырак апарган. Өске кижилер ооң далбыңнаткан кулаандыва кайгай бергеннер. Аймаарал үннү базывыткан.

— Канчап баардыңар? Дала бердинер бе?— деп, тоолчунуң кадайы девидей берген. Ол херээжен бажындан ак-көк аржыылын ужулбас кижиге болган. Ооң адын айтырарга, боду-даа чугаалавас, ашаа-даа чугаалавас боорга, Ак-кыс оон ынай эрешпейн барган. Кадайының сагыш човай бергенин эскерип кааш, Чадагбан баштактаны каапкан:

— Мээң кадайым бо частан эгелээш, өскерлип эгелээн. Кудумчулап аныяк кижиге эртип чыткан болза, даады ынаар көөр. Ам бо канчап орары ол дээр силер? Кадайлыг кижидиве шоглап аан!— деп чоруй, соксап каан. Чадагбан сагыш-сеткилинде Коңгулдайның мегези туттурганынга хөлчок амырап орзажок, карак уунга бодунуң адын боду бужартадып алган мегечини бичии када деткерген янзылыг чаңнап олурганы ол-дур. Кижиге девидей бергенде ындыг-ла ыйнаан, ба-

жың ээзи кадайның бодунга ооң ашааның чүү-чүү дээнин Қоңгулдай орта дыңнаваан, ал сагыжы далажып барган, кулаа кадый берген ышкаш болган. Эр кижилер ындыг-ла ыйнаан, кадыыңга кире берген, мегечиниң мегези туттурганын хыы ханып олурганнар. Херээжен кижии ындыг-ла ыйнаан, тоолчунуң кадайы Қоңгулдайның хенертен мөгүдей бергенин кээргеп, шаажанга соок хойтпак кудуп бээрге, бичии амзааш, шала кырынга тургузуп каан. Садыг садып чорааш, чеже-даа самчыгдал кылза, Қоңгулдайның мойну чоон хевээр, балдыры дыңзыг чораан. Үн бижиир эттиң кижиниң чугаазын ол хевээр бижиирин магадаза-даа, ооң ол арган уругну чула мегелээн сөстөрүн ол-ла хевээр чугаалапканынга өжү хайнып, улус чок турган болза, эртемден уругну-даа, тоолчуну-даа чула эттегилээш, ол хуулгаазын этти балды-биле чуура шаап кааптаазы кели берген.

— Мен моон соңгаар силерниң эжиңер ашпас мен!— деп, Қоңгулдай хорадаан янзылыг апарган. Ол кажарлапкан. Ооң каргыраалаарын Ак-кыс кончуг магадаар боорга, бичии менергенип олурган.

— Ой, чаш уруглар дег мөгаттына бээрге, кайын боор. Сен-даа, мен-даа бир шагда дөмей-ле ужар болгай. Харын дириг чорааш, билир чугаавыс, ыр-шоорувус бижидип аалы. Бир шагда бистиң аалдың ажы-төлү төп музейге чеде бергеш, дыңнаайлар!— дээш, тоолчу Ак-кысче бир-ле уткалыг көрүпкен.

— Мен бо лентаны үзе кезип кааптайн!— дээш, хачы-биле улус көрүп орда хылырт кылган. Қым-даа чүве чугаалап четтикпээн. Ону улап аарын ол уруг эки билир. Қоңгулдайның төөгүлүг чугааларын соң-даарта бижидип аар дээш, буруузун миннип оарар кырган боорга, ооң сеткилин оожургадыр дээш, оптуг арга херегелеп каапкан. Ол лентаны база катап долгадырга, ак көжээ дугайында меге чугаа дыңналбаан, Қоңгулдайның сеткили оожургаан.

«Ашак кижии-дир мен. Моон соңгаар кижии мегелээрим соксадып ап көрейн. Чурум сагып, чурттап чорааш, анаа-ла сөөк салып көрейн» деп минни берген.

Орук олчазы магалыг болган. Қайгамчыктыг тоолчулар, ыраажылар, сыгытчылар-биле танышканын, оларның баштайгы белээн — чугаалаан чүвелерни бижип алганын Ак-кыс магадаар болган. Мегечи Қоңгулдайның ырмазын сый мегезин туттурганын Чадагбан бодунуң бир чажыт күзелин чедип алганы кылдыр санаан. Кежээниң-не үн бижиир аппаратка бичии-бачыы билир чүвелерин эки туразы-биле бижидерин кижии болган бодунуң алдар ады кылдыр бодай берген. Тракторист оол Чуглур ол орлан-шооваа уруг-биле бир шөлээн черге дужарын бүдүү семей берген.

ОДУНГАН ТАЙГАНЫҢ КИЖИЛЕРИ*

Тоожудан эгелер

КОЗУЛИХА

Кежээликтей столоваядан чемненип алгаш үнүп кээримге чанымга бир херээжен кижичедип келгеш:

— Хууда херек ужурунда мени хүлээп аар чайыңар бар ирги бе?— деп айтырды.

— Чугаалаңар — дидим.

— Маңаа үнген-кирген чон караанга эпчок тур, мынаар шөлээн черже чоруй бараалы — дээш, кылаштапты. Аайын тыппайн соондан базып-ла ор мен. Элээн ырап келгенивис-те демги херээжен ханазын чаа салып эгелээн бажың доразыңга олуруп алгаш, хенертен ыглап бадырыпкан. Кайгай хона бергеш:

— Чоондуңар бо, чүү болду?— дээримге:

— Болчуптар кижим чок дулгуяк кадай мен. Улустар мекээ чуртталга бербейн турлар. Ини-и-и, кончуг куурумчуларны!!!

— Адыр, оожургап көрүңер, сеткилинерни кым хомудадыпты? Адыңар кымыл? Мени соора танаан эвес силер ыйнаан?

— Козулина мен. Прасковья Филипповна Козулина... Силерни кончуг чиге таныдым. Көдөө Совет даргазы Сидорин ашак мени базымчалап тур. Шагдаа эккелгеш бажыңым иштин чиндидип турду. Бо суурдан үндүр шөлүүр мен деп кыжанып турду. Ии-и-и-и, мээң хымызымга оптугуп өлзүн ол! Ии-и-и...

Козулина думчуун шүжүлетпишаан, кедергей дүрген пылырады чугаалаар, ынчангаш ооң чамдык сөстөрениң утказын пат боорунда билип ап олурдум. Адак сөөлүндө ооң ишкирни бичии намдай бээрге:

— Прасковья Филипповна, хууда херээңер дугайын тайылбырлап көрүңерем, чүнү-даа билбейн-дир мен — деп диледим.

Козулина карааның чажын аржыылы-биле чодуп каапкаш, сиңмиртингеш, ам мырыңай көңүс анаа апарган чугаалады:

— Семен Петрович Сидорин-биле кыжын маргыжылкан кижиче мен. Ооң соонда ол мени шуут ала караа-биле көрбестеди. Улус арагалапкан болза, мен буруулуг... Кадайлар баштарының дүгүн сирбектежипкен болза, мен буруулуг...

* Тоожунуң эгези 33 дугаар альманахка парлаттынган.

Садыгның барааны төнө берген болза, база мен буруулуг!
Черле чырык хүн адаанга чурттаарым бергедеди-ле, эш
Сат...

— Кайда ажылдап турар силер?

— Ам дээрзинде анаа бажыным кадарып олур-ла мен.
Чүрээм чыргалыг, аар ажыл шыдавас кижиги мен.

— Бо черден силерге тааржыр ажыл тывылбас чоор бе?

— Энир чылын мени эмнелгеге аштакчыладып кирип
кааннар. Шыдашпаан мен. Донгаярымга хоржок, бажым дээс-
кинер, кускум кээр кижиги чораан мен...

— Амыдырап чурттаарыңга акшаа-көпөөк херек болгай,
силер...— деп чорумда үзе кирип...

— Улустан диленмес мен. Калган ашаамның бичии пен-
сиязы бар. Ол менээ четчир. Хаваннарым, инээм, азырал
куштарым бар. Эът, сүт муңзавас мен. Оон өске чүү херек
боор менээ — диди.

— Уругларыңар бар бе?

— Чок ийин. Баштайгы өөм ээзинден кыс божуурумга хен-
зинде-ле бүрлүп калган. Ийиги ашаамдан иштелип көрбээн
мен. Сөөлгү ашаамдан ...кайгамчык арыг сеткилдиг кижиги
чүве, энир чылын өлүп калды хөөкүй, ооң сүнезини дываа-
жаң ораныңга-ла четсинем, ...база божуваан мен... Хар-назы-
ным улгады берген. Ой дадайым! Чүү дидим, чүү дидим даа-
дым... хи-хи-хи...

— Менден чогуу кандыг дуза эреп ор силер, Прасковья
Филипповна? «Семен Петрович силерни кызып-кыйып турар»
деп солунга бижиир кижиги мен бе?

— Чок, чок. Анаа-ла силерге дыңнадып каайн дээш чу-
гааладым. Ийе харын бижиир болзуңарза бижээй-даа силер,
бодуңар-ла билип көрүңер. Сидоринден кортпас болдур мен
ийин. Бир эвес ам база чөңгээлеп келзе, арткан чаңгыс бу-
дунуң чодазын сый шаап каар мен ооң!

«Бо-даа черле берге кижиги-дир» деп билгеш, айтырдым:

— Огород орну хунаажып, Вершинин-биле чаргылдажып
туржук силер бе, Прасковья Филипповна?

Козулина каттырымзай каапкаш:

— Ийе, шын чүве. Кымдан дыңнадыңар ону?.. Бекасовтан
че!.. Өжежи бергенимде хей кижиги мен. Дедирим аажок. Суд-
ка чедир тудушкан мен харын.

— Түңнели чүү бооп доозулду ынчаш?

— Өске чер айтып бержиктер...

— Оозу өөделиг чер болду бе?

— Тулган эки чер! Арта-ла долгандыр кажаалап берген-
нер. Ам ынаар кодан безин кирип шыдавас. Амыраан мен.
Иштинде дөртөн кочал картошка олуртуп алдым. Барып көөр
болзуңарза, үнүжүнүң чагайын кайгаар силер!

— Ынчаарга-ла дүжүдү арбын болур-дур аа, Прасковья Филипповна?

— Эрткен чылын багай ирик черимден безин алдан шоодайны казып алган мен. Ам оон ыракта хөй боор ийин — дээш, сеткили ханып өөрөөн шырайлыг, карактарын имирер-типкеш, адыштарын үр-ле дүрбүштүрүп олурду.

— О-хо, алдан шоодай! Чаңгыс бот херээжен кижини ынча хөй картошканы чип төдөр эвес, кайнаар канчаптыңар ынчаш?— дээримге:

— Садар болбазыкпе, садар! Шыгжап кыштадып алгаш чайын хоорайга барып садыглаарга дириг акша-дыр ол — деп, мени сургап кагды.

— Каяа савалап кыштаттыңар ынчаш?— деп сонуургап айтырдым.

— Чүү дээриңер ол, бажыңым шалазының адаа дээрге тамы-ла! Чеже-даа картошка уруга барган чери тывылбас, чүгүле коолаар...

— Ынчаарга Вершинин-биле эвиңер ам экижээн ышкажыл?

— Черле шымбай оол чүве. Бактавас кижини мен. Баштайгызында дег сыңзыургаа база читкен, топтуу аажок апарган чорбадыве...

— Прасковья Филипповна, Бекасовтуң дугайында бодаыңар кандыгыл? Эки кижини бе ол?..

— Чүзү эки боор оон!? Бүкүлээжинче балды чөвээ-биле көгээреди шаапкан молдурга дег согаңайнып чоруур барасканың... Бекасов мурнумга бо дазая берген чытса-даа артай басып эрте бээр мен...

Козулиха-биле чугаам маңаа доозулган.

БОЛДУНМАН САНААШКЫН

Дүүн хем кыдыыңга хүнзедим. Кедээр тайгадан кыжын кескеш сөөртүп бадырган ыяшты ында эккеп, чоон, чингезин аайлаштыр кончуг таптыг ангылай чыып каан. Ынчангаш ол черни адаккы склад деп адаар болду. Сал даакчыларының бригадири Илья Сазонов деп кижини тып алгаш:

— Мында чеже ыяш барыл?— деп айтырарымга, ол илдик чокка:

— Чеден муң куб метр — дээрге, магадааш, сыгырыпкандыр мен. Школачы чылдарымда сан эртеминге хандыкшып, Перельманның «Сонуурганчыг алгебра», деп номундан нарын бодалгалар харыызы тыварыңга ынакшып чораан кижини мен. Оомну сактып келгеш, «мынча хөй ыяшты кезип белеткээринге ортумак чижек-биле чеже үе чарыгдаттыңанын то-

дарады кааптайн адырам» деп бодап алгаш, санаашкын кылып кириптим эвеспе.

Қараңдаш, саазыным уштуп белеткеп алдым. Чүден эгелезе экил? А-ха, хамыктың мурнунда мында чыып каан чудуктарның ниити санын тып алыр херек. Ынчаарга бир чудуктуң узунун он метр, чоонун чээрби беш сантиметр деп алыһын. Ам чүү боор! Чудуктуң доора кескен арнының шөлүн узунунга көвүдедипкеш, оон үнген түңге чеден муңну үлөптөр мен ол-ла. Чудуктарның ниити саны ам билдингир, санаашкын шуудаан... Оон ыңай, моторлуг хирээ-биле бир ыяшты ужурарыңга бир минута, будуун аштаарыңга ийи минута, трактор-биле ак черже үндүр төрөпчилээринге үш минута, машина кырыңче чүдүреринге база үш минута үнер дижик деп айһын. Шупту каш минута апарды ам? А-ха, тос ышкажыл. Ону чудуктарның ниити саныңга көвүдедипкей-ле мен. Ам бээр адаккы складче сөөртүп бадырары, маңаа эккеп дүжүрери болгаш чыйы салыры арткан але? Ыяшты кезип турар черден маңаа чедир он ийи километр дээр чорду. Ол аразының оруу чүү өөделиг боор. Ынчангаш үстүүрген үнүпкен машина адаккы складка чээрби минута болгаш чедип кээр дижик он... А бир эвес машина орук ара дайгактааш туруп алза канчаарыл? Ынаар трактор чоруткаш ушта тыртырарыңга база артык үе чарыгдаттынар апаар... Эженим-не бо, тайганың хамык ыяжын чыскаай командылап каан шериглер дег дистиништир үнген турар деп аарга тааржыр чүве бе мооңар? Хоржок! Оларның аразы ырак, чоок-даа, онгул-чиңгилдиг-даа болур ышкажыгай. Оон ыңай, ыяштарның дөзүндөн кезиптерге бир ай чангыс угже кээп дүжүп турбас, а кайы-хамаанчок, карыштыр-солуштур ушкулаарлар-ла болгай. Оларны ак черже үндүр сөөртүр мурнунда трактор-биле эде-хере аайлаштыр тыртырар апаар. Бо база шаг-үенин артык чарыгдалдары. Санаашкынга оларны херекке ап көрбээже хоржок... Чоонган кончуг будулгаазынның чүвөл?! Канчаарыл ам, кандыг-бир коэффициент хереглээр бе? А ооң хемчээлин чеже деп аарыл?.. Ча-ча, хупурай-ла берзин ыңай! Шуут ужур чок берге санаашкын кылып кирипкен кижидир мен, хей-ле халас үе чидирдим... Коллективтиң кылып бүдүрген улуг ажыл-ижиниң түңнелдери мурнумда бо чалым хаялар дег сүр-дүрзүлүг, чоргааранчыг, магаданчыг көстүп тур ышкажыл! Чүгле мында эвес, куду база ийи черде бежен муң куб метр ыяш бар дээр чорду. Че харын Шарланнның суурнуң кижилери бо чылын кызымаккай, бедик үре-түңнелдиг ажылдаан дээрзи мырыңай маргыш чок илдең-дир. Бир эвес Бекасовтуң бижип турары ышкаш, ажыл-агыы сандараан чер болза, мынча улуг үүле боду чаягаар бүттүне бербес-ле болгай. Ындыг-дыр харын. Че, сөөлүндө: «чамдык фактылар, чи-

жээлээрге, бүдүрүлгениң ажылы буурап дүжер чоокшулаан дээни хыналдадан бадыткаттынмаан» дээр апаар-дыр ийин...

САЛ ДААКЧЫЛАРЫ

Сазонов мени сал даар черге эдертип келгеш, ында улустуң ажыл-ижин сонуургадып көргүстү. Бир кезек кижини хемниң адыры турум сепче чудуктарны лебедка-биле тыртыргаш чуукулап кириптерге, адаанда сугда хемелиг улустар оларны дозуп алгаш, ужун-бажын деңнээш, илчирбелер-биле бөле шарып турар ыңдыг чүве болду. Мооң мурнунда сал даап турганын черле көрүп көрбөөн кижини мен. Анаа эрик кыдынынга чыткан салды көөрге, чудуктарны бажың серилээр дээн ыш-каш кылдыр кожалаштыр салгылааш, бот-боттарынга чыпшыр шарып каан боор-ла чүве чоран. Мында кылып турары оон өске боорга элдепсингеш, Сазоновтан:

— Салды мынчаар база даар чүве-дир ала?— деп айтырарымга:

— Ийе, салды боодалдап даарының депшилгелиг чаа аргазын шиңгээдип алган бис. Тулган эки арга чүве бо. Чудук бүрүзүн чаңгыстап кожуп турбас. Хары угда дөрт-бешти бөле шарыптар. Ынчангаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ийи-үш катап бедей. Шарыг материалдары база эвээш үнөр. Оон ыңай, хемни куду бадырып бар чорда сал белен үрелбес болгаш ыяштың чидири барык чок болур — деп тайылбырлады.

Шынап-ла бөле шарып каан чудуктарны көөрүмге, шаанда улустуң магазинден садып ап турары боодал лаалары сагышка кирер деңер даан. Оон бригадирден:

— Хүн-бүрүде чеже куб метр сал даап турар силер?— деп айтырарымга:

— Мында бирээзинде-ле дөрт кижилиг чээрби звено ажилдап турар. Олар ээлчегде он ийи ставтыг (кожуглуг) салды кылып кааптар ийин — деп харыялады.

— А став деп чүл?

— Дөө ол көрүңер даан, боодал бүрүзүн бот-боттарынга тудуштуруп бар-ла чыдар. Ынчап чорза-чорза салдың калбаа он беш метр ажа бээрге, ам соксап каар. Бир став ол дур. Белен апарган ставтарны сүрүштүр кожуп эгелээр, ынчаарга сал узап бар-ла чыдар. Теплоход-биле бир угда он ийи ставты сөөртүп бадыра баар чүве...

Сазоновтан чүве айтырарга тайылбырларының чевени кончуг, а улустуң ажылын таарыштыр удуртуп башкалары тулган эки кижини болуп тур. Ынчангаш сал даакчыларының ажылының технологиязынга хамаарыштыр шоолуг чүве биллип ап шыдавадым, а хүннүң арткан кезин колдуунда-ла ажилчыннар аразынга эрттирдим...

ДИРИГ ТӨӨГҮ

Бир-ле дугаарында таныжып чугаалашкан кижим Кол Майдыр, бүдүрүлгенин хоочун ажылчыны, эн дуржулгалыг ыяш ужурукчузу, коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы, амгы үеде сал даакчыларының звено удуртукчузу. Даштын-дан көөрге шилгедек, харын-даа ырбыскын хирезинде, оозунга чалынмас, сугда салдаан чудуктарны тыртпа-биле кадай каккаш ынай-бээр идип, чылдырып турда аваангырын кижип кайгаар.

— Норманар күүселдези кандыгыл чээ?

— Бо айда хүн-бүрүдө 150 хуудан кудуктатпайн-на тур бис, дарга.

— А-ха, бүдүн чартык норма! Тулган-дыр! Шак ынчаар тудунар! Сал даашкынынга үр ажылдап тур силер бе?

— Бо бүдүрүлгө ажыттынары билек дораан келген мен ийин. Ооң бээр ам он чыл ажа берди. Кыжын ыяш кезер, чайын сал даар, ажылым мындыг кижип мен.

— Ынчаарга-ла ёзулуг каадыржаан ажылчын-дыр-ла силер. Чогум өскөн-төрөөн черинер кайдал?

— Билип кээримге-ле ада-ием мыя үстүгээ, ам аэродром шөлү кылып каан оймакка чайлап, кыжын кедээр тайгаларже үнө бергеш аң-мең сүрүп, ынчап амыдырап чораан улус ол.

— А чайын чүнү кылырларыл?

— Ол шагда чайын чүнү канчаар боор, аштап келгеш кандыг-бир чүве-биле хырын тоттуруп алырын бодаар бо-ла...

— Ынчаарда бо черден ыяш кезип белеткевейн турган бе?

— Чок. Оранчок сөөлүндө, мен улуг эр апарганымда харын моон сал бадырып эгелээн. Ынчан улустуң сал кылып турганын ам сактып келгеш пат кайгаар мен ийин. Чудуктарны союп каапкан коданнар дег кылдыр кылайтыр карттааш бадырып турар денер даан. Оларның чөвүрээзин барып четкен, хереглээн черинге аштап каапса та канчап баар чүве? Аайын тыппас мен! Бодап көрүнер даан, амгы үеде бис хүннүн-не он ажыг кожуг салды кылып каалтар-дыр бис. Бир эвес ол ыяшты балды-биле чонуп карттаар болза чедисес кижинин бүдүн чай дургузунда ажылы-дыр-ла!.. Че харын ынчаар шүүдеп тургаш, бадырган сал чидирг чок онча-менди, бүдүн чедер болза база-ла ажырбас... Сөөлүндө көөрге хем унунуң озаңнарында карттап каан ыяштар эмгежок ызырны берген чыткылаар боор ийин...

— Чүгө ындыгыл ол? Шарып турганы багай ирги бе?

— Шарышкыны база багай харын. Амгы дег сывырылдук демир кайда боор ийик. Чиңге шарлан хадыңнар кескеш, оларны баштай сугга, үш-дөрт хондур шыгыдыпкаш, ээре долгап алгаш, ооң-биле шарыыр боор чүве. Ол-даа база

ажырбас. Бадырып турганы эпчок болдур ийин. Амгы дег теплоходка сөөртүптөр амыр чүве кайда дээр силер! Салдың ужунга-бажынга медээжок узун, аар эшкииштер быжыглап алгаш хол-биле башкарып бадырар чүве болбазыкпе. Шакпын саарыглыг чыыра кагар ээтпектерге чамдыкта эжикчилер чай алынмайын баргаш, салдың бажын эрикке чылчыра үстүргүлээр, азы ооң кудуруун озаңга өгендирип эрттирер. Ындыг болганда чеже-даа быжыглап каан салга ыяштың чидири турбайн канчаар!

— Оон ангыда, айыылды база кончуг-ла ыйнаан ам?

— Берге-ле ажыл. Сураан дыңнаарга, салдап бадып бар чоруй озал-ондакка таварышкаш, сугга эндээн кижилер кайы хөй боор чоржук. Салчыларның чугаазы болза, ужарның даажы дыңналып кээрге-ле бурганга чалбарып эгелей бээр бис дээрлер эвейикпе.

— Силер бодунар салдап бадып турган силер бе?

— Турга-ан. Ужар эртерде кижини сал башкараар хамаанчок, боду бир-ле чүведен туттунуп быжыгланырынга өйлежи бээр боор чүве. Хамык ужур салды ужарның аксынче таптыг кирип аарында. Үстүүртен бичии-ле шын эвес бадыра кээр болза, кончуг-ла! Чүгле мөгүдөп болбас...

— Бо бүдүрүлгеге он чыл ажыр улаштыр ажылдап каапкан, ам арга-дуржулганар-даа барган боор але? Разрядыңар кажыл?

— Чеди дугаар, эн үстү ол. Арга-дуржулга дугайында чүү дээр боор, тускай мергежимни шингээдип алганым шыырак ийин. Эрткен чазын Комилер чуртунга ыяш кезикчилериниң бүгү эвилел маргылдаазыңа киришкеш келдим. Хирээм туткаш туруптарымга тулган дээн ат-сураглыг кижилерден калышпас-ла чордум. Ол маргылдааның тиилекчизи бооп үнген кижини мени мактап, эктим часкагылааш, «эр-хөй, эр-хөй!» дигилээш, тураскаал кылдыр менээ бичии хөрөк демдээ кадап бержик...

— Өг-бүленер, уруг-дарыыңар база мында ыйнаан?

— Шуптувус мында бис. Кадайым повар, шеригден келген оглум чолаачы, улуг уруум эмчи, ортун кызым садыгжы, эн хөймер чассыг уруум безин мында кээп башкылай берди...

— Уругларыңар база өгленип-баштанып тус чурттай бергилээннер бе?

— Ийе, ам уругларымын уруглары чеди кижини өзүп орар. Хөөрем чок чугаалаарга, назы-харым дөгүзе-даа ачылыг нам, чазаам авыралында тодуг-догаа, чүү-даа келзе көзүңгей будум дыгдындыр тыртпас чоргаар, бардам, чырыткылыг чуртталганы көрүп чор мен але, дарга...

Кол Майдырның допчу-намдары болза бо ээнзиргей тайга ортузунга одунган чаарткычы, тургузукчу амыдыралдың

дириг төөгүзү-дүр. Ол төөгү ам-даа дыка үр, чүс-чүс чылдар-ның дургузунда уламчылаар...

САША-АРТИСТ

Катер чолаачызы Саша Клименкону бо суурнуң улузу анаа-ла «артист» деп адаарлар. Бригадир Сазоновтан ооң дугайында айтыарымга: «Бир эвес катеринге чалгын кылып бээр болза Клименко айже-даа ужудуп үндүрө бээр, торлур моондак деп чүве билбес кижидир ол»— диди. Бедик мактал!

Шак ол Саша-артист-биле база ужуражып чугаалаштым. Хамыкты мурнай ооң шимченгир деп чүвезин кайгадым. Бичии-даа када анаа олурбас, хөлүн эртир-ле дөскелчок төл болду. Бирде хөрээниң дужунга чудуруктарын уткуштуруп келгеш кедергей дүрген тырыкылай долгагылааш, хөделдирипкен мотор өттүнүп, трррр-ррр кылдыр эриннерин тырылады бээр. Оон хенертен дуп-тура халааш, чанында турган шивини долгандыр маңнап, бокстагылаар-даа. Кезек болганда матрос хөйлениниң эдээн өрү сывыра көдүргөш, быгыннарын часканып эгелээр. Ша-даа четнээнде черден калбак чарты ыяш ап алгаш, оозун допшулуурлай какпышаан:

Конгу-конгу-конгулууржук,
Ак-көк өңнүг конгулууржук!

— деп ырлагылаар. А богда, ындыг кыйбыннааш кижичерле көрбээн мен! Сугда байлаң-на! Тура халып бар чорда чүвүрүнүң шазындан туткаш дедир олурту идип, холдарын харбаннадып сула шимчээшкиннер кыла бээрге чыыра куспактап, ырлай бээрге кичигелеп болгаш, алаактыларының өске-даа хемчеглерин ап тургаш, Клименко-биле элээн үр хөөрештим харын. Байырлажып турувуста ол менден:

— Бир эвес мээң дугайымда чүве бижиир болзунарза, даштыкы хевиримни дыка делгерөңгей чурувас силер аа — деп дилээрге, ужурун эки билбейн баргаш:

— Чүгө?— деп айтырдым:

— Өске улус номчуурга арай чиктин аажок болур чүве чораан. Кыжын маңаа редакциядан бир корреспондент келгеш барган. Сөөлүндө ол кижичолунга бистиң дарганывыс Биче-оол дугайында чүве бижээш, оозунга: «Дырбыл салдыг, дырышкак арынныг, дагыр буттуг, шокар хөйлөңниг, хөлбегер чүвүрлүг, бышкак идиктиг, дүлей кулактыг ашак-биле ужураштым» деп каан болган дижик — дээш, чаза-ла каттырды.

Мен ону дыңнааш иштимде эпчоксунуп, шак ындыг янзылыг натурализм солун арнынга ам-даа ында-хаая көстүп келгилээринге сеткилим човады. Таптыг-ла ол душта сал даар

черге дүштеки чем сөөртүп эккелген. Клименко ону көрүп кааш:

Конгу-конгу-конгулууржук
Конгулууржук Иван-шай

деп ырлавышаан, ынаар маңнапты.

Хем кыдыынга арыг агаарга аар ажыл кылып турган болгаш ындыг бе, улустуң чемненирин канчаар силер, арылдырып-ла турар! Саша-артист мүнүн кымны-даа мурнай иже каапкаш, повардай:

— Ийи дугаарында чүл? Лангет азы антрекот бар бе? Бешбармак кайыл? Рахмат-лукум, чурчхели, люля-кебаб... Дагаа-фри чүге чогул? Хан чиксээримни. Қаям, дээскинчек хандан бүдүнгө каап бээйт — дээш, алаң кылып туруп бээрге демгизи:

— Анчыын моон, кижиге шаптыктава! Ма, мону чип ал — дээш, ийи котлета каап берди.

Тавактарының ишкири мырыңай медээжок. Ынчангаш меңээ кудуп берген тулган чаагай амданныг мүнүн төдүп чадап ора, арай боорунда ишкеш, ийи дугаар кылдыр эккелген хаарган балык эьдинге хол дегбедим.

Тырылдыр чипкен чем соонда сал даакчылары шагзыргайзымаар апаргылаан, чамдыктары кегирбишаан, хөлегеге барып чыткылап алдылар. Чаңгыс-ла Клименко ам-даа сергээн ышкынмаан, оюн-баштаа-биле үен-даян чаңнап, түр када дыштанган улус хөлзедип турду. Баштай ол Кол Майдырны тургузу соп алгаш: «Ме-хээ Майдарнан аннаан энтренне-ээр!»— Мөге Майдырның онаан үндүрү-ңээр! деп кыйгырбышаан, калбак бөргүн агаарга чайып, демгизи ушта чүткүүрге улам чыыра тудуп, чыткылаан улусче көрүнгеш: «Мехе шалаб бертээ!»— деп алгыргылады. Ооң соонда селбегер чаак салдыг бир ашакты күш-биле тудуп чүьктеп алгаш ыңай-бээр маннавышаан, өөрүнгө шии хевирлиг көргүзүг ойнап берди. Оозун мынчаар эгелээн:

— Синдбад — далайжы-дыр мен. Ыраккы чурттарже бешки аян-чөрүүм үезинде хемем улуг хат-шуурганга таварыш-каш үрелген. Кады чораан эш-өөрүм шупту сугга дүжүп өлгүлээн. Согур душ бооп дың кара чааскаан дириг арткаш, чалгыг аайы-биле танывазым ортулукка үнүп келгеним бодур. Баштайгы ийи хонукта чаңгыс-даа кижиге ужурашпайн, ээн ортулук-тур деп бодадым. Үш дугаар хүнүмде бир бичии дамырак суг кыдыынга кылаштап кээримге ында — дээш, чүьктеп алган кижизинче хая көрүнгеш,— мындыг дүктүг арынныг ашак олурган. Мендилээримге мээң дылым билбес кижиге болду. Ол менче имнеп, «Мыя бо сугну кежирип

каайт»— дээн. Ам канчаар, көдүргөш эктим кырынга олуртуп алдым-на. Ашак ол дораан-на ийи холдары-биле мойнумдан кужактаныпкаш, буттарын бел-кежимге ораай шаапкан. Хол-будунуң дыңзын канчаар силер, кыскаш-ла! Ол чарыкка аппарат, дүжүреримге ашак ынаар боор бе, салдыммай барган! Холдарын адыра тыртарымга улам күженир. Мени боой тудуп кааптар часкан. Чаактарымче шагаайтагылааш, «бурунгаар кылашта!» деп албадаар мындыг. Ооң аайындан эртер ужур-даа чок. Дүжүр октаптар дээш кандыг-даа кажар аргалар хереглээш, чадажып кагдым. Ам чартык ай хире мону чүьктеп келдим. «Бо кончуг шулбустуң хөлгези бооп, ээн ортулукка өлүрүм ол-дур, кандыг кончуг салымым бак киж боор мен» — деп боданып чор мен...

Клименконуң чугаазын баштай шоолуг херекке албаан улустар ам кээп сонуургап дыңнап, ашактан адырлып алырының арга-сүмезин кадып эгелээннер.

— Будунуң майыындан туткаш кадыра долгапса канчап баар чүвөл?

— Шенеп көрдүм. Будунга барып дээп чорда-ла ийи кулактан сегирип алгаш шөйбелеп эгелээр кижидир. Мунгаранчыг аарышкылыг, шыдашпас-тыр мен.

Оон база бир үн:

— Чоон ыяш дөзүңгө чедире бергеш дедирленип кылаштааш, ооргазының көп-белдириң ууй үстүрүпсө?..

— Ындыг амыр чүвө кайда боор! Ыяш чанынче бичии-ле чоокшулап чорда кижиниң чушккуузунче карак одун кызаңнадыр шашкылаптар ашак-тыр.

База бир сүмө:

— Билбээчөңнеп кылаштап чорууй хеп-хенертен ойда кээп дүшкөш, оорган адаанга чыпшыр базып каапсыңза?..

— Дөмей-ле оон чүвө үнмес. Салааларың диш шазынче суккаш, кижиниң чырыктарың кулак дажынга чедир чара сопса канчаар сен?!

— Халаптыг ашак-тыр але, чүнү чип чоруур кижил ынчаш?

— Ортулукта кат-чимис-ле эмгежок. Меңээ ону чыгдырып чиир киж.

— А бир эвес чемгербейн аштадып-ла чорзуңза?

— Канчап чемгербес дээр сен. Айыткан чүвезин ап бербеске баш дүгүнден сирбектээш, куйганы хоора тыртып эк-кел чазар киж болгай...

— Маңгыс-тыр оң ёзулуг...

— Шынап-ла маңгыска таваржы берген-дир сен. Иий, дайым!

База бир кижиниң сүмези:

— Удуй бээрге холдарың аткаар көдүрө сунгаш, ашак-

тың ийи кастыындан туткаш молдуруун чара долгапсынза?..

— Удуурда мени черге доңгайып чыттырып алгаш, кырымдан шимчээр аажок кылдыр чавыдактап аар кижичүве...

— Албаннаарда черже дүшпес кижичүве?

— Чок. Кылаштап чорумда-ла ооргамны куду сыыладып бадырыптар, хаван-на. Оон ыңай, кадыг албаны дээрге чүү адам ындыг суук шара боор ашак чорду-ла. Ам мээң идик-хевимде курлактан куду кижичүве алып чүве чок. Доозазын бу-жартадып каапкан.

— Ха-ха-ха... хо-хо-хо!!!

— Шыя-ан, ооң соонда?..

— «Ам черле моон дириг үнмезим ол-дур, бо кончуг шул-бусту чүъктеп алгаш каяа чедер, чүнү канчаар боор кижичүве»— деп бодап, пат муңгарап-деңгереп кылаштап чорааш бир көөрүмге, черде аажок улуг апельсин чимизи чыдыр эвеспе. Эк-кеш ап алгаш, картын суйбап көөрүмге чымчай берген, изиг хүнге үр чыткаш иштинде чемижи база ылчырап, мөндүнай-нып турар апарган болду. Аштаан-суксаан кижичүве ам канчаар, чулуунуң амданы ажыксып кыжыраңзый берген-даа болза, тоовайн чип алдым оң. Элдептиг чүве, кезек болганда карак-тарым шокараңнап, эзирип эгелээн мен дивес силер бе! Оон харын эрим хайнып, каткы-итким үнүп, ашактын ужазынче часкагылааш: «шу, аъдым, доругдайым!» дээш, огбаңнадыр даалыктагылаар-даа мен. Ооң сөөлүнде черден база ийи-үш хире апельсиннер ап чиптеринге хөглүүм дам-на барган, эзириим тең-туң чыгыы апарган. Бир билиримге ашакка база чимистер ап берип чоруур мындыг мен. Удатпаанда ашактын мээң мойнумдан кыскаштап алган холдары чоорту суларап, чаягаар-ла салдынып бар чыдарын эскерип кааш, бүдүү иш-тимде аажок амырап, «Оой, оой, экис, экис, чо-ла, чо-ла!» деп бодап, черде чыткаылаан апельсиннерниң эң-не багайла-рын өнедиин улаштыр-улаштыр чыып берип-ле чордум. Ашак база эзирип калган хевирлиг. Элээн үе эрткенде дыйылааш үн-биле бакка-сокка ырлагылаан соонда ашак бажын халай-тыпкаш, холдарын салдыныпкан. Ам-на чүү боор, ашакты дүжүр октапкаш, хая-даа көрүнмейн дезип маңнаплаттым — дээш, Клименко чүъктеп алгаш чоруп турганы селбегер сал-дыг кижизин черже ышкынып бадырыпкаш, буруңгаар маң-нап бар чоруу дедир эеп келди.

Дыннакчыларның чамдыктарынга ындыг төнчү арай таар-зынмаан хевирлиг, Клименкону чемелеп эгелээннер.

— Хосталып алганың соонда ол ашактан коргуп, буу-хаа дескен херээн чүү боор ынчаш? Мен болзумза бажын чуура тепсепкеш-ле баар мен...

— Харын аан, дириг арттырып каарга сөөлүнде база бир өске кижини хилинчектээй ол...

— Кижн эвес-тир, Мангыс деп кончуг чүве болган-дыр! Ону соп каапкан болза кеми чок, харын соң-даарта албаты-чонга ачылыг-буянныг болур ийик...

Бо бүгүнү дыңнааш, мында Клименкодан аңгыда Шагера-задениң тоолдарын номчаан кижн чок тур деп билдим. Улустуң адак-бышкаа ам-на чиигеп, хөлегеден уурук-сууруктап тургулааш, ажылдаар черлеринче тарап эгеледилер. Ынчан Саша-артист мээң чанымга чедип келгеш кулаамга сымыранып:

— Владимир Херелович, маңаа ам каш хонар силер? Келир субботада душтуум кыс-биле куда дүжүрер деп барды-выс, силерни олче хүндүлүг аалчы кылдыр чалаарын чөпшээреп көрүнер — диди.

Чалаашкынны чүректин ханызындан өөрүп хүлээп алгаш, иштимде: «эзулуг эр-хей-дир-ле сен, Саша!»— деп бодап кагдым.

Т О О Р У К, М О Л Д У Р Г А Б О Л Г А Ш Ө С К Е - Д А А.

Дүш сөөлүндө сал даакчыларының ажылынга дузалажып, бодум хуумда он ажыг боодал ыяш-даа бөле шарыдым. Оон кадында Бекасовтуң чагаазынга хамаарыштыр херектиг кижилеримге-даа ужурашкыладым. Бир шөлээн аразында Сазоновту кый деп алгаш:

— Бекасов бодунуң чугаазында силерни эрткен күзүн хей тоорук кактап алгаш аар өртекке садыпкан деп каан чорду, ол кандаай чүвел, Илья Максимович?— деп айтыраарымга, мынчаар тайылбырлады:

— Ужурун таптыг билип албайн чыда улус аразынга кевин-херекчок чугаа тарадыр, элдептиг-ле кижн-дир аа, бо Бекасов!? Энир чылын маңаа тоорук дүжүдү багай болган. Тайгаже үнген улустар барык куруг чыгыы бады кээп турдулар. Мынаар ол чарыкта, мангыс мээң билirim кончуг берт черде кезек пөш бар чүве. Оглум-биле иелээн күзүн аңаа чедер бергеш мырыңай чүм тоорукка таварыштывыс. Үнүжүнүн чаагайы аажок, кээргеннер дегбээн, чемижинин улуг-алыг деп чүвезин канчаар силер, арта-ла аар, салам дөңер даан. Ыяш докпак-биле пөштүң дөзүн орта кагарга, үстүүртен тооруктар тоглап бадып турда чагган долу-ла! Сес-ле хонук иштинде бир тонна ажыг тоорук сайлап алган бис ийин. Оовусту савалааш, таптыг ынаныштыг черге шыгжап кааш чанып келгеш, сөөлүндө, шанак оруу үне бээрге сөөртүп бадыра келген бис. Күзүн борта улус бир килограмм тоорукту тозан копеекке дужаап турганнар чораан. Кажан мен тооруум эк-

кээримге, маңаа райондан белеткелчилер чедип келгеш, бир килограммны бир рубль он көпөөккө хүлээп ап эгелээннер. Ам канчаар, күрүнениң доктаадып каан өртээ ындыг болганда, маргыжар эвес, ынчаар дужаапканымгай. Мында мээн буруум чок-ла ышкаш-тыр... Мотоцикл садып алган мен харын. Таптыг-ла ол өйде ээлчээм чедип келген, кармаанымга мөөң акша база турган...

Чолаачы Чижов-биле чугаалажырымга:

— Молдурга бастырып кааным шын чүве,— дээш, денди улуг-чаагай мага-боттуг эр сүрээдээн хевирлиг, хаваанда кылайты сыстып келген дерин удаа-дараа чотгунмушаан, уламчылады — чайын бир дүне хем кыдыынга ажылчыннар чедирип кааш кел чораан мен. Ынчан кудай бүргег, караңгызы аажок турган. Кудумчу ортузунга чыткан молдурганы баштай эскербейн, мырыңай чыпшыр чоокшулап келгеш көрүп кааш, ядараан, медээлей кааптар ышкажымчүл. Удуп чыткан молдурга хенертен чидиг үн дыңнап кааш, мөгүдөп тура халаан уу-биле шуут-ла машинаның буферин орта чөвзөн ыя моннапкан. Оон машинам доктаадып кааш, бо черниң шагдаазын болгаш Кайгородов ашакты барып оттургулап алгаш, болган таварылганың ужурун чугаалааш, молдурганы көргүстүм. Молдурга ынчан чогум өлбээн, анаа далып калган, буттарын дырбаннадып чыткан чүве. Кайгородов ирей ол душта мени буруудатпаан-даа кижиге, ам кээп судка билдирипкен чоор бе?.. Оон ам канчаар, бастырып каан молдургамны дораан союп-бузуп, эъдиниң чамдызын бодум чип, өскезин столоваяга дужаапчык мен. Семизи аажок болган ийин. Ол эъттен хайындырган мүннү сал даажчылары хөлчок мактап, чаагайзынып ижип турарлар чоржук. Кайгородов ирейге бодумнуң оон-даа улуг-чаагай, симменталь уксаалыг шарыжымыны айтып, дуоюн тургузуп бергенимгай, ам чүү дээш хомудап турар ашак боор, чиктиин аа?! Силер шүүгү яамызындан келдиңер бе?..

Келген херээм ужурун кысказы-биле тайылбырлап бергеш, Чижовту оожуктуруп кагдым. Ол эктинден аар чүөк дүжүрүкчөн чүве ышкаш, улуг тынды...

Кежээликтей сал даакчылары-биле байырлажып тура:

— Ажыл-агыйыңарга хамаарыштыр Вершининден болгаш бо черниң өске-даа даргаларындан негелделериңер бар бе?— деп айтырдым.

— Чок ийин. Вершинин боду маңаа хүннүн-не дөрт-беш катап кээр, тургустунуп келген айтырыгларны дораан шийт-пирлеп кааптар кижиге. Бөгүн чоп көзүлбейн-дир бо харын, район төвүнчө өскей бержик ирги бе?.. Харын силерден бир айтырыг салып болур бе?

— Болур, салыңар.

— Ынчаарга бо черниц садыгларынга «Казыргы» дээр хеме мотору ховар келир, чүге ындыгыл ол, моон эеп чана бергеш чогуур албан черлеринге чедип гургаш, ооң ужурун тодарадып шыдаар силер бе?

— Оралдажып көргей мен аан харын, а силерге чеже мотор херегил?

— Ээлчегде бижиткен улустарны доозазын санаар болза чүс ыракта ажа бээр боор ийин. Ам дээрезинде оода-ла бежен хиреден чорудупканнар болза...

Моон: «Шарланныг суурнуң чурттакчыларының балдыры дыңзыг-дыр, кассазында чыып суп алган акшазы арбын-дыр» деп түңнел кылдым.

СЕМЕН ПЕТРОВИЧ СИДОРИН

Шарланныг көдээ совединиң даргазының ажылдаар өрээлинге кире бээрге, иштиниң арыг-силиин, делгемин, стол, сандайлар-биле эмгелеп-дерип каанының шынарлыын, чурум-чыскаалдыын канчаар силер! Сайыт кижиниң кабинеди-ле! Баарымга Сидорин самбың хап санаашкын кылган олур оң. Оозунуң түңүн саазынга бижип алгаш, самбыңын аткаар каап кааш:

— А-аа, корреспондент эш Сат моорлап келген ышкакжыл, сандайга олур,— деп чалааш,— ажылың чедииншкинниг чоруп тур бе чээ? Мен мынаар чайлагларда малчыннар кезип чорааш дүне чедип келдим, ам-на сээң эргенде мен, кандыг даалга бээр сен, чугаала — диди.

Семен Петровичиниң ооргазы арай бүшкүк болгаш ындыг ийикпе, кижичүве чугаалаарга карааның шилин хаайының кырын куду чылзы идип бадырыпкаш, үзеринге белеткенип алган буга дег бажын донгайтыпкаш, алдыртан өрү хыйыртай аарак көрүп олур а дыңнаар, каттырынчыы аажок денер даан...

— Шыкпарлып бар чор, Семен Петрович, ынчалза-даа доостуру арай-ла элек. Ам силерден чамдык айтырыглар бар апарды-ла.

— Чижээлээрге?

— Чагааның утказын билир-ле болгай силер. Ынчаарга бо суурнуң чурттакчыларының Вершинин дугайында чугаа-соодунуң уг-шии кандыгыл? Аңаа хамаарыштыр дыңнаан, билген чүвелеринерни чугаалап көрүңерем, Семен Петрович.

— Бекасовтуң чагаазын сактып кээримге, кылым хайынгаш өдүм чарлы бер чазар-дыр ийин! Вершининге та чүге кончуг хорадаан кижичүйик, аайын тыппас мен. Вершинин ооң кадайын холдапкан бе дээрге, боду харын ходугур өрген дег чаңгыс бот кижичүвүр-ле — дээш, хе-хе-хе кылдыр кат-

тыргаш, уламчылап чугаалады — Сережада частырыглар бар болбайн аан, болушпас мен. Хамык ужур ында эвес. Бодап көр даан, суурга көдүрлүп келген айтырыг бүрүзү өрү чылза-чылза адак сөөлүндө ыяавыла Вершининге барып шанчар апаар чүве-дир... Суурнуң кудумчузун ширбээш оваалап каан бокту үндүр сөөртүрдө Вершининден машина чөпшээредир... Улустуң картошка тарыыр черин аңдарарда Вершининден барып трактор дилээр... Бир кижиниң суугузу буступ калган болза Вершининден тууйбу айтырар... Эмнелгениң одаар ыяжы төнүп калган болза, Вершининге барып чугаалаар... Байыр-чыскаал таварыштыр суурнуң клувун шимээрде, Вершининге баргаш кызыл пөс сат дээр... Кижил өлүп калган болза, ооң хааржаан чазаарда Вершининден манзы негээр... Че, харын улустуң чаргы-чаалызын советке көрүп кааптар ажыр-бас, а кажан ажыл-агыйжы, азы чарыгдал үнөр айтырыг туруп кээрге ону шийтпирлээрде Вершининче чүгүрер апаар мындыг чүве. Эдилээн эрге-дужаалының аайы ындыг кижидийин. Мен көдээ совет-биле контора аразынга хүннүң-не он ажыг катап ыңай-бээр аксаңнаар кижидир мен. Энир чылдан бээр Вершининниң кабинетиниң эжинин мээң ажыдып, хаганымны санаар болза, миллион четкен боор. Бекасов бодунуң ол мелегей уткалыг чагаазында Вершининни хай-чагырга чок апарган деп кааны көңгүс меге! Вершининге кым-даа дилег кылып, азы айтырыг тургузуп чеде бээрге эптиг-ээлдек хүлээп алып, кинчээнгейлиг дыңнаар, бир эвес күүседир бооп сөзүн берген болза, оозун ыяавыла ээлээр кижиле чүве. Бо суурнуң чурттакчыларының шуптузунуң аажы-чаңын, амыдырал чуртталгазын бодумнуң беш салааларым дег билир кижидир мен. Оон туржук, өг-бүлө бүрүзүнүң бо дүшпөтө кандыг чем хайындырып чиирин безин айтырар болзуңарза, чазыг чок сөгөп бээр мен. Ындыг кончуг дарга-дыр мен көрбөдүң бе! — дээш, Семен Петрович баштактаны аарак караан баскаш, дөңмээмни чудуруу-биле нугуй иде каапкаш уламчылады. — Мээң чугаамга бүзүрөп көр, мында улус дооза Вершининни хүндүлээр дээрден башка, бактавас. Мени Вершининге чашпаалаар деп каан чорду ол сойлук, хош! Херек кырында Вершининге базындырар туржук, харын ооң бодун депутат хүлээлген күүсет дээш, сылба дужааптар кижил боор мен. Көрдан бо, Тыва автономнуг республиканың Дээди Сөвединиң депутатының демдээ хөрээмде чайнап ор ышкажыл! Эргем улуг, күрүнени башкараыңга киржип, хойлу дүрүм бадылаарыңга киржип турар кижил болбазык мен бе... Черле ынчаш, Бекасовтуң чагаазында бижип каан чүвелериниң дугайында боданып олура чамдыкта: «албыстай бербээн бе бо» — деп-даа каразыр мен ийин. Вершининниң кадайы школа директору боорга, канчап баарыл ынчаш? Харын эки-дир!

Дээди эртемниг башкы кижиге директорлавайн канчаар чүвөл? Оон аңгыда коммунист кижиге-дир ол. Бир эвес Вершинин боду кадайын өрү депшидип алган турган болза, херек өске-ле ыйнаан, а ол уругну партия райкомунун сүмелээнин ёзугаар Чырыдышкын яамызындан директорга томуйлап каандыр. Шупту шын кылдыган, дадагалзаар барымдаа чок. Сеңээ чажыды-биле чугаалап берейн, Вершининниң кадайының, Валентина Ивановнаның директор болганынга иштимде бүдүү амыраар кижиге мен харын. Чүгө дээрге, школаның хамык шорулгактыг айтырыглары көдээ советке четпейн чыда шагда-ла, дүне орун кырынга шиитпирлеттине берген боор чүве ийин, хе-хе-хе... Чуржусун кол эмчи-биле өглөп каан деп чугаанын ужур-мажыр чок деп чүвезин көрдаан? Вершинин оларны кабинетинге кыйгыртып эккеп алгаш, ошкаштырып-чытташтырып турган кижиге чүве бе?..

— Ол уруг кайда ажилдап турарыл, Семен Петрович?

— База эмнелгеде. Билдингир, аныктар дүне аарыг улус ажаап, кады дежурныйлап хонуп тургаш таныжа берген хирелиг-дирлер ийин але — дээш, Семен Петрович база катап карактарын баскаш, мээң өштүмден шымчый каапкаш, тадылады каттырды.

— Мен база-ла элээн хөй кижилер-биле чугаалаштым, Вершининниң дугайында улустун бодалы даңгаар-ла эки боор чүве-дир. Бекасовтун бодундан эгелээш, ужурашкан кижилерим шуптузу Вершининни багай эвес начальник дижир болду. Ынчангаш Сергей Васильевичиниң дугайында чугааны амдыызында соксаткаш, өске айтырыг салырын чөпшээрер көрүңер, Семен Петрович.

— Дыңнап тур мен — дээш, Сидорин менче алдыртан өрү шыгаай көрүп алган манап олур оң.

— Мында баптистер бар чер бе, кандаай чүвөл, Семен Петрович?

Сидорин бажының калчан тейин думчук аржылы-биле чоткаш, арай бижииргээн хевирлиг боданып олура чугаалады:

— Чок деп болбазын-на болбас, бар дизе-ле эки боор. Мында бир бажыңга чыгып турар кезек улус бар, билер мен. Кандыг баптистер дээр боорулаан оларны, чөгенчиг амытаннарны! Кыжын бир катап сонуургааш, чогуу черле чүнү канчап турарлар эвес дээш, оларның мөргүлүңге чордум. Сес хире кижиге, хөй кезии кадайлар, шупту-ла бир ыяң чөнүк. хүнүн манаан, хүүрэн даянган кырганнар болду. Мени совет эрге-чагырганың төлээзи деп билзе-даа, удурланышкын кылбайн хүлээп алдылар. Ермолыч дээр ашак, оң хары ам чүс четкен деп бодаар мен, холунда ном ажыда тудун алган, ол хирезинде карактарын шийип алган номчуп

олурган черинге бардым. Көрүп олурарымга Ермолычыны дыңнаар кижиде даа чок. Чамдыктары эриннерин эмчиңнетпишаан, сымыранышкан, өскелери олура удугулай бергилээн, ишкээр-дашкаар тынган аайы-биле думчуктарының үттери сыбылаар, харын-даа кижиде каткызы келир деңер даан. Удатпаанда Ермолыч боду база удуп калгаш, дискээниң кырынга салып алгаш олурган номун шала кырынче ышкынып бадырышкан эвеспе, хе-хе-хе... Ады-ла баптистер дээрден башка, кээргенчиг-даа барасканнар-дыр ийин. Бистиң чон аразынга чорудуп турар кижизидилге болгаш суртаал ажылывыска шаптыктаар хары чок улус боорга, оларга хол дегбес-ле-дир бис. Дөмей-ле ам ийи-үш чыл эртсе оларның хүнү ажып, шупту уурук-сууруктап «бурган оранынче» чоруй баарлар...

— Аныяктар азы элээн улгады берген кижилер оларның аразынга кирбейин турар бе, Семен Петрович?

— Ойт, шынап дилеп көр, эки-ле дилеп көр! Дың чаңгыс ындыг кижиде тып алзыңза, мойнумну ногаандыктың чидиг балдызының бизиниң адаанга салып бээр мен...

Борта мен баштактанып, тыва улустуң «бардам багай, шалдаң соок» деп үлегер чугаазы бар дээрзин сагындырып кааш, өске айтырыг салдым:

— Бо суурнуң чурттакчызы Козулина деп херээжен силерге кончуг хомудаан сеткилин менээ сөгледи, ооң ужуру чүл, Семен Петрович?

— Тю-тю-тю, ооң чугаазын дыңнап сен! Билип ал, баптистерге бодаарга, ол харын бир-ле чүвени үүлгеткен чоруур, айыылдыг кижиде эвеспе, оваарын оон...

— Ийет, ийет, тайылбырлаарга?

— Чаң-на бар кижиде. Чазын ол маңаа эзиртир хымыс кылып алгаш, улуска бүдүү садып турганын туттувус. Салдаашкыны кидин-түлүк эгелээн кончуг харысалгалыг үеде чамдык ажылчыннар даң бажында, магазиннер ажиттынмаанда, ажылга элең-халаң эзирик кээп турар апарган мындыг. Ооң чылдагаанын билип чадааш пат болган бис. Сөөлүндө истей-истей кээривиске, эртен ажылче бар чыда орук ара Козулиханың бажыңыга кире дүшкөш, хымыс ижиң ап турган улус бооп тур. Ону билип кааш, шагдаа эдертип алгаш чеде бээримге, бир медээжок улуг көңүл ишти хымысты чаа-ла ажыдып алган олурган. Оозу аажок көвүктелип, шыыладыр хайынган, чыт-бузун канчаар сен, думчук чарлы берги дег. Ам канчаар, акт тургускаш, хымысты төктүргөн бис ийин. Оон ыңай, улуска акша чегдиргеш, сөөлүндө кырынга хуузун немең төледип ап турган чери база илерээн болгай. Чижээлээрге, бөгүн бир кижиге беш рубль чегдирип каан болза, хүн бүрүдө он хуу немең тургаш беш хонук эрткен соонда чеди акша бежен көпеекти дедир эгидип алыр. Шулбус

кижи аа?. Херээженнер аразынга үргүлчү-ле: «сээң ашан ындыг, ооң ашаа мындыг» деп хоп чугаа тараткан боор-дур. Ынчаарга демгилерниң чамдыктары шынга ап өжээннежир, бир черге таварлажып келгенде алгыжар-кыржыр, баштарының дүктерин сирбектежир мындыг боор чүве-дир. Мындаа чаа хенертен улус магазинден далган кылыгларын эмин эр-тир хөйну садып ап туруп берген. Ону баштай херекке албаан кижиги мен. Бир кежээ маңаа дөрт херээженнер чедип келгеш, столум кырын хоккуладыр соктап, билектерин сывырынып алгылаан, «макарон эккел, вермишель эккел, мүнге каар чүвевис үзүлдү!» деп негээш туруп бээрге, ам-на кайгап, магазинге чеде бердим. Суурнуң чурттакчыларының далган аймаанга үш ай иштинде ажыглаар курлавырларын чүгле үш хонук иштинде арылдырыпкан болду де. Сөөлүндө чылдагаанын тодарадып кээривиске база-ла Козулиха: «дайын эгелээр дей берген-дир, моон соңгаар аъш-чем ховартаар, ат болур бис, баш бурунгаар шыгжаттынып албааже хоржок» дээш, бир хааржак макарон садып алгаш барган ышкажыл. Өске херээженнер коданда хой дег, ооң үлегерин эдерипкен, хе-хе, хе. Чылан, чылан, ёзулуг чылан-херээжен.

— Семен Петрович, Прасковья Филипповна Козулинаны силер моон үндүр шөлүүр деп кыжанып турган дээри шын бе?

— Э-х, эш Сат, эш Сат, бир эвес менде ындыг эрге турган болза, Козулиханы моон дорт-ла «эрлик оранынче» шөлүптөр ийик мен! Мээң мында доора чыдып алган, тыныжым бачыдадып турар эшти ол — дээш, Сидорин боостаазынче айытты.

— Бо суурга кажан чедип келген кижил, Семен Петрович?

— Оон бээр ам үш чыл ажып тур. Мурнунда турган чериниң улузунга ооң аажы-чаңы таарышпас боорга, өскээр чоруур ужурга таварышкан хевирлиг кижиги чоржук. Мээн фронтучу эжим, эрес-дидим пулемётчу, «Алдар» ордениниң ийи дакпыр кавалери, мени база ындыг кижиги мен, Ада-чурт-туң Улуг дайынының инвалиди Карп Поликарпович Козулинни бажыңыга олуртуп алгаш, ооң-биле бадыланчып алган. Оон бээр-ле Прасковья Филипповна Шишкинаны улус Козулиха дижир апарган чүве, у-ух, аза-ла алзынам ону...

— Билдине берди, Семен Петрович, ам дээрезинде моон үнүп чоруптарын чөпшээрер көрүнер — дээримге Сидорин:

— Адыр, хуралды кажан чыыр бис? Хүнүн дугуржуп алыылы. Менде мындыг санал бар ийин: республика солунунуң редакциязының харысалгалыг ажылдакчызын хей-ле черге мынчаар шүүдеткени дээш, сээң маңаа чораан хамык

чарыгдалдарыңны дөгөрезин Бекасовтан төлетсе кандыгыл мону, а?

— Ынчаарга кайын тааржыр, Семен Петрович, совет хамаатызы кижиниң кайнаар, чүнү-даа бижири хостуг болганда, ооң херээ бар деп бе?

— Чүгө херээ чок боор чүвөл ыңар, кезеткей ону...

— Ээ, ол дугайын маңаа шиитпирлевезе-ле эки боор ийин, Семен Петрович.

— Элдептиин але, ам каяа шиитпирлээр чүвөл ынчаш? Министрлер Чөвүлелинге бе, азы Дээди Советтин сессиязынга бе, а?!..

...Семен Петрович Сидорин Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди, дайынчы орденнер болгаш медальдар хөрөөн каастаан кырган коммунист. Ооң-биле маргышпайн, мөгөйгөш үнүп чоруптум.

Д О М О Ж А К О В

Шарланныгда ыяш белеткээр бүдүрүлгениң экономизи болгаш ында профэвилелдер комитединиң даргазы Алексей Акимович Доможаков хакас националдыг хирезинде, тывалап мырыңай арыг чугаалаар кижини болду. Мээң-биле ужуражылгага ол баш бурунгаар белеткенип, чедип келиримни манагынып турган хевирлиг. Кабинединге кире бергеш айтырыг безин салгалак чорумда, дораан-на столунуң хааржаандан саазыннар ужулгаш, мээң мурнумга салып эгеледи оң.

— Профэвилел кижигүннериниң ниити даңзызы бо-дур, местком кижигүннериниң даңзызы, оларның тус-тузунда харыылаар хүлээлгелериниң хуваалдазы бо, ажылывыстың планы бо-дур, таныжып көрүңер, ниити хуралдарның доктаалдары, улустуң билдиришишкиннери болгаш оларга харыылар...

Көрүп олурарымга мурнумда саазыннар дээрге бедип, дөгөдийүп үнүп кел-ле чор эвеспе. Оон Доможаковту соксадып алгаш:

— Алексей Акимович, өршээп көрүңер, ам ужулбанар, болзун. Силерниң документилериниң хынавас мен, 3 харын ооң орунга чамдык айтырыглар салып көрейин, чөпшээрээр силер бе?

— Ажырбас, салыңар, харыылаарын оралдажыйн...

— Силерниң бо коллективинерде профэвилел кижигүнү эвес кижилер хөй бе?

— Кижигүн эвес кижилер барык чок чер ийин, дарга.

— Кончуг эки-дир, ынчаарга дадывыр хавырылдазы кандыгыл, өрелиг улус хөй бе?

— Бергедээшкин чок ийин. Бистин кол-кол цехтеривисте профэвилел бөлүктери бар. Кажан шалың берип турда ажылчыннар дадывырын бөлүктөр аайы-биле хавыртып кааптар кылдыр чурумчудуп алган бис. Черле ынчаш, «бээр кел, дадывырың төле!»— диртип албададып турар кижичок ийин.

— Кассаңарда акша арбын-дыр аа?

— Бай бис, дарга.

— Сагылга-чурум кандыгыл, Алексей Акимович?

— Во-во-во! Чогум-на ол дугайын силерге таптыг чугаалап бээр бодаан кижичок мен харын... Мурнуку чылдарда күш-ажылдың сагылга-чуруму сан чок багай турган чер чүве бо. Акша апкан соонда ийи-үш хонукта ажылче үймейн улаштыр арагалай бээр кижилер эмгежок турду. Чамдыктары эртен ажылдаар черлеринге чедип, анаа-ла ёзу кылдыр көс-түп кааш, чүве-даа кылбайн удуп чыда хүнзегилээш, кежээликтей арыннары савыйты ышкылай бергилээн чанып чоруй баарлар. Шош-содааны канчаар силер! Кежээ кижичок дашкаар кудумчуже үнеринден коргар боор чүве. Харын бижектежип, боо-монгу этсип-даа турдулар маңаа... Ам ындыг эвес ийин, чурум дыка экижээн. Бо чылдың эгезинден бээр чүгле үш кижичок арагалааш ажыл шагы үзүпкен. Оларның бирээзи Шуров деп кижичок коллектив кежигүннеринин негелдезин ёзу-гаар профэвилел хуралыга чугаалашкаш, ажылдан үндүрдү-вүс. Ол-даа ынчаш сургаалда дыңнаар, эттинер-чазалыр хөлү эрткен, күш-биле тудуп арагадан эмнетпээже хоржок апарган кижичок чүве ийин. Ёске ийизи эш-өөрүнүң мурнунга моон соңгаар чурум үревес бооп сөзүн берген сөөлүндө ам тергиин эки ажылдап турлар.

— Социалистиг чарыш дугайында солун чүү барыл силерде, Алексей Акимович?

— Соцчарыш дугайында че? Ынчаарга шупту-ла бригада-лар боттарыга бедиткен хүлээлгелер алгаш, оларның күү-селдезин он хонуктап хынаар кылдыр доктаадырын администрациядан болгаш профэвилелдер комитединден негээннер. Ынчангаш коллективте социалистиг чарыштың түңнелдерин он хонгаш-ла үндүрүп турар бис ийин. Эскердинер бе, клубта ханада аскылаан Кызыл туктар адаанда чамдык бригадаларның дугаарларын болгаш бригадирлеринин ат-фамилияларын бижип каан чөөкпе. Эрткен он хонукта чарыштың тилекчилери ол-дур. Ону суурнуң бүгү чону көрүп турар. Сал даакчыларындан Василий Чаш-оолдуң бригадазы тиилээн чүве. Ам бо хүннерде топтап көөр болзунарза, ол бригаданың кежигүннери кежээниң-не өг-бүлелери-биле кады клубка аажок каастандыр кеттинип алгаш шупту хары угда чедип келгеш, чиктий сүргей, даштыкыдан чалаткан аалчылар-даа ышкаш, ынай-бээр янзыыргаа аажок кылаштажып тургулаар

болдур ийин. хе-хе-хе... Чоргаарланыры ол чүве ыйнаан. А оларның хүндүс ажылдап турарын көөр болзунарза, кайгамчык чоор, өрт-даа өжүрүп турганзыг денер даан...

— Харын кончуг эки-дир! Чарыштың дээштиин чедип апканыңар ол-дур. Ону ам-даа улам деткиир, мактаар ужурлуг чүве-ле-дир. Ынчаарга күш-ажылдың сагылга-чурумунуң деннели мурнуку чылдарда чавыс турганының чылдагааны чүдел, ооң кыска хуусаада көдүрүлгенин чүнүң-биле тайылбырлап болурул, Алексей Акимович?

Борта Доможаков кезек боданып олургаш, чугаалады:

— Ийе, коллектив кежигүннери солушпаан, барык-ла ол хевээр арткан, а чурум экижээн. Мында чылдагаан бар болбайнаан. Чылдагааны болза, мурнунда маңаа кижизидилге ажылы сула, чурум үрекчилеринден негелде кошкак турганында деп бодаар мен ийин. Бистиң эрги начальнигивис Сорокин деп кижичүве. Улус аайындан эртпес, хөлүн эртир томаанныг дарга ол. Ындыг кижини улус тоовайн баар чүведир. Кандыг-бир ажылчын ийи-үш хондур арагалайкаш чедип келген болза, начальник-биле ооң аразыңа мындыг янзылыг чугаа болур:

— Че, каяа чидип чордуң?

— Бажыңымга аарып чыттым-на.

— Чүң аарып турду?

— Аарывас-ла черим чок, үчү-бодумдан суг-дер төктүр, сөөк-даяам сирилээр, удуй бээримге дүжүмгө элдеп-эзин чииртим чүвөлөр, чыланнар, селескелер, пагалар, ээремчигейлер кирер кижидир мен.

— Ам сегий бердиң, бе, ынчаш?

— Ийе, чүгээр апардым-на.

Ооң соонда начальник демгизинге:

— Ынчаарга барып ажылда че,— деп каар бо-ла. Шак ынчаар чымчактанып тургаш чамдык кижилерни амдажыдып алган, коллективке бодунуң ат-алдарын ышкынып алган дарга ол. Ооң кадында улус дашка сөңнептер болза черле чажам дивес, боостаазыңа «койт» кылдыр киир кааптар чаңныг кижичүве. Ажылчынар ону боттарының аразында анаа-ла «сааскан» джирлер чоржук. Шагда бир мээң өңнүүм улуг начальник: «Чымчак характерлиг чорурунун орнунга, кадыг шанкрлыг* болганы дээр» деп баштактанып ийин, ха-ха-ха...

— Вершинин кандыгыл, ындыг эвес ыйнаан але?

— О-хо-хо! Арзылаң болбазыкпе! Ынчалза-даа кайы-хамаанчок кадыгланмас, а чурум үрепкен кижилерниң шорузу-ла! Ыяавыла кеземче алгаш үнер...

Маңаа мен чугаавысты өскерттип, Доможаковтан айтырдым:

* Кадыг шанкр — шээр аарыг.

— Силерни кончуг балыкчы кижиде деп дыңнадым, ам кайы хире өлүрүп тур силер мон, Алексей Акимович?

— Ынак-ла чүвем ол. Бо черден чоруксавас чылдагааным база ында. Төпке барып эргелел аппаратага ажылда дээрге ынаваан мен. Балыктаары дээрге мээң «аарым»-дыр ийин, дарга. Бодум өөм ишти-биле чиirimни кежээ барып өйлөп тудуп-ла аар-дыр мен...

— Бо кежээ база балыктаар силер бе, Алексей Акимович? Доможаков соңга өттүр дашкаар көрүнгөш харыылады:

— Чугаажок, мындыг кончуг кааң магаданчыг кежээни халас эртириптер болза «хүрүм» ыйнаан моңар...

— Кады балыктаар эжиңер Вершинин ийикпе?

— Ча, ол анаа ынчач кижиде эдериң чоруурдан башка мырыңдай балыктап билбес, өөдежок чүве болбазыкпе...

— Бөгүн мени эдериң аар силер бе, Алексей Акимович?

— Күзелдиим-биле эдериң алың, барып белеткенип турунар че...

БАЛЫКТААШКЫН

Улустуң сүмезин ёзугаар бир бажыңдан барып сапык идиктер ачылап алгаш, Доможаковту манап олурумда удап-пайн чедип келген. Кады чоруптувус. Эрик кыдыыңга баргаш Доможаков хемезиниң иштин аштап, ында чыглы берген сугну тавак-биле узуп каапкаш:

— Че бис бе,— дээрге хемеге олуруптум.

Доможаков хемезин суг агымын өрү башкарып энирги Бугаев биле бистиң дүне эрткен орууустап өскеп бар чор. Хемевистиң чоруунуң ылгыны аажок, шапкын саарыгларны безин сайлыкталдыр маң-биле эртип чорду. Хажыыларывыста эриктерни тайганың шыргай эзими бүзээлээн, ыржымы аажок. Бир-ле сыык сеп аксынга шилен көрдүм. Ол бир будун өрү көдүрүп алган, шимчеш-даа кылынмайн турза-ла турар болду. «Балык кедеп, чоогунга кандыг-бир чакпылдаан шавыгажыгаш тояап маңнап келзе сиртинден аспаптаптар дээш белеткенип алганы ол-дур ийин моң»— деп бодап кагдым. Оон кезек болганда: «Вершинин-биле кады дүне балык шүүрээр кижиде дижек бо, херексели кандыг эвес адырам» деп бодап келгеш, бүдүү көрзүңгүлээримге, артык чүүдаа чок, чүгле хөй сыырткыыш сыптары, хөөлүг кара кочал, резина сапыктар — бо-ла.

Суурдан үжен ажыг километр ырап келгеш ам-на доктаадывыс. Хүн ажар чоокшулаан. Эрик кырынче үне бергеш Доможаков сыырткыыштар сыптап эгеледи. Оларның бирээзин менээ тудускаш, бутгарымче көрүңгөш:

— Орта силер бе мон, мындыг чолдак идиктерлиг кан-

чап балыктаар чүвөл? Суг дораан устуна бергей, дүрген солунар — дээш, амдыкы хеме иштинге чыткылаан сапыктарны меңээ ап берди. Оларының улуу медээжок, чаңгызының иштинче-ле мээң бел-кежим кире бээр хире. Ам канчаар, дуржулгалыг тулган балыкчының аайындан эртер эвес, хозалаңнадыр кедип-ле алдым. Кылаштаттынар ужур чок. Чаш уруг дег арай боорунда атпаңнадыр баскылаарымга, ындамында колдурткайнып, буттарымны дазайты теп турар мындыг. Доможаков менче хүлүмзүрүү аарак көрүнгөш:

— Сапыктарыңарның хончуларының аксын дедир сыга андарып алыңар ынчаарга эптиг болур. Көрүңер даан бо, мен дег,— деп айтып берди.

Херекселдеривисти бүдүү шинчилеп көөрүмге, Доможаковтуң сыырткыжының бааның ужу барып үш адырланы берген, а мээңи чүгле дың чаңгыс баштыг болду. «Чаа эгелеп чоруур балыкчының мээң шаам-на ол боор чүве ирги бе»— кылдыр бодап кагдым.

— Ча, эгелей берээли бе?— дээш, Доможаков меңээ чүк-тешкилиг хап ап бергөш,— Туткан балыңарны бодыва суп ам чоруңар — деп сүмелээш, сугже сүзүп кириплетти. Мен база ооң соондан эдериптим. Баштай меңээ суг дыка шапкын эвес кылдыр сагындырган. Ынчалза-даа дөңмек ортузу чедир тереннеди сүзе бээримге, хемниң агымы мени тендирти шаап эгелээн. Кээп дүжер хире апаргаш быжыгланып туруптум оң. Харалаан, таваңгайым адаанда сай дажы шимчеп чыдар, чылбырааш тайгыр, чаңгыс черге турдунмас чүве болуп тур. Ам канчаар, дуюкаа чоорту аткаарлап дедирленир ужурга таварыштым. Доможаковтуң бараанын көөрүмге эриктен оранчок ырады сүзүп кире берген, балыктарны удаадараа өөктерин агараннады ушта шелип-ле тур. Мээң сыырткыжымны балык чемневес мындыг. Сөөлүнде мырыңай бодумга чөгөнип: «балыктар дөө ынаар хем ортузунда, мээң четпес черимде, маңаа чеже-даа октазымза олар чивес, хей чүве эвеспе аан бо»— деп боданып турар апардым. Оон хенертен «ынча дидиң бе» дээнзиг, холумну бир-ле чүве селеш кылдыр тырттыпкан. Сыырткыжымны өрү көдүрө кааптарымга бажында балык ызырны берген болду. Өөрээнимни канчаар силер, деңээр сөс тывылбас! «Бирги олчамны сыырткыш аткаандан таптыг камныг адыргаш, демдектей көрүп алың адырам»— деп бодап келгөш, бодумче чоокшуладып эгеледим. Бир холум-биле сыырткыш сывын көдүрбүшаан, өскези-биле балыкты сегирип алың дээримге, амы-тынныг дириг амытан ындыг белен алзыр боор бе! Ыңай-бээр шапкыланып, агаарга калдаңнадыр чайдынгаш черле туттурбас мындыг. Элээн үр үрелдешкен сөөлүмде балыкты чоорту

эптештирип тургаш мурнумга чоокшуладып эккелгеш, чандыр-соора алгалак чорумда «мөйт-»-ле дээн, сугже ышкындырып кире берген... Ам хомудаанымны канчаар силер, база деңнээр сөс тывылбас! Хейде-ле мөгүдөп, суг-далайже шымны берген балык соонче холум-даа харбаш кылыр мең, Ооң соон дарый база улаштыр-улаштыр дөрт балык оскундум. Сыырткыжымга дараазында бир балык туттуна бээр орта, ону черле ышкынмайн холга кирип аар бодааш, кыйбыңнаарының оожургаарын манагзынып тура аткаар көрүптеримге эрик ырак эвес, беш базым хире черде болду. Ынчан угаанымга кажар бодал кирип келген: «туттунган балыктарны шуут-ла эрик кырынче үндүр шывадап турза чүл боларны!?» Ол арга-биле харын беш балык шелип алдым оң. Ынчалза-даа оларның аразында оскунганым база эмгежок. Кезек үе эрткенде меңээ хай таварышкан. Балык чандыр-соора чипкен сыырткыжымны күш-биле хос шелиптерим орта, ооң баа ыяш будуунга шорбаланы берген. Адырып аар эвин тып чадааш падын барадым, адак сөөлүндө шугулдааш, ону шуут үе тыртып кааптым. Ам мырыңай хол-даяң калгаш, эрикти дургаар аңгадап кылаштап турумда Доможаков чедип келген. Идиктериниң хончуларындан балыктарын уштуп турда төнмөс-ле чүве, эмге-хаяажок. Мээң олчам үш ала-бугалар, ийи бичежек кадыргылар болду. Эжимге: «эндерик хөй балык ышкындым»— деп чугаалаарымга мынча диди:

— Эмин эртир кавылыг шелер-дир силер ийин, ынчап болбас, аяар чөптөп уштуп аар чүве болбазыкпе. Балыктың эрни хээрек, чирлиичел-ле болгай,— дээш, мүн-не харын Вершининден дээре-ле-дир силер,— деп мактап кагды.

Одаг кывыскаш кочалга балыктар дүлүп каанывыс соонда Доможаков:

— Мында өрү сеп бар чүве, ынаар кылашташкаш келин-лем — диди.

Сепке чеде бергенивисте көөрүмге, ооң кырын суг оңду болгаш балар шыва алы берген болду. «Мындыг чыдыг шалбаага балык канчап турар боор!» деп боданып турумда Доможаков кылаңнааш демир баштыг сыырткыжын херлип-херлип каш-ла октаан соонда, үш улуг шортаннар ушта сой эккелген. Оларның бирээзиниң таңмактарындан барып сегирип аар дээш дап берип чорумда кижим: «хоржок, хоржок, салааңар одура ызырыптар!»— деп алгыра бээрге корткаш, соксап кагдым...

Одаавыска дедир ээп кээривиске мүнүвүс хайны берген болду. Эзип алгаш иштивис. Суг, дус болгаш балык эьдинден башка өске кандыг-даа холужсаа чок мүн ол. Ынчалза-даа чаагайы дендии, бир-ле онзагай, ышсыг чыт ону амдан кирип

турар дeнeр даан. Чeмнeнир мурнувуcтa Дoмoжaкoв шoo-дaйындaн бичиe aк-дeмир кoгeэржик ужулгaш, aрaгa куткaн. Ooзун чeттирe кaaпкaш, чeмнeнип oрa элeэн хeрeштивис-дaа.

— Aлeкceй Aкимович, бo булaдa aң-мeң хeй бe, кaндыгыл?

— Xe-өй, мындaа чaа бир хөктүг тaвaрылгa бoлгaн чooр. Мыягaа куду бaдып бap чoруй Курттуг-Шивe ээтпeэнгe cыын билe уткужa бeрдим-нe. Xeмни эштип кeжип бap чoрaан aңныц кырын oртa билбeйн халдып кeлгeш, ээгилeрин cый үcтүрүптeр чaзaрымдa, cыын чoжaан уу-билe дeвидeп дeдир oйтa дүшкeш, хeмeмни хeрeэ-билe хeңзигдeн-нe aндaрa тaвa-рыптаан чooр! «Өлүп кaл-лa чacтым, иий дaдaйым!»— дeп бoдaп кeлгeш, кoммунист-дaа бoлзумзa өрү тeйлeп кaан-дыр мeн, хe-хe-хe.

— Aрaатaн aңнap мындa бaзa бap ыйнaан aлe?

— Бap. Бурунгу хүн үcтүгeэ бaлыктап тургaш, cуг уннaш-тыр куду элeэн ырадыр бaткaш кeэримгe хeмeм чaнынгa aдыг чoрaаш бapгaн, чимзeнип-чимзeнип чүвe тыппайн өтпeк-тeп кaан, oозунуц бузу буруңайнып чыдap бoлчук...

Чaагай бaлык мүнүн хырыннaрывыcты шapтaйгыр ижип aлгaш чaнып бaдыптывыc. Имиртицнeй бeргeндe бир кoнчуг тeрeң эeрeмгe чeднп кeлгeш, Дoмoжaкoв хeмeзиниц мoтopун өжүрүпкeш, cыырткыыш бeлeткeй бeрди. Oл мырыңай онзa-гай cыырткыыш. Бaаныц ужундa кылымал улуг кapa күcкe, a күcкeниц aкcындa үш aдыр илбeктeр кaдaп кaан. Дoмoжaкoв күcкeлиг cыырткыыжыныц бaан эeрeм кырынчe салдaдып бaдырыпкaш, бoду ыяш дөзүнгe чaштына aарaк oлуруп aлды. Бeш минута эрткeн, он минута, он бeш... Сураг. Кижим ыт-шимeэн чoк мaнaп-лa oлур. Oон кaнчaнгaш-лa бичиe aлaагa бeэр aрамдa хeнeртeн cугжe бopбaк дaш oктaпкaн ышкaш дүлeйзимeэр дaаш дыңнaлды. Дoмoжaкoвчe кeрүптeримгe кижим дeэргe aыт шaлбaлaп aлгaн чүвe дeг, cыырткыыш бaан бoдунчe чыыра тырткaш, ыңдай-бeэр чeткeн, чaдaжып-лa түр эвeспe. Бapык чapтык шaк хирe хүрeжип кeлгeн coондa эeрeмниц элeэн үcтүндe cайжe кeдeргeй улуг бeл тeрeпчилeп үндүрүп кeлди. Ooзу чeжe дывылаар, шыдaлы мooдaй бeргeн, чүглe тaнaктapын дapбaңнaды тынaрынгa өй бoлду. Oлчa-выcты иeлeэн aргажып aлгaш хeмeгe эжкeлдивис.

— Kаш килoгpaммны бaзaрыл бo, Aлeкceй Aкимович?

— Oртумaк бeл-лe-дир, бир пудтaн шooлуг aжap бe бo.

— Кулугурну тaптыг-лa туттувус aа? Бeл күcкe чиир бooр чүвe бe, кaндaай чүвeл, Aлeкceй Aкимович?

— Чүнү-дaа чиир бooр чүвe, мындaа энир бeл өлүрүп aлгaш бажынымгa aппapгaш кoдузун чapынтapымгa өдүрeк чoрaан эвeйикпe.

- Кайы, бүдүн өдүрөк бе?
- Ийе; эштип чораан өдүрөктүн адаандан бүдүү кедеп келгеш сыырыпканы ол ыйнаан.
- Ол өдүрөкти канчалдынар ынчаш?
- Канчаар боор ону, ытка каап бержик мен...
- Суурга дүн ортузунда чедип келдивис...

С Е Н Д А Ж Ы

Партбюро секретары-биле ужуражылганы чагаа хыналдазы сөөлзүрегиже, бүдүрүлгениң ажылы-биле хандыр таныжып алгыжемге, бо суурнуң чурттакчылары Вершининни чогуум кымыл деп билип турары тодарагыже өнөзин соңгаарладып турган кижини мен. Ындыг өй ам чедип келген хире боорга, дем чазанылга цегинге баргаш, Сендажыны тып алгаш чугаалаштым. «Конторада кабинетимге барып хамык документилер көргүзейн»— дей бээрге ынатпайн, чоогунда дыт хөлегезинге олуртуп алгаш, ооң-биле шөлээн черге элээн үр хөөрөштим. Сендажы шагда тудуг мастерлериниң школазын дооскан, маңаа келгенден бээр беш чыл чоокшулап турарындыг кижини болду. Шарланныг суурга келгеш кылган ажылымның түңнелдерин чугаалап бээримге, ол:

— Шупту шын-дыр, оон өске чүү боор, доозазы-биле чөпшээрержир мен,— дээш,— чагаа хыналдазын доосканыңар ол бе азы ам-даа уламчылаар силер бе?— деп айтырды.

— Харын ол дугайын силерниң-биле сүмележиксээн кижини мен даргам. Меңээ ниити байдал билдингир апарды-ла. Ажылы мурнукузундан экижээн чер-дир бо, ол мырыңай илден. Вершининни чон хүндүлээр боор чүве-дир. Чагаады ады кирген кижилерниң чүгле үжүнге ужуражып шыдавадым. Шагдаа салбырының төлээзи эмчиде, Пахоружов биле Сандый шөлээде...— деп чорумда Сендажы үзе кирипкеш:

— Оларның дугайында тайылбырлап берейн, мындыг чүве,— дээш, уламчылады.— Эрткен кыжын Пахоружовтуң хаваннар азыраар чеми төнө берген. Ооң мурнунда-ла соккаш саткылаптар дээш чай алынмаан кижини чораан. Ыяш сөөртүлгезиниң кончук бачым үези болбазыкпе. Мырыңай бергедеп кээрде, хаваннары аштааш чем дилеп сыйылашкаш туруп бээрде шыдап чадааш, Ефимниң кадайы оларны ийи хонукта садыгдан хлеб саткаш чемгерип турганы илерээн болгай. Ам канчаар, партия хуралыңа коммунист, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ефим Трофимович Пахоружовтуң хууда херээниң дугайында айтырыг тургускаш донгукан бис. Хаваннарны ол өлүргөш, дүгүн хуюктааш белеткел конторазыңа аппарып дужаапкан... Сандыйның кадайы клуб эргелекчизи кижини. Кыжын борта концерт көргү-

зүп чораан улустуң бирээзи эзирип алгаш, кежээ орайтай бергенде, хамык улус тарап чоргулай барганда, ол уругну клубтан үндүрбейн туткаш туруп бээрге, Сандый боду барып чарып алгаш келген кижидир. Чогум содаалашпаан, анаа ужур иде каапкан мен дээр чоржук. Эртенинде ол кижизи Сандыйга буруузун миннип, бажыңыга чорааш барган сурагыг болчук... Шагдаа Часкал-оол ажылынга кончуг харысалгалыг, чон ортузунга хүндүткелдиг, суурнуң чурт-такчыларының аажы-чаңын тулган эки билир кижидир. Мур-нунда маңаа арагалаар чорук хөй турда кудумчуга шашкылашкан бөлүк улустуң аразынче Часкал-оол кылаштап кире бээрге демгилери дораан оожургап, тарап чоруй баарлар ийин. Эзирик-даа улус бир талазында ону хүндүлээр, ийи талазында оон сестир боор чүве-дир. Бо черге хөй-ниитиниң корум-чурумун холунга шыңгыы тудуп шыдаар кижидир ол. Чажыргаш канчаар, «боостая шыгыдарынга» сундулуу шык кижидир харын. Ол дугайын бодунга чугаалап-даа турдум, арта-ла бистиң партбюро кежигүнү болгай...

— Билдингир-дир, Салчак Максирович, ынчаарга чагаа хыналдазының түннелин чонга таныштырар апаар бис ыйнаан, ону кандыг янзылыг кылзыйыкса экил, дарга?

— Мен бодаарымга Вершининде улуг буруу чок болганда чагааны партия хуралынга номчааш, хыналданың түннелдерин коммунистерге кысказы-биле илеткеп берзинерзе четчир боор ийин. Оң сөөлүндө солунга чүнү бижиң үндүрүптеринерни бодуңар-ла шиитпирлеп көрүңер. Харын бо Козулина жадай силерниң-биле ужурашкан дээр болду, чүнү чугаалады, билеп ап болур ирги мен бе, дарга?

— Менден кандыг-даа дуза дилевээн, анаа-ла чугаалашкан бис. Баштай ыглай кааптарга кайгай берген мен, аажы-чаңы чиктиг кижидир чорду.

— Ийет, берге-ле кижидир... Ынчаарга хуралды соңгузу хүк кылдыр чарлап каайн бе, белеткенип ап четтигер силер бе, дарга?

Ол саналды хүлээп алгаш, Сендажыдан өске айтырыг салдым:

— Салчак Максирович, төпте албан черлеринден редакция дамчыштыр дилээңер бар бе, кандыгыг?

— Бар. Амгы делегей байдалынга хамаарышкан лекция дыңнаксап турар бис, ол дугайын «Билиг» ниитилелиниң баштаар черинге дамчыдып көрүңерем.

— Силерниң жүзелинерни хандыраарын оралдажыр мен. Ынчаарга боттарыңар күжүңер-биле ындыг лекция органи-застап шыдавас улус силер бе, Салчак Максирович?

— Вершинин харын улустуң ажылдаар черлеринге барып беседа кылып бергилээр кижидир чүве. Мен база солун номчул-

газы эрттирип турар мен. Оовустун шынары куду, чоннун сонуургалын хандырып шыдавас боор-дур ийин. Чамдык ажылчыннар айтырыглар салгаш, бисти тулдуруп кааптарлар-дыр. Езулуг лектор-биле бистерни канчап деңнээр дээр силер! Мындаа энир маңаа эртем кандидады мен дээр бир турист кижини моорлап келгеш: «Антон Павлович Чеховтун чогаалдарында эмчилерниң овор-хевири» деп темага лекция номчаан. Солунун канчаар силер, шииде ойнаан артис-даа ышкаш, маадырларының үнүн болгаш арын-шырайының шимчээшкиннерин көргүзө каггылап турар деңердаан. Бистиң мында Бугаев ашак ол кижини өттүнүп, бир кежээ суурнун хамык кырганнарын чыып алгаш, шажынга удур лекция номчаан сурагалыг болчук, хе-хе-хе. Үш-үдүрүм баштак кижидир ийин...

— Таныйр мен ону дарга, ам көзүлбес кайда чоор бо?

— Район төвүнче өскээ-ле дөрт хонду. Бо дүне бады кээр боор...

Сендажы-биле чугаавысты маңаа доостувус.

Ч О Р У У М Н У Æ Т Æ Н Ч У З У

Ам бо аэродромда самолет келирин манап, чайлыг үени ажыглаар дээш демдеглелдеримни уламчылап олур мен. Дүүн хүн күүседир кылдыр планнап алган ажылдарымга улуг өскерлишкиннер болгулаан. Чул дээрге, бурунгу дүне Антон Иванович Бугаев-биле кады Шарланныга райкомнун ийиги секретары чедип келген болду. Дүүн эртен ооң-биле ужурашкаш, Бекасовтун чагаазының хыналдазының түңнелдерин делгеренгейжиди чугаалап бердим. Секретарь мени кончук кичээнгейлиг дыңнааш, таакпы кыпсып алгаш, таваар, сургаалда аянный үн-биле чугаалап эгеледи:

— Черле ынчап бодаан-даа мен. Мындыг бичиннай суурга кижини даашкыр азырыптарга безин кудумчунун ужунда-бажында тургулаан улустун кулактарынга дыңналы бээр боор чүве болбазыкпе. Удуртукчу кижиниң базым бүрүзү маңаа чоннун карааның шоонга көрүнчүктелип турар, ооң хензиг-ле чазыын улус доп-дораан эскерип кааптар. Ынчангаш удуртукчу кижини чүнү-даа кылырда хамыктын мурнунда бодунга эң бедик негелделиг болбааже хоржок. Мээң чугаамның утказын эки билип олур силер бе?.. Бис ийиге черге чыткан борбак даш ап бергеш: «бо чүү-дүр?»— деп айтырар болза харыларывыс дөмейлешпес. Мен ол дашты: «херек-чок чүве ышкакжыл бо» дээш, ырадыр чууй теп чорудуштарым орта, силер ону топтап шинчилеп көргеш: «үнелиг казар байлак-тыр» дээриңер чадавас. Шак-ла ол дег, кандыг-бир болушжунну аңгы-аңгы кижилер яңзы-бүрү талаларындан

көөр, янзы-бүрү кылдыр тайылбырлаар таварылгалар тургулаар. Демги чагаада бижиттинген фактыларның хөй кезин бо суурга херек кырында болгулааны бадыткаттынган-дыр харын. Ынчаарга Бекасов оларны социалистиг хоойлу-дүрүмге таарышпас үүлгедиглер деп санап турар, а мен болза Вершининни буруудадырының барымдаазы чок дээр-ле-дир мен. Шынап-ла чүл ынчаш? Саң-хөө документилериниң хыналдазындан самчыгдал тывылбаан-дыр. Каям, план килдизиниң силерге берген саазынын көре кааптайн... А-ха, ыяш белеткелиниң хемчээли чыл бүрүде 15 хуу өзүп турган ыш-кажыл але, эки-дир! Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү база өзүл-делиг. Продукцияның бот-үнези чиигээн, эрткен чылын алдыңган арыг орулганың түңү 450 муң акша болган... Черле шыырак көргүзүглерлиг бүдүрүлге-дир-ле. Коллективке сагылга-чурумну быжыглаар дээш Вершининниң ап чоруткулаан хемчеглеринге чамдык кижилер баштайында таарзын-майн удурланып турганнар боор. Ынчаарга Бекасов ону шын эвес билгеш, Вершининни дүжүметсиг аажы-чанныг деп бижипкен. Мен бодаарымга ол шын эвес ийин. Удуртукчу кижини коллективти башкарар хүлээлгелиг. Ынчаарга кижилерни башкарарда хөй янзы арга-методтарны ажыглаар апаар-ла болгай. Чижээлээрге, аңгы-аңгы кижилер-биле чугаалажырда чамдыктарын чөптөп, сургап, көгүдүп, өскелерин чемелеп, ыяттырып, бичин коргудуп-даа болгай-ла. А бир эвес мырыңай сөс дыңнабас, туразы улуг кижин болза ам канчаар, дужаал күжү-биле албадаар, аттынар-кончуур, адак сөөлүндө үн улгаттырып хөрөктенир-даа апаар-ла ыйнаан... Силер канчаар бодаар силер, эш Сат?

— Чугаалааныңар кончуг шын, бүрүнү-биле деткиир, чөпшээрэжир мен, дарга.

— Ындыг болза чагаа хыналдазы маңаа доозулган деп санап каалы. Оон түңнелин солунга эмин эртир каастап бижээн ажыгы бар деп бе? Харын бо чернин кижилериниң амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң дугайында бодуңарның көргөн-билген чүүлдеринерни чеченчидип бижип үндүрүптөр болзуңарза, улусту хей-аът киирер, күш-ажылчы чаа-чаа чедишкиннерни чедип алырынче оларның тура-соруун, аргаларын болгаш кулравырларын мөөңнээр, кысказы-биле чугаалаарга, бистин чон ортузунга чорудуп турар масса-политиктиг ажылывыска улуг деткимче болур-дур ийин. Силерниң бодалыңар кандыгыл, эш Сат?

— Силерни база кончуг эки билдим, дарга, ынчаарга редакторум-биле барып дөмей-ле сүмележир апаар мен...

— Мен силерге анаа-ла бодумнуң бодалдарымны сөглөп, сүме кадып олур мен. Силерни албадаар, кандыг-бир элчок байдалче ыдалап чыгаар сеткил менде көнгүс чок. Оон ыңай,

Вершининни ооргам артынга ажыттап камгалаар. аңаа бол-чур сорулга менде база чок. Бистер, коммунистер, чүнү-даа дорт сөглээр, ак болза ак, кара болза кара дээр ужурлуг болгай-ла бис, ол дугайын бодуңар кончуг эки билир силер. Бо удаада Вершининниң буруузун черле көрбейн-дир мен. Коллективтиң амыдыралыңга чүү турбас дээр силер!.. Төп-даа азы республика-даа солуннарын номчуурга: «...чедиш-киннер-биле чергелештир четпестер база хөй» деп бо-ла бижип каан чоруур ышкажыгай, хе-хе-хе. Бир эвес четпестерни өнөзин сураглап дилээр болза олар кайын-даа тыпты бээр. Чажырбас мен, мээң-даа четпестерим эмгежок-ла. Хамык ужур «четпестер кайда-ла чыдырлар» деп дилеп, кат ышкаш чыырында эвес, а харын илерээн четпестерни чайладып, оларны дагын катап болдурбазының хемчеглерин баш удур алырында-ла болгай. Чогум-на шак ыңдыг ажылды Вершинин чорудуп, мээнин-биле алырга чедишкинниг чорудуп турар кижиде деп санаар мен. Редакторуңар-биле сүмележиңер харын, мен база телефоннаар мен...

— Бекасов дугайында чүнү сүмелээр силер, дарга?

— Ам дээрэзинде ооң-биле анаа чугаалажып эрттирип кагаз ажырбас боор. Моон соңгаар база катап хомудал бижий берзе көргөй-ле бис. Мен бодаарымга, чааскаанзыраан, коллективтен боду хоорлу берген хире эш-тир-ле бо. Чагаа-зында бактап бижип турар улустары колдуунда-ла коммунистер чорду. Чүгө ыңдыг деп бодаар силер? Чүгө дээрге Вершинин бир-ле дугаарында коммунистерге даянып турар, ооң оозу шын политика. Ынчалза-даа партия кежигүнү эвес эңгиин кижилер-биле чоокшулажып, сырый харылзаа тудуп албаан-дыр ийин. Ону Вершининниң чон ортузунга ажылында частырыгы деп санаар апаар. Ынчангаш Бекасовту болгаш өске-даа чамдык кижилерни хөй-ниитиниң ажылдарыңга кириштирерин Вершининге, партия бюрозунга болгаш профэвилел комитединге сүмелээр бис...

Райком секретары биле аравыста дүүн чугаавыс ынчаар доозулган. Оон дүш сөөлүндө Бекасов биле Вершининни кады олуртуп алгаш база чугаалаштырдывыс. Кайызы-даа бот-боттарыңга хомудаан азы өжээргээн сеткил чок, эптигнайыралдыг чарылдылар. Харын-даа Вершинин баштактанып:

— Солун ажылдакчылары бээр шоолуг ис базыксавас боорга Анатолий Андреевич кажарлап, корреспондент чалап эккээр дээш, шыдыраага болза аът көжү кылыпкан кижиде дийин — деп кагды.

Бекасовтуң аажы-чаңының чиктии сүргей, айтырыг салырга бижииргээн-даа, буруузунган-даа ышкаш, «чок» азы «ийе» деп кыска сөстөр-биле харыылаар ыңдыг болду.

— Чагаандарның хыналдазының түннели-биле чөпшээр-
жир силер бе?— дээривиске:

— Ийе,— деп каар.

— Вершининге ам хомудалыңар бар бе?— дээривиске:

— Чок,— деп каар...

Хыналдаларның түннелдерин ол-ла кезжээ партия бюрозу-
нуң кижигүннеринге таныштырып бердивис. Ол айтырыгны
ниити хуралга чугаалажыр дээнивисти райком секретары
соксадып кааптарга Семен Петрович Сидоркинниң хомудаа-
ны аажок. Бюро соонда мээң чанымга чедип келгеш:

— Кезедир чүвени, томаартыр чүвени...— дигилеп, элээн
хөлзээн шырайлыг кылаштагылап турду. Эрги чурумга ка-
дыккан, кырган кадр-дыр ийин, ам канчаар ону...

Б Е Л Е К Т Е Р

Бюрога өске айтырыглар база көргөн, ынчангаш орайтай
бергенде тарадывыс. Аалчылар бажыңыңа чедип келиримге
ында Антон Иванович Бугаев олур. Мени көрүп кааш каш-
пагайы аажок тура халааш, холумну туткаш:

— Владимир Кириллович, силерни даарта чанып чоруур
дей берген деп чугаа дыңнадым, шын бе ол? Чоп кончуг
далажырыңар ол чүвел, ам-даа каш хонзуңарза?! Энир ба-
жыңымче чалаар бооп азааш, мегелеп кагдым көрөм, ыя-
дынчыг-ла болду! Сережа мени район төвүнче айбылапкан.
Чеде бээримге салбастааш турупканнар. Дискетерим чүс-
териниң аарыыңа сылдаглап, кажарлап тургаш, арай боо-
рунда хосталып алдым. Силерге сагыш човааш кончуг да-
лаштым, оон башка мээң кырган көшкүнүм хамаан ийикпе.
Бир ай-даа чидип чорааш келзимзе, дүшке безин кагар эвес
ол. Кандыг турдуңар чээ? Маңаа келгеш өөделиг аыш-чем-
даа ишпээн, чивээн боор силер ийин... Мээң бо дыдык таар
дег бажымның чөгөнчиин черле кандыг дээр! Чоруурум мур-
нунда кырганымга силерни эртен-кежжээ чемгерип тур деп
чагып каар дээш көңгүс уттупкан ышкажымчүл. Эх, мен деп
кончуг «ирик-мээни» чоорулаан!! «Кажан угаан кирер сен,
кажан угаан кирер сен?— деп катап-катап айтырып, байы-
саап тура кымчылаар болза эки-дир ийин мени! Че ам эрт-
кен-барган чүвени сурааш-даа канчаар, харын бо бок-сак
белектер эккеддим, хүлээп ап көрүнерем,— дээш менче хеден
пөс хап сунду. Сонуургааш, оозунуң боошкунун чешкеш,
иштинче холум суптарымга хылыргай саазында ораап каан
борбак чүве таварышкан. Ужулгаш чазып көөрүмге, хаарып
каан өдүрөк эъди болду. Оң соонда хаптан дузап каан
хаван чаа, чигирге хандылай хайындырган кат, нөш тооруу,
тооргу хини болгаш шевергини аажок ыяш дашка ужулдум.

— Антон Иванович, артыш дазылындан чазаан аяңар бо бе?— деп айтырарымга:

— Чок, хадың урузундан кылган мен. Артыш дазылы кезип ап четтикпедим — диди.

Хаптың мырыңай дүвүндөн элдептиг белек тып алдым. Мыйыс сыптыг аңчы бижек деңердаан.

— Мону чүге суп кагдыңар, Антон Иванович? Мээң бажыңымда бижектерим бар-ла болгай,— дээримге:

— Ажырбас, ап алыңар. Чээрби ажыг чыл иштинде эдилеп келген бижээм-дир, ам силерге тураскаал кылдыр бээрим ол-дур. Бажыңыңарда бижектер бары хамаан эвес, кижиниң бажыңыңа чүү-даа тургай-ла,— дээш,— мээң бажыңымда кырган-даа бол кадайым безин бар, хе-хе-хе,— деп баштактанып кагды.

Оон эжик ажыттынза-ла Доможаков элээн унуг шуугай хааржак куспактап алган кирип келгеш:

— Дүүнгү олчавысты кончуг таптыг үрөлбес кылдыр болбаазырадып кагдым-на, канчап чедирип аар ийик силер... Оон ыңай мында хемелээн балык эъди база суп каан мен, улузуңарга барып сонуургадыр силер. Уругларыңарга: «тайга чурттуг кырган хакас даайыңарның чоруткан белээ-дир» деп чугаалаар силер,— дээш, хааржаан мээң мурнумга эккеп салды. Хааржактың аксын ажыда көдүрүптеримге, эң-не кырында хүнге чыржайты каткаш, карактары оңгайты согулгулай бергилээн бел бажы чыдарга аайын тыппайн:

— Мону канчаар чүвөл, акыжыым?— деп айтырарымга Доможаков:

— Кайы билбес силер бе? Тулган дээн мүн оон үнер чоор — деп сургай аарак харыылады.

— Эң-не чагай амданныг балык мүнү оон үнер!— деп Антон Иванович бадыткааш, ол мүннү канчаар хайындырарының дугайында кыска лекция номчуду:

— Бо башты балды-биле хээй шапкылааш, доораан картошкалыг изиг сугга дүлүптер силер. Оон соонда дузун удаадараа амзап тура он беш минута хире хайындырыптыңар. Одун дыка улгаттырып болбас чүве эвеспе. Өй-тавында отка хайындырбааже үүрей бээр. Элекке согуна кагбас силер. Хоржок!!! Ындыг бачыгтан силерни бурган-на чайлатсын!! Согунаны эң-не сөөлүндө, мырыңай эзер мурнуу чарында каар силер. Согунаның чүгле кургадып каан борбас бажын ажыглаңар. Ногаан согуна сывы доорааш кааптар болзуңарза хей-ле. Хамык чүве үрелгени ол! Ындыг мүннү чуунду кудар саваже төккеш, хаваннарга бээр ол-ла!!!

Бел бажындан мүн хайындырарыңа хамаарыштыр Антон Ивановичиниң меңээ тайылбырлап берген аргазын Доможаков кичээнгейлиг дыңнааш, бүдүү бажын чайып кагды. Ын-

дыг мүннү ол өске арга-биле хайындырар турган-даа чадавас, кым билир ону.

Чүвени канчап билир деп бодааш, хүндүс-ле бир шил арага саткаш шыгжап каан кижиге мен. Өнүктүрүмгө ону кудуп бердим. Ооң соонда дүн ортузу чедир хөөрөштүвистис...

— Ча, дөө ол меңги баштыг сын кырында самолет барааны көстүп келди, маңаа соксап каайн...

А В Т О Р Д А Н

Журналист Владимир Херелович Сат Шарланныг суурга чорааш, чагаа хыналдазы-биле капсырлаштыр хөй материалдар база чыып эккелген боорга, редколлегия ооң ажылының отчөдун чогууру-биле үнелеп демдеглээн. Оон ынай, хыналданың түннелдерин солунга парлавайн, анаа-ла Бекасовка дыңнадып кааны-биле кызыгаарлаар деп шийтпирни редколлегия хүлээп алган. Хыналданы канчаар чорутканының дугайында Сат делгеренгей тайылбыр бижээш, оозун Бекасовтун чагаазынга кошкаш архивке дужаап берген. Тайгадан келген дүвүрөнчиг чагааның төөгүзү шак ынчаар доозулган...

Эргим номчукчу, бир эвес силерден: *журналист Владимир Саттың ырак тайгада суурга сургакчылап чорааш келгени үре-түннелдиг болган-дыр бе?*— деп айтырза канчаар харылаар ирги силер? «Даалгазын шала-була күүсеткен кижиге ышкажыл»— деп чемелээриңер-даа чадавас, азы «чоруун чогуткан, ёзулуг эр хей-дир!»— деп мактаарыңар-даа магатчок. Сөөлгү сөс силерниң. Бир тээ ол дугайын билип алыры авторга күзенчиг болган төлээде, демги үстүндө айтырыгга харыңарны болдунар болза дыңнадырын идегеп дилеп каарын чөпшээрер көрүңер! Бо-ла ийин...

Р. С. Сат бажыңыга эеп чанып келгеш өнүктүрүмүң белектерин улуска көөргөттүңиз көргүзүргө дыка магадаан дээр. Антон Иванович өдүрөктүң хөрээниң иштинге янзы-бүрү өйт-сиген сыптары болгаш кат-чимис бүрүлери дыгааш, баштай изиг буска бузурнукутурупкаш, ооң соонда үске кежин саргартыр хаарып каан болган ышкажыл. Шын чүве ийикпе, ол өдүрөк эъдин аас деп чооглаан кижилер чаагайзынгат дылдарының баштарын одура ызыргылап ал чакылаан деп чугаа бар. Оон ыңай база бир солун медээ болза, Бекасов путёвка алгаш курортче чоруптарыга белеткенип алган аэродромга турганын улус көргөн сураглыг. Шарланныг суурнуң чурттакчыларының чагыгларын күүседир дээш Сат чогуур албан черлеринге чедип, улуг даргаларга болгаш харысгалгалыг ажылдакчыларга ужурашкылаан. Оозунуң түннели чүгээр ынаныштыг болган диди. Адак сөөлүндө, Шар-

ланныг суурдан чыып алган материалдарын ажыглап тургаш журналист Владимир Сат солунга «Одунган тайганың кижилери» деп эгелиг бүдүн арын үндүрүпкен-дир. Оон арткан-нарын автор силерниң сонуургалыңарга барык өскертпейн, ол-ла хевээр бараалгадып тур, эргим номчукчу!

Көк-оол ЧАМЫЯҢ

ЧЕРДЕ, СУГДА ЫРАК-ЛА ЧОК

«ЯК-40» Саян сынын ажылдыр чиге соңгу чүкче кылай-тып орган. Күчүлүг шимчедикчилерниң бир дески сыгырып чорууру дыңналыр. Кижилер ол даашка чагырткан чүве дег, чердээзинден сыр өске, хууда бодалынга хөмө алзывыткан ылым-чылым олургулаан. Каң-оол база-ла, өскелер дег, кудай талыгырынче мындыг дүрген шымнып үнүп келгенинге ижигип чадап олурган. Дужунда төгерик соңгадан карактары арай боорда хооруп алгаш-ла, самолёт иштинин каракка илдигер чүве чок онзагай дериин магадап, холу-биле суйбагылап, магадап жаап орган.

Дем чаа конфета үлеп чоруп турган алдын баштыг, шуткун каанзыг чараш кыс ам катап туруп келгеш, ужудукчунун болгаш ужудушкуннун дугайында каш сөс чугаалааш, ынаар барып стаканчыктарлыг калбак тавак эккеп, улуска суксун үлеп эгелээн. Каң-оол кыйыында Татьяназының хоюнда беш харлыг Эрезинге база газтыг суг ап пактадып, черле ындыг чаңы-биле кадайының арнын номчуй аарак ылавылап көргөн. Арында кижилер эскерер хире дүвүрел сомазы-даа чок, биеэги шиг-биле маажым көзүлгөн.

Ам каш-ла минута болгаш улуг аэропортка кээп хонуптарлар. Каң-оол Салчакович кадайы Татьяна Оюновна-биле хоочун өнүү Петр Васильевичиге аалдап чеде бээрин дыңнадып, баш бурунгаар телеграмма ыдыпкан турган.

Төөгүлүг улуг болуушкуннар ийи-чангыс кижилерниң чуртталгазынга база салдарлыг боор чүве-дир. Ук таныжылга мынчаар эгелээн: ынчан Тыва Совет Эвилелиниң өг-бүлезинге киргениниң чээрбиги чылын байырлап турган. Колхозчу Каң-оолду эки чолаачы дээш Кызылдыва төлээге чоруткан. Кижизи удаткан чок бодунун үези эштиг бо халдып келген. Оозу Тываның юбилейинге төлээ бооп келген алдар бүргээн Братск ГЭС-ти тудушканнарның бирээзи чолаачы кижилер болган. Арай кыскажак сынныг, аптара дег хөрөктиг, каттырымзап хөөрөп орат, Гагарин дег чазык, чараш кижилер болган. Анга баштай ийи эр аалчылар бажыңыңа дужуп танышкаш, оларның аразыңа чагаа-бижик үзүлбээн.

Чыл артылгаш, Каң-оол эжининге тугсуп чеде берген.

«АН-24»-тен Каң-оол бетон шөлче дүжүп келген. Аэропорттун шил болгаш мрамордан туткан улуг бажыңы мыяда бо кылаанайнып турган. Тывада дег сүвүр-сүвүр чалымнарлыг, бедик сыннар көзүлбес бол, ногаан эзимниг тайга каяааланган, Тывада ышкаш кушкаштар ырлажып хоюг чылыг хүннээректеп турар оран болган. Каш баскаш-ла, эжин танып каан. (Телеграмма салыпкан турган). Куспактажыпканнар. Каң-оол эжиниң хөрээнде орден лентазын эскере тыртып каан. Петр Васильевич кадайы Зинаида Ивановна-биле Каң-оолду чааскаан келген дээш оюн-баштак-биле са чемелеп, ам кээрде ыяп-ла кадайы, уруглары-биле кады кээрин негеп, хүндүткелдин аяк-шайын салып турганнар.

Ырда кирген Ангараны кежилдир Падун кызаазында туткан бедии дөртен каыт бажың хире плотинаны көрүп кааш, Каң-оол ангалап тура дүшкеш, эжиниң чеңинден шелгилээн.

— ГЭС бо-ла болгай — деп, Петр Васильевич кайгамчык улуг эртинеже ийи холун чада тудуп сунгаш уламчылаан:— Плотинаның кыры-биле Тайшет — Братск — Ленаның демир-оруну эртип турар, дөө халып бар чытканын көрөм...

— Тоолда кирбээн мындыг күчүлүг этти совет кижии бүдүрүп каан! Кижии тиилээр деп чүве бо-дур аа!— деп, Каң-оол магадаанындан чүгле бажын чайып, бир холу-биле эжиниң эктинден куспактаны каапканын безин билбейн барган.— Мында сээң үлүүң база бар! Ховар дээн аас-кежии!

— Бо дээрге эгези-дир, Каң-оол — деп, эжи плотинаның кырынче орук баштап бар чыда чугаалаан.— Бо кылымал дайны көрөм че... Бо эрээн-шораан каң чагылар дамчып чоруткан электри күжү-биле ажылдап турар делегейде улуг дээн ак-демир заводун, ыяш бүдүрүлгезиниң комплексини шуут-ла цехтерге чедирип көргүзөр мен...

Каң-оол мага ханган чанып келген.

Ийи чолаачы чагаалажып-ла турганнар. Бир чагаа келзеле, адреси Дивногорскиден болган. Петр Васильевич ам делегейде эң улуг Красноярск ГЭС-ти тутчуп кирипкен болган. Оон бээр хөй-ле суг аккан. Ук ГЭС — база туттунган, долу күш-биле коммунизмге ажылдап турар. Өннүүнүн сөөлгү чагаазында Каң-оолдарны чайгы шөлээ өйүндө аалдап кээрин чалаан болган. Ынчангаш Татьяна база күзелдii-биле орук сунуп үнеринге чөпшээрэжишкен.

...Агаар лайнериниң хөрек талазы шала доңгая берген, көшке кара булутче өрүмнелдир шымнып бадывыткан. Хенертен чырыткылаш кылынга-ла, черде ужу-кыды көзүлбес улуг хоорай көстү хонуп келген.

— Че, Красноярск бо-ла болгай. Чедип келдивис — деп, Каң-оол Татьяназының шырайынче база катап көргөш, Эре-

зин холга ап, оозун сонгаже ээктирип чоруй, адаанда хайым кудумчуларже, бедик тудугларже көргөн.

Самолёт хонупкан.

Каң-оол бир холунга оглун четкеш, бирээзинге чемоданын туткаш, вокзал бажыңынче углапкан. Татьяна улуг самолёттар кайгаар дээш, кезек аңгадап тура дүшкүлээш, арай хожудап калган. Угулзалыг, чавыскылак демир херим өттүр уткааннар көстүп тургулаан.

Холунда боондак чечек туткан Зинаида Ивановна магабоду биеэгизинден арай долу апарган бедик ээжектиг идиктери-биле чоок-чоок баскылап, арны хүннээректей берген бо чүгүрүп орган. Петр Васильевич холунда база Эрес хире оол четкен, холун көдүрө каап, кадайының чыпшыр соонда хөрээ мурнай берген кел чыткан. Каң-оол доктааш кылынгаш, чемоданын сала тыртып кааш, хая көрнүп, кижим бо-дур дээн ышкаш, Татьяназын бир холу-биле аяр хүрээлеп эккеп, мурнунга тургузуп алган.

...Петр Васильевич бодунуң «Жигулизинге» аалчыларын олурткаш, хоорай төвүнде Тайбың проспектин эртир халдып орда, Зинаида Ивановна сагындырган:

— Шуут-ла Дивногорскиже. Амдызында аалчыларны бажыңга чедирбээже кайын боор. Хоорайның солун черлерин көрүп четтигиптер бис. Бис база чаа шөлээлеп эгелээн бол-дур бис ийин. Чалгааранчыг эвес болур... Бо-дур — Енисейниң көвүрүү-биле кежилп ор бис. Арты талада чаа стадион...

— Ийет, Енисейвиз бо-дур. Силерни-биле Улуг-Хем дээр але? Чаңгыс хемниң суун ижип чурттап турар-дыр бис көрем — деп, Петр Васильевич сеткилинден чоргаарал-биле чугаалаан.

Дивногорскиниң турар чери шынап-ла адынга чүүлдеш, кижин магадап ханмас чараш оран болган. Дагнын кырындан эдээнге кирип улуг тудуглар шорааннар-биле адааннаштыр дээр-шаар бедий бергилээн. Мрамор-биле минчип каан эрикте чалыы хоорай, сугда чунуп, дыранып орган чараш кыс дег, бодунуң кайгамчык маадыр кижилери, хайныккан ажыл-ижиле хемниң кылаңыга улам чараш көрүнүктелип турар.

Хөй каът бажыңнарның бирээзинге кээп доктааганнар. Кырган-ава Андреевна, та кажан уткуп, манаан кижин, бо өрү-куду харанган турган. Ол Каң-оолду таныыр болгаш хоочун өңнүк ёзу-биле менди солчуп, уткуп алган.

Чунуп, чииктендир кеттинип алгаш, хөөрежи бергеннер. Татьяна, Зинаида, кырган-ава Андреевна үжелээн бир өрээлче кирген, адазы олчаан борбак ак-ак оолдар, долбанныг кызыл чаактыг Эрести аажок сонуургаан, ойнаарактар чып тудускан, бир өрээлде дойлуп үнгеннер. Петр Васильевич Каң-оолду дөрже чалап, залда диванга хөлестей слура каап-

каннар. Кыйында журнал столунга шилде суксун тургус-каш, стаканга ийи чара куда каапкан.

— Орукка суксаан боор сен, мону пактап көрөм — деп, Петр Васильевичиниң аалчыларынга өөрээни арнында бижип каан чүве-биле дөмей көстүп орган.

— Суксаар чай кайда дээр сен, Петро. Кызылдан үнге-ле шак чаа аштывыс. Мындыг чүвени чоокта чаа-ла тоолдап чордуvus ийин моң — дээш, Каң-оол черле шайзырак болгаш суксунну таалап пактагылаан.— Чаңгыс-ла шакта ийи чүүл хөлге мунуп, делегейге ады алгаан ийи хоорайга ис базаып деп чүве магалыг-дыр.

— Бөгүнгү тоолдар боттаныр үе база-ла ырак эвес деп бил, Каң-оол. Адырам, бистер танышканывыстан бээр таптыг-ла он чыл болду. Ынчаарда безин мындыг самолёттар, машиналар турбаан болгай. Ол дээрге шоолуг эвес үе-дир. Че, хөөрөп көрөм — Тыва кайы хире чаартынып тур? Таныттын-мас-ла боор! Ах, чараш-ла чурт чораан! — деп, Петр Васильевич дөстүнмээн чүве дег айтырган.

Каң-оол Тыва дугайын чугаалап-ла орган, ындыг-даа болза «дыңнаар орнунга көөрү дээре» деп чугаага кактынып, Петр Васильевичини өг-бүлөзи биле Каң-оолдарныынга барып, Тываны катап көөрүн сүмөлөп орган:

— Тывавыстың юбилейин байырлаар, ооң-биле кады танышканывыстың доюн база эрттирер бис, Петро.

— Чагаамга азаап-ла турган кижилер болгай мен.

— Шөлээнер база чаа эгелеп турар ышкажыл.

— Ындыг-ындыг, үүле-херек аайлажып турар хире-дир. Машина-биле элээн аян-чорук кылыр деп черле планнап турган улус бис. Че, сени чүгле чугаа-биле тоттурар дээн эвес мен. Силерни келир дээш, Зина авашкылар эртен-не паштанган улус болгай. Аыш-чем колдуунда белен чүве—дээш, Петр Васильевич тура халып, стол, сандай таарыштыра берген...

— Аыт мунар — аал кезири, аяк манаар улчумал эвес, чырык сеткил айбызы-биле өннүктерниң нүүрү дээш, херии Сибирь кезин кезир аалдап үнген улус хол куруг кайын келир, Каң-оол база тура халааш, ховар дээн шеверниң чонар-даштан хоюглап сиилбээн шыдыраазын эжинге суй-белекке уштуп туткан. Ол кадында Татьяна тыва чемниң дээжилерин база сунуп, кыска тайылбыр-даа кылган.

«Эки кижиге эш хөй» дижири ышкаш, өннүктерниң кожалары база аажок эвилен, ажык кижилер болган. Бистиң улус черле ындыг — өөрүшкүзүн үлежиксээр. Өннүктер-даа, чалатканнар-даа аыш-чем делгээн узун столга саадапканнар. Каң-оолдарның алдар-кады дээш дашка-даа көдүрттүнген. Улустуң йөрээл сөзү оюн-баштак-биле катый-хаара кижилер бүрүзүнге денге четчип, хөөнге чогузуп турган. Кадайларның кылын-

мазы бар эвес, бирээзи тура халааш, радиола сала каапкан. Кезек ырлажып чоруй, ашактар база дөзөр боор бе, танцылааш кирипкеннер. Зал тарлай берген.

— Тыва ырдан, тыва ырдан!— деп, бир-ле кижидилей берген.

Ырлаары хирелиг-даа бол, Каң-оолдуң соруу чайгаар хайнып, үүжелеп чораан чүве ышкаш, борбак чүрек бодула улустуң ырындан каш одуругну тып, сымыранып берипкен:

Чергелешкен эшке баарда,
Черде, сугда ырак-ла чок.
Аралашкан чонга баарда,
Арта, сында бедик-ле чок..

Адыш часкаашкыны дыңналган. Каң-оол ырның сөзүн баарык-ла илдик чокка очулдуруп берген. Дыңнакчылар утказын сонургап, аялгазын чарашсынып, «Хүлбүс аткан черинден хүннүң аннаар» дээни ышкаш, база бир чаа ырдан бадырыптарын дилээннер. Ону Татьяна күүсеткен. «Енисейим— Улуг-Хемим», деп ырның аялгазы өрээл долдур хоюннадыр куттула берген...

Баштайгы хүн ынчаар эрткен.

— Мурнай ГЭС-ти көргүлээли — деп, Петр Васильевич эртенги шай кадында чугаалааш, кадайынче айтырган аянын көрүнгөн.

— Хуу-салымың ГЭС-тер тудуу-биле холбашкан кижидир сен аа, Петро?— деп, Каң-оол тудалыг кылын аякта сүтүг кофени, аалынга дег, амданнанып аартавышаан, эжинден чугаа эрэн.

— Мен чогулга үүле бүтпейн баар эвес, ынчалза-даа, чүге-ле ийик, сагыжым далажыр, хоржок-тур. Ам үшкүзүндө— Саян-Шушенскиже дөгөрни бердим — дээш, Петр Васильевичиниң чыры безин кыймыш кылынмайн, боданы хона берген.

— Бир чүткүде бергенинде салдыкпайн баар кижидилей сен. Улузуң сени, ындыг амыр, салыр боор бе?— деп, кырган-ава Андреевна соодуп алганы дагаа чуургаларын улуг тавакче каап чыда чугаалаан.

— Чоп салбастар деп, авай — дээш, Петр Васильевич көгериксей берген чулчургайын дырбап, бодангылааш, Каң-оол сугже көрнүп келген.— Бистиң автобүдүрүлгө чери меңээ кезек аныяктар даандырып, дагдыныкчы кылып каан чүве. Оларымны каап чадап турарым бо-дур ийин. Оон башка шагдала бурт дээн мен.

— Чаш уруглар эвес-тир. Чолаачы оолдар деп чугаалап ордуң чоп?— деп, ортун оглу Славик чугаага киржи каапкан.

— О, Славик, сээни шын, оглум. Шупту чедишкен, алган кадайлыг, чамдыктары ажы-төлдүг-даа апаргылаан эрлер-ле болгай. Ындыг-даа бол баштайгы чылда от берикчизин безин шын салып билбес суг-тенек иванушкалар турду, чижээлээрге, доң кат-биле дөмей, эрлер. Ам шору мандый бергеннер. Баштай-баштай чүгле ажылга эвес, өг-бүлеге, хөй-ниити черинге оларның аажы-чаңы дээш сагыш аарыыр, хайгаараар турдум...

— Ийе, Петро. Бир кол чүве ол деп бодаар мен. Бистин тыва улус «эжин шанчар орнунга ожуун дажын шаш» деп чугаалажыр чүве. Ону уттуп, чаңгыс коллективке тура-ла, аразында чудуруун чая бээрлер ам-даа бар — деп, Каң-оол эжиниң чугаазынга сеткил ханып улашкан.

— Эптигде — ажыл бүдүнгүр. Эптигде — тиилээр. Найырал чүгле сен бис ийиниң тугувус эвес дээрзин билир сен, Каң-оол. Ынчангаш бистер «Төрээн чурт найыралдан эгелээр» деп ырлажып-даа болур бис...

Ол хүн улуг-хүн турган. Кайда-даа хөглүү дегет. Эскурсиялаан бөлүк-бөлүк улус аразында даштыкы-даа кижилер хөй.

Петр Васильевичиниң чугаалааны-биле кылганнар. Чүгле бойдус боду чуруп шыдаар ындыг чараш часкам арынныг чалымнары удур-дедир көрүшкен бедик дээн ийи дагның аразында Сибирьниң доктар билбес күчүлүг хемни дуй турупкан совет кижии холу-биле бүдүргөн бедик плотина көстүп келген. Шил болгаш эң ховар маны даштан эптеп кылган орду арнындан эргим башкы Ленинниң улуг чуруу көстүп келген. Каң-оол Ленинче-ле көрүп, ону-ла бодап базып орган. Ханы бодал-биле кады улуг чоргаарал ооң борбак чүрээн долуп келген.

Олар ГЭС-тиң башкарылга төвүнге ажылдап орган тыва инженерге база ужурашканнар. Кажан плотинаның кырынче үнүп кээрге, күчүлүг Улуг-Хем мыяда бо кылымал далай болу берген көрүнчүктелип чыткан. Тоолда ышкаш, бедик черниң белин шуглап, чавыс черниң чарнын шуглап, кудай-биле өң булаажып, шөйлүп чоруй барган. Каң-оол чүгүрүп баргаш, хеминиң суун адыжынга уза шаап алган. Суг артында-ла аар ышкаш. Пактап көргүлээн-даа. Амданы ол-ла хевээр, билип келге-ле, Каа-Хемниң эриинге авазының багай өөндөн чүгүрүп үнгөн хүнүнден амга дээр амданнанып ижер ажы төрүп чурттап келген суу, хеми ылап ол болган. Амыранчыы киткеп келген...

Эжишкилер неделя хире үеде ийи хоорайның солун черлерин көрүп, дыштанып четтигипкеннер. Тываже орукка база дөгөрнүп апкан. «Жигули»-даа белен. Петр Васильевич руль артынга олуруп чыда, артыкы олутта Каң-оолдарже ээккеш,

ооң кыйында кадайы, хеймер оглунче көрүп, чаза хүлүмзүр-
рээш, кывыскы дүлгүүрүн долгай каапкаш, чугаалаан:

— Чүү деп ырлажыр ийик бис моң, Каң? «Черде, сугда
ырак-ла чок» дээр ийикпе?

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ХӨӨРЭЭРНИҢ ЧУГААЛАРЫ

МӨГЗҮП ЧОРААШ...

Мени кезээде чарылбас болгаш шынчы өңнүү хевээр кыл-
дыр хүлээп алза-даа, Хөөрээр ирейниң чугаазы улуг-ла шуу-
давайн-дыр. Бир-ле чүвөгө сеткили хомудаанда ийикпе, азы
аажок боданып турар апарганда ынчап баарын пат билир
болгаш, ону чугааже дыка албадавадым. Боду хөлүндө чу-
гаалап үнүп кээрин манааны дээр.

Ирей бажың иштинде эт-септи аай-дедир салып чоруп
тура, чугааланы-дыр:

— Бо шагнын-даа магалыын: машина-техник муңчок, бо-
ла чамдык аныяк эрлерниң-даа кончуун: камнаар, оваарныр
сеткили чок...

Хөөрээрниң чүү чүвөгө ындыг кончуг хомудай бергенин
билип алыксааш, айтыра кааптым:

— Чүү ындыг эрлер боор ол, чүнү канчаптылар, ирем?

Ирей менче элдепсинген чүвө дег көрдү:

— Кайы, сен ону билбес кижиге сен бе, оол?

Бажым чайдым. Хөөрээр олуро дүшкеш, даңзазын кезек
хайылады соруп олур он.

— Бурунгу хүн элээн ырак черже чорук кылып чорааш,
дедир чанып олурдум, оол. Аът мунай чорумал машинага
олуруп четкен кижиге болгай мен. Дедир чанарда чадаглап чо-
рааным ол. Орук ара кандыг-бир хөлгөгө таваржы бээр мен
ыйнаан дээш, «ийи шилгим»-биле шудуруп-ла олур мен, кү-
жүрүм. Чүү шаг болганда, ырак соомдан шимээн-не эвес ши-
мээн үнүп, дээрде шаштыккан кызыл доозун дойлуп чоруп
олур де. Пат аайын тыппайн, орук ийинче чайлай туруп ал-
гаш, кайгап туруптум эвеспе. Демги кызыл доозунум баштай
чеже-даа ырак көзүлзе, кандыг кончуг дүрген чүвө ийик, бо-
ла келди, дунмакым. Дужумга келгеш, үш черде үш катап
шыйт-шыйт дишкени дыңналды. Доозун тарай бергенде көө-
рүмгө, долдур-долдур тараалыг шоодайлар чүдүгүлөп каан
үш машина турлар ийин моң! Та канчап бот-боттарынын
соонче үскүлөжип албааннар чүвө ийик... Кабиналарындан
үш эр үжелээн бакылап келгеш, аастааш чүвө дег алгыржы-
дырлар:

— Ээй, Хөөрээр даай, олура каавыг, чедирип каалы! Чадаг канчап дөлдүредип чоруур сен ону!..

Эрлерниң кабиналары төдүзү хос чок боорга, эң мурнукузунуң кырынга олуруп алдым.

Машиналарым-даа дап-ла бердилер. Хенертен салып бээрге ындыг чүве ийикпе, ашак чүвөң бир ойташ кылындым, дуңмакым. Чазактың улуг оруктары дег сайлап-даштап, чалдап-чазап каан эвес, оңгул-чингил, малгаш-баларлыг багай орук-ла болгай, оол, билбес эвес сен. Аңаа эрлерим халдып орда ана чүрек сиилээр, карак шокараңнаар. Ол-бо дагларны, алаактарны суг көөрүмге, бир чүведен хойгаш, боттары-ла аткаар маңнажып тургулаанзыг.

Чүвени канчап билир дээш, бир шоодайдан так куспактанып алдым. Ыйлыңнаан, опаңнаан халалыын канчаарыл аан! Хилинчектенип пат-ла чор мен: дүже халый-даа бериксээм кээр. Алгыраарымга мээң алгым каяа дыңналыр дээр сен.

Ынчап чоруй, олурган машинам карак одун кызаш кылдыр мөөп дүжүрер орта, дээр шаар дүндүүштелип үнүп-үнүп, соомга чораан ортаакы машинаның кырынга барып дүштүм. Дүшкен олудумга шимчевейн боданып олурарымга, демги-ле баштайгы машинага куспактанып алган шоодайым куспаама да хевээр болган де, күжүр төлүм!

Ам канчаар, чаңгыс шоодайдан куспактанырга дуза болбас чүве-дир эвеспе деп биле тыртып кааш, демги шоодайымга эжей база бир шоодайны катташтыр салгаш, куспактанып алдым. Кижиниң амы-тыны кончуг-ла болгай але?

«Баштайгы машинаның бир шоодайы чок, пассажиры база чок...» деп-ле боданып бар чорумда, база-ла медээжок мөөп үндү. Мен дээрге, демгизинден-даа талыгыр өрү дүндүүштелгеш, адак сөөлгү үш дугаар машинаның кырынга барып дүштүм. Дүжер дооста, демги быжыгланып алгылаан ийи шоодайымдан чарылбаан — кончуг ынак алышкылар дег, кожа олургулаар болдувус. Тараалыг шоодайлар кырынга дүжерге чүү-даа болза чымчак боор, оозу эки чүве-дир ийин.

Боданып олурарымга, мээң дүндүүштелгеш-ле дүжер черимниң соңгаарлап турар ужуру — машиналарны дүргенинде чүве бооп тур: өрү үнгеш, дедир бадып оорар арамдала, дараазында машина чеде хонуп желген турар аан...

Хорадаарымны канчаар! Менден өске кижини болза, чүрээ-даа частып өлүп-ле калгай, кыры-чодазы-даа сына-ла бергей.

Суур харын-даа ырак эвесте болду. Машиналарын тургускулапкаш, эрлерим үне маңнажып келдилер. Күжүр даайы мен адак сөөлгү машинада таакпылап оорар боорумга ынчаарлары ол боор оң: эедереп калган, карактары алараңайнып турлар.

Са кончугуладым. Моон соңгаар ындыг чоруун каар болганнар.

ДИРИГ ШООДАЙ

Күс дүжүп, диинчээр өй чедип кээрге, черле ындыг-ла болгай мен, дунмакым: олут орбас, чыдын чытпас апаар аан. Дүне безин канчаар-даа албаданырымга уйгум келбес. Ал-ла сагыжым тайга-таңдыда, арга-эзимде чеде берген чоруп турар чүве болгай.

Өске диинчилер база-ла арбын болбайн аан. Ынчалза-даа олар мээң баар черимче баарлар эвес, дом:

— Аа, хупурай бер, аал даштынга чүү турар чүвөл? Өвүр, Кашпал, Тожу баар болбазыкпе, чогум аңнаштыг черлерин ында боор, Хөөрээр!— дишкеш, каттыржып каарлар.

Олар ай-айы-биле чидип-чидип харын олчалыг-ла кээп турар улус. Ынчалза-даа «аал даштында» артып калган мээң олчамга кажан-даа деннежип көрбээннер ийин. «Тандызындан чөгөнмес» деп улуг улус чугаалажыр чүве болгай, мээң бо тандыларым база-ла эгээртинмес аң-мең байлактыг чер болгай.

Тиинейндир диинчеп кириптеримниң каш хонук мурнунда, чаңчыл ёзугаар кайда-кайда арбын диинчер туруп турарын көргүлөп аар дээш, аъттаныптым.

Баштай-ла Башкы-Адырның эзимнерин көрүп эгелээн мен. Каш хонук мурнунда чаапкан кырбак хар ак черлерде эригилеп-даа калза, эзим иштиндээзи хевээр чыдар болду. Диинчер элбек деп чүве шак ол кырбак харда маңнажып каан истерден-не илден. Эзимче ханылааным тудум күжүрлерниң эң-не адаккы будуктарда тоор-херексээр чүвези чок олургулаар болу берген де, күжүрүм. Улам ханылааш, мырыңай бараа элдеп черге кээп-тир мен: бөлүк тааннар-ла ындыг боор — бир черге хонупканда кара мизирт апаргылаан олургулаар. А ында диинчер дээрге, будук санында кудуруктарын чүктенгилепкен чочагайлап олургулаар болду деден. кайгалым.

Черден будук сыны ап алгаш, хойгузу мергедээримге ыяштар дамчып, хемни куду шуужуп баттылар. Мен-даа база сыр соондан чүгүрүп-ле олур мен. Бир черге келиримге, үш кижини кускаа четпес чоон сыраның коңгулунче шуужуп кирип турлар эвеспе. Демгилерим төдү киргиче манап олуруп олуруп, чеде бергеш дыннаалаарымга, сыра иштинде ана шиилээр чүве — бир-ле ары өө сагышка кирер...

Ам канчаар чоор деп боданып-ла, боданып-ла олур мен.

Ынчап олура, артынчаамда медээжок улуг шоодай барын сакты хонуп келгеш, ала соп эккелдим. Ооң аксын коңгул аксынга тудуштуруп кааш, чоонзумаар болгаш быжыг мерге

тып алдым. Бежен кулаш чыгыы узун сыраның бажынче үнүп-үнүп, чүрээмни кезек оожургадып алгаш, демги мергембиле чоорту коңгурады соктап бадып ор мен.

Сыраның орту четпейн чорааш, адаанда шоодайымче көөрүмге, дартая берген өгбөңейнип чыдыр. Соктаарымны ара соксаткаш, кончуг дүрген дүже халып келдим. Шоодайымны адыргаш, аксын баглай шаап кагдым. А коңгул иштинде диннер ам-даа шимээргевишаан, та чеже чүс чүве! Шоодайда чү-даа болза, үш чүс хире бар болур ужурлуг...

Ол-даа канчаар, оон өске чүве дугайын бодавааже хоржок: шоодайда чүс-чүс имилеме дириг амытаннарны канчаарыл? Чаңгыстап соп тургаш кежин союп алыр бе? Кайын боор ол...

Олар чүү-даа болза бузурнугуп өлбес-ле боорлар — шоодай шаараш-ла болгай, агаар кирип чоруур аан.

Хенертен мээмче мындыг бодал кире чүгүрүп келди: дириг амытаннарны диригге хүлээп ап турар чер бар-ла болгай. Аңаа чедирер херек, ол-ла. Ындыг амытаннары чок черлерге өзүп-көвүдээй-ле болар...

Ынчангаш, демги даг дег «дириг шоодайым» алгаш, чорупкан болган мен, күжүр оглукум. А эзимде артып калган имилеме диннер каш хонукта кай-даа барбастар-ла болгай эле?

АҢЧЫ ДААЙЫМ

— Сеңээ ам бир-ле даайымның дугайын чугаалап бээйн шиңме, кайгалым — деп, Хөөрээр саналдай-дыр.

Мен амырай бергеш, улам деткидим:

— Ынчал-ынчал харын, акый, солун-на болгай!..

Кижим хөрээн ажыдыр чөдүргүлээш, аякта шагда-ла сооп калган шайын чаңгыс тын-биле пактай каапты.

— Даайым аныяанда шыырак аңчы кижин, оол. Қымга-даа аштырып көрбээн. Аңаа чүгле мен харын быражыр турган мен. Сеңээ ол дугайты мооң мурнунда чугаалаан-даа боор мен. Ынчалза-даа улгадаып келгеш, ашактың аксы-дылы кежээлээр «хоочулуг» апарган болбазыкпе.

Бир күзүн сыыннар эдер мурнуу чарымында ол даайым меңээ чүгүрүп келди:

— Шыята, ам өг кадарып олурган херээ бар бе моң, чээн. Тайгаже хап олурбас бис бе. Үш-дөрт хире сыындан ужургулап аар-дыр. Ол чүвелериниң семис деп чүвези ам ана чү-дек деп бил: ээгилериниң кадары безин карыш хире бар-ла болгай. Қыштап чиир эъттен тып алыылы!— дей-дир.

— Күш-хүнезин белеткеп алган эвес мен, боом-даа мында чок...— деп бар чорумда, даайым үзе кирип каапты:

— Тений бербе, хөй хүнезинни чоорул, чаңгыс хондур чиптер чүве болза, ол-ла. Сыын эьдинден чиплеткей. А боону чоор сен, мен болгаш мээң боом турда! Сен чүгле союп-бузуп, ажаап билир ол-ла сен, чээн — деп мындыг.

Ам канчаар, даайымга бүзүрээш, даартазында даң бажында Чаа-Хөл бажының меңгилер шыпкан тайгаларынче хапкан бис. Чедер ужурлуг черивиске кончуг-ла өйүндө — кежээки одарны кончуг таптыг аңнап болур үеде кээп доктаадывыс.

Даайым мынча дей-дир:

— Сен-даа мээң соомдан каяа-ла ынчап дөлдүредип чоруур сен ону, боо-моңгулуг эвес сен. Одаавыс ээлеп, аьттарывыс кадарып олур. Мен барып кыра боолап каапкаш кэйн!

Даайым кады кыраан кара боозун алгаш, чорупкан...

...Кижич катташкак каьттарны харап чоруурга, беш кончуг сыын дөө-ле туруглар баарында тоор-херексээр чүве чок кынны берген оьттап чорааннар-дыр. Ашак чүвең дааш үндүрбес дээш, идиктерин ушта теп каггылапкаш кедеп чоруп каан. Бир черге аажок изиргенип келгеш, бөргүн, хөрөктээжин уштуп каггылапкан. Чер аразы херии, аажок кадыр бооп келгенинден хөйлөенин база-ла ужулган. Ам чүгле чүвүрлүг чоруп кааны ол. Ынчап чорааш, хараар ужурлуг черинден харай бээрге, демги кончуг чүвелери ырак эвесте сизиг албайн оьттавышаан болганнар.

«Бо хире чер таптыг-ла боом тавы, маңаа боларның карактарындаа кайын чазар мен» деп бодангылааш, бирээзин шыгаап-шыгаап дөң-не кылган. Оон база бирээзин. База бирээзин... Беш катап — бежээлдирзин чаңгыс-чаңгыс бергилээн: даайым бодунга ол хире ынаныр дийин! Боолатканы-ла хем иштинче алчайтып кирер. «Харын эки: ак черге бөле ужул тургайлар аан» деп даайым мага ханып бодангылаан.

Хүн ажа берген боорга оларын-даа көрбөйн, одагже далажылканы ол. Идик-хевин чоонган тыптыр...

...Кижим дыка дүне апарганда сирилээн-кавылаан, кызыл чанаш келген-не болгай, оол. Даайымны от-көске дөгеп, чылыды базырып тургаш, арай боорда оңналдырып алгаш, чугааладып алганым ол.

Эртенинде баарывыска сыыннарның кайызы-даа кадык чоруткулаан: октарының истери он-он беш кулаш хажыларында чыткылаар болган. Кончуг хос мургузунуң та канчаар дээп турганы ол чүве. Идик-хевин база тыппаан бис: кончуг кырган тепекпейниң та кандыг черде чашканнап каан чүвези.

Карыш хире кадарлыг кыштап чиир эьт-даа, хайыран идик-хеп-даа чок тын менди чанып келген бис.

УС-КУШКАШ УЯЗЫ

Бир-ле катап тайгадан шынаада күзээвиске көжүп келгенивисте, авам мени эдериң алгаш арыгдан ыяштап чорупкан. Ынаар-ла арыг кежир Хемчиктиң шаалаан даажын дыңнап, судак суглар кыдында кызыл торгу ышкаш чаттыла берген турар чыжырганаларны магадап, арыг кежир дүдүскекте көгереннэн, саарыгның соксаал чок даажынга таалаанзыг дагларны көрүп чор мен. Магалыг чараш Манчүрекке чайлаанда болзумза, төрээни Хемчиимни сагынганымны чүү дээр: шынаадыва кириксээш шыданмай-на турган бодум сугдува халып баргаш, балык бакылаар; терективе дытпакталып үнгөш, чекпе хоорар; чыжыргананың чөкпүрүн ээктир тырткаш, сүттүглөп сорар — ана харамдыгып-ла халып тур мен.

Ынчап турумда судак кыдында хадыңнар баарында авам мени кый деп тур. Черде бүрүлөрүни шалырадыр маңнап чеде-ле бердим. Авам:

— Ус-кушкаш уязын көрөм бо, оглум — дидир. Хадыңнын бажындыва дээр шаары көрүп, ону кезек тып чадап турумда, авам хадыңның адаккы будуктарынче холу-биле айытты. Амна көрүп кааптым! Хадыңның суг кырындыва талазында хөйлө мөпкөк будуктар адаанда ээтпектелип бады келген чинге будуктуң ужунда ойнаарак дег бопугур ак уя халая берген тур.

— Оой! Хөктүүн ала, авай, чоп ында тудуп алган кушкаш боор?— деп авамдан айтырдым.

— Кускун болза карак чаа дээш өлүр, чылан болза чаңгыс чайгы назыымда ус-кушкаш оглундан чизимзе дээр чүвө дээн. Ынчангаш оон дескени ол-дур күжүрнүң — деп авам тайылбырлады.

— Кажарын аа моон, авай, адаанда суг, үстүндө дээр!— деп магададым.

— Үстүндө дээрдиве талазы чүгө ажык боор, хамык будуктарга ажытталчак көр даан. Хартыгадан, дээлдигенден база-ла чаштырган-дыр — дээш, авам ыяжын чүктээш, мени шору ыяш чыып алган деп мактааш, турарымга дузалажыпты. Ийилээ чугаалажып чанып ордувус.

— Ооң уязы чоп ук ышкаш ак чүвөл?— деп энчек ук бодап авамдан айтырдым.

— Оо, ус-кушкаш дээрге, эргек ышкаш бичиизинге-даа чалынмас, кайгамчык уран-шевер, кажар амытан боор, оглум; ооң уязының ак болганы, база ужурлуг де, ак хадың унунга ак уя беленде-ле дээрбечи хартыганың караанга эскертинмес болдур ийин. Ооң оглу дың чаңгыс чуурга болур чүвө-дир. Дың чаңгыс оглунуң тыны дээш ындыг кончуг карак кызыл амытан-даа дээр-ле болгай. Ус-кушкаштың уязы

тыва кижиниң уруг кавайы ышкаш хөй-ле ада ызыгуурун дамчып келир. Салгал бүрүзү ону чаартып, шеверлеп, ус дарганнар ышкаш каастаар; аан ус-кушкаш деп аттыг болган эреспей-дир ол, оглум — дээш авам ооргазында чүктээн ыжын эде идип алгаш, чугаазын уламчылады. — Чазын мочурга частып турда, ооң хоюг дүктерин ус-кушкаш чыып алыр, хой. өшкүнүң саргызын аштап бергеш, оларның чөөгүн база «дилеп» алыр. Ча, ол-ла бүгүнү дыдып, өрүп тургаш ындыг нарыя уяны тудуп алыр кушкаш-тыр ол.

Күскээр кыжын хар чаапкан. Ачавыс хой-малын сүрүп алгаш кыштагдыва үне берген. Акыларывыс ынаалап чоруй барган. Ававыстың чанынга даңгаар бичии уруглар арткан бис. Ээн күзегге кежээлерде кылыр чүве бар эвес, ававыс одун дызыладыр одап оргаш тоолдаар, тывызыктаар. Бир-ле катап ол:

Кергекке куткан ышкаш,
Кезек талга аскан ышкаш,
Борбуякка куткан ышкаш
Борбак талга аскан ышкаш: —

— деп, тывызык ыдарга, ону чаптааш каттыржып, өг иштинде борбак-сарбак чүвелерни дөгере адааш, чадажы бээривиске, ававыс элдээртип: «мындаагы арыгга көргөн чүвевис аан» — деп сагындырды. Мен: «Аа, ус-кушкаш уязы бе?» — деп ам-на сактып келдим.

Тывызык деп чүвениң омур-хевирлиин, чаражын ынчан кайгап-ла каан мен! Ол кежээ авамның мээң сеткилимге киир каап берген үрезинчигежи бүгү назынымда чараш чүвениң делегейинче баар «дүлгүүрүм» болган. Авамдан «Ток-ток дээрге, толагайым аарыыр, доң куруг чоруур дээрге, кара баарым аарыыр» деп тывызыкты дыңнааш, Хемчийимге ынаам дам барган. Тенек оолдар-биле куш конгулу доюлдулар, оон чаш оолдарынга хор салып опчоктаныр чоруумну ол-ла хевээр кагган мен. Аа богда, чайын, кыжын доң, кургаг ыяш соктаар күжүр торганын амыдыралын ийи-ле борбак одуругда өззөн өттүр-ле сөглээн ийин, че-че демги чугаам уламчылайн...

Бистиң черге Ак-Кодан деп кижини турган. Оор, дүржөк амытан-на болгай. Бо-ла хөлүйтү чортуп келди. «Эзер чазандыр хадын кезип алыин, балдынар беринер» дээш, чөпшээрел-даа манавайн, даштыгаа ыяш чарар черге чыткан ачамның чидиг балдызын алгаш шаап ыңай болган соонда, үрдаа болбаанда аалывыс мурнунда судакта ооң ужурган ыжының чизирт дээн даажы. арга-арыгга чаңгыланы берди. Эрес-оол, Конгар-оол суглар кезек бичии оолдар ынаар салчып-ла калдывыс.

Көк дээр дег кыламаның кырында ус-кушкаш уязы турган хадыңывыс чүү-даа чок уу дүжүпкен чыдыр.

Думчуктарывыс халайжып, карактарывыс мөндүйжү берген кезек ыгт чок ону хараадап көрүп тур бис. Ус-кушкаш уязын бир мөзүр будук салбарартыр базып алган чыдыр. Сеткили кадыг дүржөк кижилер бойдушту чарашсынар деп чүнү билир, Ак-Кодан хадынның чоон черин одуруп алгаш чоруй барган болду. Бойдуштуң айыыл-халавы-даа эвес, араатан кужу-даа эвес, бедик медезелдиг төлү ус-кушкаш деп уран-шевер чараш кужунуң хөй чылдарда кызыл күжү-биле сиилбип кылып алган оран-савазын чылчыра дүжүрүп каан. Дерзии-ле чорук!

Ус-кушкаштың уязын камныг алгаш холга тудуп көрдү-вүс. Аксы ыяш хумун эмискии ышкаш болур чүве чорду, ында «үне калбаң, кире калбаңы» база бар, иштин бакылап көөрүвүске, янзы-бүрү өңнүг куш чалгынының чүглери-биле хээлеп-даа алган, бир-ле тоолда орду ишти-биле дөмей. «Куу-рарган хемчиивисте кушкаш оглу кээргенчиг» деп, ававыстын ырлап олурганын сактып келгеш, ус-кушкаш уязын кожазында хадыңче үнгеш, оон дош кырындыва ээккен будуунун ужунга баглап кааш чана бердивис.

Ававыс:

— Ус-кушкаш уязы тып алган кижин аас-кежиктиг болур дээр чүве, эккээр чүвенерни, кавай энмээнге азар — дээш.— Че харын, шын кылган-дыр силер, хөөкүйнүң силерге буяны чедер ыйнаан — деп йөрээди.

Бир чыл эрткенде дунмаларым-биле балыктап чорааш, күзээвистин дужунда судакка бардывыс. Камгалап каанывыс ус-кушкаш уязы хадыңында хевээр тур. Эргек бажы ышкаш хензиг бора кушкаш суг кырының имилээн хүлчүктерин чем-неп-чемнеп бопугур ак уязының карак ышкаш үдүндүве шыпыраш кылдыр кире халыырга, чиңге будук селеш диди, оон хоорулган хадың сыргазы адаанда сугда мөйт диди. Ус-кушкаш уязында оолдарын азырап ажаанзырап турар-дыр деп билдивис. Чайгы сырындан хадынның бүрүлери сылдыражып, хүнге кыланнашты. Ус-кушкаштың чиңге будук ужунда ак көгээржик дег чаптанчыг уязы база чайганып тур. Бойдус оон оолдарын өпейлеп турары ол-дур.

Бис база бойдуштуң ус-кушкаш ышкаш уран-шевер угаанын уруглары-ла болгай бис. Чаптанчыг чараш өөрлеривисти камгалаанывыска аажок-ла сагыжывыс өөрдү.

КЫРГАН-АВАВЫС АПТАРАЗЫ

Кырган-авамның кымга-даа ажыттырбазы, шагның дөрт үезинде көжер-дүжерде хумагалап камнаары эрги аптаразы бар чүве. Ээзи-биле деңге чыгыы кыраан болгаш артында-ла азыглары мугуарты элеп калган, бир шагда алдынналчак хээлери балалгылай бергилээн эт-ле болгай. Ооң турар чери безин хүндүткелдиг — өскелерниң үстүнде, дөр бажында. Ооң кадарчызы — өске дүлгүүр семеп болбаан, ийи дылдыг таңгыт шооча. Дүлгүүрнү кырган-авамның таажпылыг боошкунунда так кожуп каан, ол ооң хойнундан ырап-даа болбас. Кырган-ачавыс дириг чорда, олар ол аптаразының кырынга хола бурганын чалааш, аъш-чеминиң дээжизин делгеп каан турар дээр. Бурганы артында-ла адыш оюу дег алдынналчак ширээжигеш кырында. Ол-ла бүгүнү имистелчек чула чыры дүн-хүн чокка чырыдып турар дижир чүве. Кырган-ачавыс кызыл-дустаан соонда, ол эдилелдерни кым-даа көрбестээн, кырган-ававыс оларны кайнаар-даа шыгжапканы билдинмес.

Ол күзүн бистерге, кырган-ававыстың уругларының чаңгыс-классчы үш оолдарынга, берге-ле даалга онаашкан эвеспе.

«Школа музейи тургузар. Эрги шагның эт-херекселдеринден кым чүнү тывар болдур, ону школага тураскаал белек кылдыр эккеп дужаар» деп, башкыларывыс чарлык болган. Ол үеде клазывыс удуртукчузу чаңгыс чер-чуртуувус, хоочун башкы чүве. Бистиң кырганнарывысты шагдан тура эки таныыр болгаш, чоғум-на шак ол «бурганны азы кайгамчыктыг шуткумал ажылды» тып эккээрин бис үшке даасты.

Школа биле аалывыс херии болганда, ол даалганы күүседириниң аргазын бодап, орук дургаар хөөрежип, маргыжып чорааш, аалывыска четкилеп келдивис. Башкывыстың бергени даалгазы-биле аваларывысты таныштырып, арга-сүме кадарын олардан диледивис. Авазы ол «чүвелерни» кайнаар шыгжааны оларның кайызы-даа билбес болду. Ынчалза-даа өске кандыг-бир чажыт черлерде шыгжаваан болгаш өске кижилерге берип чытканын көрбээн база сураан-даа дыннаваан болдулар. Ол чорук бисти кордал кири каапса-даа, «деппи-же-ле бурган, ширээ дей бээр болзунарза, эпчоксунуп, хорадай бээр. Улуг кижии ужур-уткалыг-даа шыгжап чор ыйнаан. Өске чүвелерден дилеп алгар, ооң аптаразында чок-ла чүве чок болбазыкпа» деп, улуг угбавыс оваарымчалыг сүмеледи.

Ийет, кырган-ававыс аптаразы... Ол дээрге ховар болгаш уткалыг ажыттынар аптара-ла болгай. Кырган-ававыс ынаар чок болза, эвээш-биче тыпкан акшазын шыгжаар дээш ийикпе, азы чок болза, бистерни дээш садып алганы конфет-чигирин уштуп бээрде ажыдарын эки билир бис.

Өөрүмнүн бичези, «кырган-авазынын ынак оглу» болганымда, бо удаада мен баштады боттарывыстың дилээвисти аңаа барып айыткадывыс. «Поо-о хайт. Силерге херектиг чүве арткан деп бе аан, оолдарым» дээш, хойнундан боошкунда кожуп каан дүлгүүрүн маажым уштуп кээп, аптаразын камныг ажыткаш, ооң иштинде бар-ла шыгжамырын ширтек кырынга аайлай салгылап алды. Ында шынап-ла чүнү чок дээр! Янзы-бүрү торгу-чычыы кадактар-даа, өң-баазын хорагай удаазыннар-даа дүрүглери чыдар-ла болду. Ак пөс аадаңда эрги шагның онзагай чыттыг, үстелип калган саазын акшалары, каш шагдан бээр овааландыр чыгдына берген облигациялар, тас алгыда оюп каан хээлер-даа бар-ла. Кылайты хоюгланып калган адыг дыргаа, кыңгырааш дааштыг мөңгүн соңгулуурлар, суг дег кылаң шуру, чинчилер... Кырган-ававыс ол-ла бүгүден бирээ-бирээни өкпе-дарыш чокка бистерге үлегилеп берди. Амыраанывысты чүү дээр! Ынчалза-даа ынча көвей «байлактын» аразындан иштин долдур бир-ле чүвелер суккаш, так шарып каан элик кежи хаш хапты кырган-ававыс эскербээн чүве дег, аңаа дегбеди-даа.

Демги хапты эскет чокка бүдүү апкаш, суйбап көөрүмге, демир аймаа болгу дег, аар-ла чүвелер суп каан мындыг болду. Дүлейзимээр кыңгырт дээн дааш дыңнааш, кырган-авам: «Ооң-биле ойнавас, хоржок, оглум. Бээр эккел, шүңме» дээш, шымдай дедир шыгжап кагды. Ол аразында оолдарның бирээзи мени чула шымчааш, «четгирдивис, кырган-авай» дишкеш, үне халыштылар. Оларның соон дарый ыдып үндүм. Эрик баарынга ажытталып олуруп алгаш:

— Че, чүү ышкаш-тыр?— деп мындыглар.

— Аары-ла канчуг, алдын-мөңгүн-даа бооп чадавас боор.

— Мелегейни сени! Алдын-мөңгүн аңаа канчал турар чүвел. Бистиң дилеп турганывыс ховар эдилеливис ол боорун канчап билир сен аа? Ужур бар хап, ам-даа эки шинчип көөр звеспе, Солаан.

Ол таварылгадан эгелээш-ле, амдыы хаптын чажыдын билип аары бистерниң кол сорулгавыс болу берген. Чонаадала арыг кезип, суг эдерип, балыктап, чыжырганалап чоруй баар боттарывыс ам дээрге, чечек үглээн ховаганнар дег, кырган-ававысты долганып туруп берген бис. Ол ааржы-даа чатканда азы кургаг «инек-матпаа»-даа чыып чорда, мурнуvus былаажып бо-ла келгилээр апарган бис. Эң ылаңгыя, хойтпак тиге бергенде, чээрген чыйы шаап бээр, суг уза тыртып бээревис мырыңай кежээлээн. Ынчалза-даа кырган-ававыс араганы ховар болгаш эвээш ижер: «Ол улустуң, бо улустуң чагыы чүве» дээш, чүгле амзааш, кедээр салып каар турган. Чогум-на ооң ужун, «кырган-ававыс эзирий берзе-ле

ужур бар он» дээн бистин кордалывыстан чүү-даа үнмейн барган.

«Ам канчаарыл? деп, айтырыг бо-ла. «Үргүлчү өөнге хонар, кырган-авазының ынак оглу сен-не билир сен» деп оолдар мындыг. «Чоокку хүннерде тыппас болзунза, тыпкан олчавысты сени баштай дужааптар бис, шоруң. Башкыга берген сөзүң база бар болгай!» деп, өөрүм кыжандылар-даа. База бир хайлыг чүве, «хамык тывышты хары угда барып дужаар» деп дугуржуп алганывыста база турган. Ооң кадында, музей фондузунуң чыылдазын хүлээп алыр байырлыг шугум чыскаалы база чоокшулап орар. Чарлаан мөөрей ёзугаар кижжи бүрүзүнүң тывыжын тускай даңзылаан соонда, байырлыг шугум чыскаалының мурнунга «тывыш столунуң» кырынга ээзи боду эккеп делгээр турган. Ону салган хуусаа кес кырында келгени бо.

«Чүнү канчаарыл, канчап тып аарыл? Эң-не мерген арга чүдөл?» «Оорлапса чүл?» деп, бир катап бирээвис сүмелээн-даа. «Ол чүнүл! Кырган-ававыстан чаңгыс шопулак өреме-даа чажырып чип чоржук бис бе» дээш, оолдар ону ында-ла хоруп каапканнар. Канчаар-даа бодап кээримге, бүгү хары-салга ам менде онаажып турар ышкаш апарган. Ол үеде бот дугайты шала муңчулуксап, аъш-чемге-даа шоолуг тура чок. онаалгаларым безин шала-була күүседип аар, дүне андаштынып, дүжеп улаараар апаргылаан болдум.

Бир-ле катап кежээ орайга дээр оолдар-биле балыктап, сугга эштип хүнзээш, шыырныгып доңганым хөлчок. Аалга келгеш, кырган-авамның өшкү кежи чоорганын эжингеш, дөрге чыдыптарымга, шыырныгарым чайгаар чидип, уйгум төктүп келген.

Дүжеп, улаарап-ла чыткан боор мен. Сагыжымда биеэги-ле: «Кырган-авам аптаразы, хаш хаптын чажылы, музейге бээр белээм» бо-ла бүгүнү тып алган, башкыларымга хүлээ-дип берип турар ышкаш болган мен. Оттуп кээримге, дан бажы. Кырган-авам мээң хөрээм суйбаан, бажым туткан, шала девидексээн хевирлиг оттурган тур. «Эъдин изиг-даа ыш-каш, оглум. Канчап барганың ол? Изиг сүттен аартавыт, ма. Өршээзин ай, «бурган, бүүзей, берген сөзүм» деп-даа чыдар. канчап бардың, оглум?» деп, бажым суйбап, чассыдып, аякта сүдүн төндүр ишкижемге чедир чанымда олур.

Чайны өттүр кызыл-даван маңнап, хүнге додуккан оол чүнү тоор ийик! Дораан оңгарлып кээп, кырган-авамга шупту чүвениң ужур-байдалын тайылбырлап бердим.

«Оо-о, покта хайт! Черле аъш-чемге тура чок, бир-ле чиктиинң кончуг апарганыңны кайгаан кижжи мен. Ол дээш ынчап чорааның ол чүве ышказыл. «Чүдүлге-сүзүлге» деп шаа эр-

те берген чүвени. Ону мен чоор ийик мен аан. Кыргызан-ачан соонда шыгжап чораан чүвем ышкажыл. Ном-судур көөр кижжи болза, дедир, аай-даа бол, аастыг куй-ла болза, аппаратты кааптайн деп чораан кижжи болбас ийик мен бе. Черге каарынын орнунга уруг-дарыг сонуургап көрүп чораай, школаңга алпарып бер харын, оглум» деп, кыргызан-авам хөлчок хөлзээн чугааланып тур.

— Кыргызан-авай! Ол чүгле шыгжап каарыңда эвес, ол дээрге төөгүдө сээң адың-биле артып каар чүве-дир!— дээш, тура халып келгенимни безин билбээн болдум. Ол аразында кыргызан-авам, «биеэги чажыды»— элик кежи хаш хавынын аксын чешкеш, оозун донгайты тудуп, ширтек кырынче силгий саарыпты. Оо-о! Бистиң тып чадап турганывыс хаваанда кызыл шурулуг даңгына бурганывыс бо-ла болгай. Кайгамчык шевергини-биле шүткуп куткан, херээжен кижиниң дүрзү-хевири, дашкалар дег чинге буттарлыг хензиг дагылдар, ак каakta ораап каан согун дег ыдык-огу, орус, кыдаттын эрги чоостары... Кыргызан-авам шыгжамырында чүнү чок дээр!

«Четтирдим, кыргызан-авай, четтирдим!» Өөрээн түлүүм-биле эштеримни оттуруп ал-ла, аал коданындан ырай бээр билек, колдуумда кызып алганым хаш хавымны ушта соп кээп, ооң иштинде эдилел-шыгжамырын оларга көргүстүм. Чайынналдыр аштап каан дагылдар, даңгына бурганывыстың хаваанда шуру-шинчи эртенги хуннүң херелдеринге чөлээш өңнүг херелденип туруп ышкаш болду.

Ол-ла бүгүнү, дириг кижиниң уран-шевер холу-биле кылып каан эртинэ-эдилелди, орук дургаар магадап, сонуургап көрүп чорааш, школавыска безин чедип келгенивисти билбээн болган бис.

Кыргызан-ававыстың чажыды — ооң хумагалап шыгжап чорааны шак ол үнелиг эдилелдеринде болган чүве ийин. Ынчалза-даа кыргызан-ававыс оларындан чарлырынга хомудаваан, оолдарынга бээринден харамнанмаан. Чүгө дээрге аңаа эң үнелиг эртинэ ооң аптаразынын шыгжамыры эвес, а ооң ажы-төлү бистер, бистер бүгүдеге ооң ынакшылы чораандыр» деп ынчан кайыын билир ийик бис.

Кыргызан-ававыс ындыг буянныг, ынчангаш узун назылыг!

Хөртөн СЕРЭЭ

КҮДЭЭ

Ава уруу кирип кээр билек хенертен айтырган:

— Сээң хайындырган изиг чемиңни черле кажан-чежен ижер кижжи боор мен, уруум?

— Ол чүү дээриң ол, авай? Мээң кылып каан чемимни ишпейн, чивейн чораан эвес сен, бертен безин шайны мен хайындырдым чоп?

— Уруунуң өрөмелиг шайын ижип, өрегелиг өөнгө кирер чүве болгай, кызым. Сээң назы-харың четчип, өгленип-баштаныр өйүң келген-дир. Аваң кырып келген назыда хеймер кызымның сээң чаш чүвеңни суглуг караа-биле көрүп, судалдыг холум-биле туткан болзумза дээн күзелимни чугаалап олур мен.

Долаана ортумак школаны дооскаш, та чүге чүве, улай өөрөнмейн барган, ачазынга дузалакчы кадарчы болуп ажылдай берген. Оон эгелээш ава Долааназының салым-чолунче кичээнгейни улгаттыра берген. «Бир тээ өөрөнмес, ажылдаар деп шийтпирлээн чүве болганда кижини болуп өгленип-баштанып ап, амыдыралдың чаагай кежини көөр ужурулуг. Бойдуска тыптып келген кандыг-даа амытан бодунун үре-салгалын арттырар чүве болгай. Бүгү-ниитиге ажыктыг үлүг хуузун кинрер ужурулуг» деп бодап чоруур авага бодунун ажы-төлүнүң, дөргүл-төрелинин дугайында сагыш човаар чүве-ле хөй. Уруг, аргалыг-ла болза, ада-иезин шимчетпезин бодаар, хоюн барык-ла хүннүң чыгыы кадарар, өгнүң аарсаар ажылын мырыңай дескетпес. Ава хайгаарап көөрге, уруу өгден үнүп, хондур-дүндүр чүвээ барбас. Ийи-чангыс район кирип, садыг-наймаа барганда саадапас, дораан-на аалынче далажыр. Үе-чергези оолдар, кыстар-биле ажыл-херек ужун чугаалажып харылзажыр боордан башка, ылчын, кыяң чаң чок. Кым-бир оол-биле иле чоокшулажылгалыг хевир черле көзүлбээн. Уругга чагаа-магаа кээп-ле турар. Кады өөрөнип чораан өөрүндөн-не болур. Чурук, открытка дээн чижектиг чүвелер-ле чагаада сун каан болгулаар. Долаананың үези өредилгезин уламчылаваан уруглар, оолдар колдуу-ла өгленип-баштанып алган, харын-даа уруг-дарыглыг-даа апаргылааннары бар. Коңзайның Сержиңи Долаанадан ийи класс куду турган болгаш оон үш хар биче-даа болза, өөнде күдээлеп турар оолдуг. Сонгаар институтта өөрөнип турар эжи кыс безин Долаанага душтуу оол-биле кады тырттырган чуруун белекке бергенин авазы билдир.

Бо бүгүнү көргөш, ава уруунун мынчага дээр чааскаан чоруурун бодап келгөш, мээң Долаанам иезиниң өөнгө бот хевээр дүүрээр деп барганы ол чоор бе, дудуу-тулуң-даа эвес — угаангыр, ажылгыр, эрес-шудургу-ла уруум чүве дигилээр. Канчап мындыг хууда амыдыралын билбес төлүм боор бо. Бо районда, колхозта-даа кандыг оол чок дээрил, таанда-ла мээң уруумнуң сөгкилинге кирер оол канчап ты-вылбас болду! Долаанам өгленип алгаш, бистиң хоювусту хүлээп алган болза, көрөм. Назы-хары улгаткан улус бис

бичи дыштанзывысса-даа кандыг боор. Пенсилей-даа бер-
зивиссе анаа орар эвес бис, уругларга сакманнап, дузалак-
чылап-даа оргай-ла бис. Кызымны-ла кижини кылып алзымза
деп бодал иениң сагыжындан дүн-хүн чок черле үнмес бол-
ган. Та кандыг аай чүве ийик, бо дугайтыр айтырыг тургусту-
пуп кээрге-ле Долаана оюн-баштак-биле эрттирил каар.

Бо удаада база ындыг болган:

— Уруум, сен чазып-на он-тостадың, ада-иен өөнге бот-
хсвээр дүвүрээр деп барганың ол чүве бе? Кижини чүве чугаа-
лаарга чоп хөнүвес, көк көжээ дег төл боор сен — деп, ава
шыңгыраан.

— Кыпсынчыдыр кыраан мен бе, чөгенчидир чөнээн мен
бе, ынча дыка чоп кончуг чөгенир сен, авай?

Чааскаанга ажырбас-даа,
Удуй-ла бээр кызың боор мен:
Чавыдакка тоовас-даа,
Шава-ла бээр урууң боор мен.

Чаңгыс кызың өөнге сынмаан эвес, сээң өөннүң чартыын
кайын чамдыйтыр база бээр деп мен аан, авай. Чалгааравас-
даа, эш-кошсуравас-даа кызың-дыр мен ийин, авай. Мени ол
хире кижээ бериксээр, сыгаксаар кижини болзунза, күдээден
бодуң кудалап тып бер даан, авакым.

— Ол чүү деп дөмей эдип орарың ол, кысты айтырып
кудалаар боордан башка, эр кижини кым кудалап, курай-
лап чораан чүвөл?

— Ынчаарга мени чүгле өглен-не, өглен деп ыйыдар сен,
ынчаш. Күдээни силерге мен-не кудалап бээр чүре дег кын-
ныр силер, авай?

— Мен сени дорт-ла ынча дивээн мен, уруум. Ол эш-
өөрүң, үе-чергең төнгөн эвес, чоп чааскаан согая берген
чоруур сен, ынчаш? Улус, чон-даа сени чугаалажып чыдар
апаарды. Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг болгай, уруум.

— Чүпү чугаалажып турар чүве-дир, авай? Сени ашакка
барбас, ада-иезиниң өөнде кырып олуруп алган дижир-дир —
дээш, ава өскээр көрнүп, караан давылаткан.

— Кандыг боор ынчаш, уруг-дарыг күзээр кижээ харын-
на эки ыйнаан, суглуг караң-биле көрүп, судалдыг холун-
биле тудуп орар-ла сен ыйнаан — деп, Долаана баштак-
танган.

— Поок-халак. Төлүмнү-даа аарай. Кандыг төрүмелден
төрүттүнгөн төл ыйнаан бо!

— Мени сен-не төрээн сен ыйнаан. Оозун бодуң-на билир
тур боор сен.

Ава ол хүн Долаананы сургап, кончуп-даа шаг болган.

Ава иштигээ-даштыгаа аар-саар ажылга чардыккаш, До-

лаананың хой үндүрүп үнерде, өггө чүнү-даа канчап турганын эскербээн. Өггө кирип келгеш, угулзалыг шокар шулгуурга кырында хоода чурук тургузуп каап турганын ам кээп эскерип каан. Чүгүрбүшаан барып, чурукту сегирип алган. Кылагар хавактыг, кызыл сылдыстыг шериг бөрттүг, терек кирбиктиг, чазык көрүштүг, шөйбелдир шырайлыг оол аваже кем чок, ынакшыл-биле көрүп орган. Ава хоода чурукту кезек көрүп туруп-туруп, оон арыг-ла шчилн эрбенниг адыжы-биле чодуп, үргүлээш «Күдээм! Күдээм бо ышкажыл» — деп, карактарында чажы мөндүйүп келген.

«Ындыг чүвези турганы чүл аан. Мен мелегей дээрге, анаа-ла кем чок, шынчы ак сеткилдиг кызымны хей черге кончуп, сеткилин хомудадыпкан-дыр мен. Чаражың ай, хөөкүйнүң, кижиниң төлүн. Көрүп-ле көрбээним оол-дур, бо чер чурттуг эвес боор бо. Караа оожум чүве-дир, топтуг, томаанныг-ла боор бо». Бо таварылганың соонда ава уруунун сеткилинче ине дег кадалбастаан. Чыл эрткен. Күдээ-даа сураг. Ол орта ава ундараваан-даа. Шериг эрттирген кижии аал-оранынга саадап-даа болгай-ла. Ажыл-хожулу-даа бар-ла ыйнаан, чай алынмайн тур боор деп бодап турган. Ийи чыл эртеринде келген. Ава база-ла уруун дүүредип эгелээн. Күдээ өөредилгезин доозуп турар деп билип алгаш ам кээп оожургаан. Ук оожургал хензиг чүведен кээп үзүлгеш, иениң ишти-хөңнүн шуурганнадырыпкан: күдээниң чуруунук орнунда,— шак-ла ол хоода база-ла шериг хептиг өске оол органын ава эскерип кааны ол. Бо чаа оол — борбак хүрең арынның база-ла чазык көрүштүг, артында-ла дүлгээзинниг хүлүмзүрүп алган оорар болган. Айтырар дээрге, уруу чок. Москваже көдээ ажыл-агыйның чедишкиннериниң делгелгезинче чой барган. Чурукту улус көрбес черге шыгжап каар дээш дидинмээн. Ава, уруг-дарыының энме-сескелиг чүвезинге черле дегбес кижии чүве-дир.

Бир-ле хүн өггө Кушкаш-оол кожазының уруу келгеш, хоода чурукту көргөш, алгыра-ла берген: «Долаананы шеригден келген оглу каапкан джириг шын чүве ышкаш чүл! Бо чурукта өске оол ышкаш чүл, угбакым. База бирээни тыва шаап алган көрөм!»

— Ол чүү дээрин ол, уруг? Кым ынча дидир — деп, аваның баары саргый берген.

— Уруглар-ла чугаалажып чыдар чиме-дир. Харын улус шупту ынча джип турар, дыргын тараан чугаа ышкаш чүл, угбакым — деп, оозу арнын суйбанып эгелээн.— Бо чурукта оол чаш чүве ышкаш чүл. Долаананың үе-чергези-даа эвестир. Дадайым ай, хөктүүн аа. База-ла хозуп каавыдар ыйнаан бо, оол кижии бодундан улуг кадайны канчап алыр боор.

— Чүнү чугаалап ор сен уруг. Хоп-тур ол! Мээң Долаан

нам кижн бажы санап чоруур үен-даян эвес уруг чүве. Хозуп-хозуп деп алган, тыппазы чок. Мен сээң ол чугаанга бүзүревес-тир мен уруг. Кижн төрээш азырап каан төлүнүң аажы-чаңын эндээр боор чүве бе. Мегелеве сен, уруг. Мээң уруум силерниң хоптажып турарынар ышкаш төлеп чок эвес кижн чүве!

Ава хоп-чип чугаага бүгү сеткил-сагыжындан бүзүревезе-даа, херек кырында көстүп олурап ийиги шериг оолдуң чуруунун мында канчап чедип келгеш, шулгуурга кырында орарын аайын-на тыппас болган. «Бир-бир бодаарга, демги уругнун чугаазы уралыг-даа болгу дег, ынчалза-даа Долаана өгден үнмээн, кандыг-даа оолдар-биле ээртилип чорбаан-на болгай дээрге-ле бо чурук кайыын келгенил ынчаш». Ол чурукту Долаана кажан солуп каанын ава көрбээн, билбээндаа. Ынчангаш ол дугайтыр уруундан чүнү-даа билип албааны аваны аймаараашкынга эккелген.

Кежээликтей ыт туткулап, ээре берген. Ава көөрге, өдек адаанда ийи аъттыг кижн кел чораан. Бирээзи Долаана. Ава өгже кире халааш, дүрген-не эът дүле берген. Кирип келзеле, Долаананың шулгуурга кырынга салып каан хоозунда күдээн-дир дээни баштайгы чурукта оол-биле дөмейи кончуг танывазы оол-биле уруу кирип келгеш мендилешкен. Долаана авазын куспактапкаш, ошкааш: күдээнер чедип келди дээш кады келгени оолче хүлүмзүрүп көргөн. Ава оолдун холун тудуп мендилээш:— Дөрже эрте бер, оглум!— деп, чалаан. Аваның караанда өөрүшкүнүң изиг чажы мөндүйүп келген. Оон хенертен сырбаш кынгаш, орун баары-биле кашпагайы сүргей эрткеш, шулгуурга кырында хайлыг чурукту ооргазы-биле дуй туруп алган.

— Ойт, авамның чиктиин, бо күдээнге аяк шай кударының улуу ында чүге туруп алдың?— деп, Долаана хүлүмзүрээш, чемоданын ажыда берген.

Ава күдээзи бо чурукту көрүп кааптарына деп хензиг-ле апарган турган боор, холун артыңче сунгаш, хоода чурукту дуокаа өскээр кааптар дээш сирилээн холу-биле дам-на дөрже чайып бадырыпкан: «Өске күдээ. Өске»— даадым деп ава белиңнеп, пат-ла кызып калган. Күдээ мырыңай-ла чанынга кээп дүшкен хоону аяар сегирип алгаш, чурукту көре берген. Аваның арны көс-ле. Чүрээ изиңейни берген. Тонунуң эдээ безин сиринейнип турган.

— Бо Комбунуң чуруу ышкажыл. Бис көрүш...— деп, чорда күдээни ава үзе кире берген:

— Бо чурук... бо... бо...— деп келдирлеп пат бооп турда. Долаана дүште-даа чок:

— Бо аржыыл күдээниң сеңээ белээ-дир. Бо дуран ачамга — дээш, дүктен кылган салбактыг, чылыг аржыылды

авазының экинче эжиндир салыпкан. Ынчан аваның ине бажында турарын билип кааш, чугаалаан:— Ол чая идипкен чурууң бо Кан-оолдуң кады төрөөн дунмазы-дыр. Акызы халажып кээп турда, оозу шеригже карыштыр аъттаныпкан. Ынчангаш мынчага дээр көрүшпээн алышкылар-дыр ийин, авай.

— Күдээң ам бистиң колхозтуң мал эмчизинге ажылдаар.

— Экизин аа!— дээш ава ам кээп аяк-пашта барган.

Дангыт ЧЫДЫМ

ОРУК

— Достай ам-даа келбээн бе?— деп, Виктор Дмитриевич долдур-ла даш породазы суккан рюкзагың экиндеп дүжүр-бүшаан айтырган.— Сын кырындан көөрүмге, самолёттар ужуп-ла турду.

— Чок, келбээн.

— Бо аразыңга чоруур үени Достай эки билир, студентилерин уткуп-даа алган болза, далашпас ол — дээн харымылар дыңналган.

Бүдүн хүн дургузунда эргий кылаштаан сыннарын Виктор Дмитриевич кезий көргөн. Ак-Баштыгың эдээн одурту, Суглуг-Ойнуң кырын дургаар, Серлиг-Дыттыг-Хемниң кедээзин таварты чораан.

Амдыызында орукче ол чааскаан чоруп турган. Бодунуң мынча чыып келген арга-дуржулгазын практикалап келген студентилерге дамчыдары — ооң чыл бүрүдеги чаңчылы апарган. Шак ынчаар сагыш човап айтырып турганы аът кадарчызы Достай бөгүн ужуп кээр ужурлуг студентилерни уткуп, район төвү батканы ол. Партия начальниги оларны манап турган.

Виктор Дмитриевич бодунуң майгынынга кирип кээп, столунга олурупкан. Ам каш минута азы ийи-бир шак болгаш, арнын көрүп таныжары студентилерниң дугайында медээни база катап ажып көргөн.

«Валерий Кипин — Пермь университетиниң дөрткү курузун дооскан». Оол чайгы сезонга практикалап, каш-даа партияларга ажылдап каапканы чугаажок. Шериг ёзу-биле чугаалаарга, «дары кагын таний берген» дээр.

«Татьяна Денисова — Казань университетиниң ийиги курузун дооскан». Ооң-биле ажылдаары берге болбайн аан. Хову ажылынче бир дугаар аъттанып турар уруг-дур. Практика ийиги курс дооскан соонда эгелээрин начальник кайын эндээр.

Майгын дужунда Серлиг-Дыттыг-Хемниң сиртинче сонга өттүр көргөш, өөрөнгөн чаны-биле Виктор Дмитриевич чугааланган. Каш чыл эрти мон, Дмитриевич, сээн эң баштай геологтарга «каттышкан» үенден бээр аан? Үжөн болгаш үш чыл дизе частырыг турар бе? Эге баштай сен ажылчын бооп кирип алган сен але? Чер-даа казып турдуң-на, доврак-даа чүктээн сен, даш-даа чыгдың... Салдарың улгаттыр өстүргүлөп алган, хөй чүве ыттавас, тайга-сыннарга сьын-мыйгак ышкаш кашпагай эрлерниң иштики чажыдын кайы хире билип алыксап чораан ийик сен? Бодуң-на көөрүңге, бот-боттарыңга дөмей даштарны каш янзы адаарлар болчук? Оон чүнү билип алдың? Геолог Ахметовтан шак ол даштарның породааларын ылгаарын айтырарыңга чүү дээн ийик мон? Ийет, ийет: «Сен ёзулуг геолог болуксаар болзунза, геология техникумунче кирип ал, Витя, оон башка мен кайың сени геолог кылдыр башкылап шыдаар мен». Шынап-ла ынча дээн чүве ийин. Алдын-на сөстөр.

Төрээн хоорайың Ленинградтан үнгөш, бо Тывага келге-ле 25 чыл четкен сен аа? Маңаа келгөш чазык-чаагай Татьяна Николаевна-биле өг-бүлө тудуп, амыдыралың холбаан-на болгай сен. Мынча чылдың иштинде Тываның кайы булуңунга барбаан дээр сени. Узун-даа, доора-даа дургаар эргип кааптың. Эх, амыдырал-даа шапкын-на агып бар чыдар чүве-дир ийин, эш Широкушкин...»

Виктор Дмитриевичиниң бодалын оглу Сержаның үнү үзе кирипкен:

— Достай кырган чоруп олур!

Широкушкин дашкаар үнүп келген. Хүн даг бажынче олура берген. Ооң херелдериниң чидиг согуннары каракты чылчырыктадып, даартагы хүн кайгамчык эки блсурун бадыйткап турган. Чылгычы Достай-биле оол, кыс ийи студент база чедип келген. Даштыкы хевир-биле онзаланыр чүве-даа чок, аныяк кижилер болган.

Оолдуң ады чугаажок Валера. Бичин таңдаш хаайлыг, чолдайтыр таартып алган баштыг, узун-даа эвес, арганзы-маар оол болган. А уруг бедик хаайлыг, хөл өңү дег ногаан карактарлыг, чаштарын ийи эктин куду сула салып бадыйрыпкан, шала семиссимээр кыс бооп-тур.

Аъттыг улус чортуп келгилээш, баглааш чаныңга ууруксуурук дүшкүлөп эгелээн. Баштай Достай, ооң соонда Валера, а уруг аът кырында хевээр олурган. Валера аъдын кончуг дүргөн баглай соп кааш, уругнуң дүжөринге дузалашкан. Кыстың кандай-кундайы-даа кончуг болган.

«Эх, чарашпайым — деп, Виктор Дмитриевич иштинде чугааланган.— Сени чүгле геологияның дүрүмнеринге өөредир эвес, а аът-ынааның безин эзериниң дергизинден тутту-

нар кылдыр өөредир ышкакжыл. Ам канчаар, сеңээ-даа берге, биске-даа берге болур-дур ийин. Аңаа кижиде-даа мунгараар чүве чок, кым-даа бүгү чүвени билир кылдыр төрүттүнүн келбээн, кым-даа мурнай өөренип алгаш көөргөттүмөс чачылдыг чон-на болгай бис».

Аңыктар партия начальниги-биле шала дидим эвес мендилешкенер. Дарганың сагыш човап турганын Достай өттүр билгеш, дораан-на:

— Канчаары ол ийик, начальник, пассажир самолёду орайтадыр келди. Ооң кадында шавар хамаан чок, шошкундук болбас — дээш, аңыак кысче айыткан. — Бо даңгына бичии-ле дүрген чоруурга «ишти-баарым сөгүлдү» деп алгыра бээр-дир. Далашпадывыс, начальник — деп илеткээн.

— Ажырбас, кырган. Харын орайтаваан-дыр силер. Кезжээки чем болур четкен боор, кончуг үезинде келдинер — деп, Виктор Дмитриевич ашакты оожургаткан.

* * *

— Белен чүве каяа турар — деп, Коля Вагин Тая биле Кара-Салга тайылбырлаан. — Моон эгелээш шак дуу сынны ажыр орук үндүрер бис. Оовус саң дорт болур ужурлуг. Бо-дур бо, буссоль деп чүве, аңаа дыл-биле чугаалаарга, компас-тыр ийин, ооң болгаш топографтын көскү, чазыг чок караа база ажылчынның кичээнгеи — оруктун саң дорт болур үндезини чүве. Белен чүве каяа турар. Ол үштүн кайы-бирээзи багай ажылдаар болза, сорулга күүсеттинмес. Кара-Сал ол дугайты билир. Сеңээ чугаалаксаан чүвем бо-ла ийин, Тая.

— Николай Семенович, силерниң-биле үр ажылдаар мен бе? — деп, Тая айтырган.

— Кай, дораан-на мээң-биле ажылдаарыңардан хөңнүнер калы берди бе? Сактырымга сээң-биле бир-ле дугаар маршрутче бар чыдарывыс бо ышкакш болчук — деп, Коля баштактанган.

— Чок аан, соора билиптинер — деп, Тая арны кызып чугаалаан. — Топографияга үр болгаш ниити геологиянын практиказынче кирер мен бе дээрим ол-дур ийин.

— Үр болур силер. Тодаргайлаарга, бо чайгы сезонну мээң-биле эрттирер апаар сен. Белен чүве каяа турар. Азимут ёзугаар эгелээр черивис бо-дур. Че чоруптаалыңар.

Өргөннер чүктээн Кара-Сал мурнунда, ооң соондан демдеглел кылыр кыдырааш туткан Тая болгаш компас-биле өргөн кагар точканы тодараткан Коля Вагин суглар сыннын эдээн өөрү үнүпкенер.

Баштайгы үезинде Таяга ажырбас ышкакш болган. Таваар базып олуурарга, шаг-даа шоолуг төнмөс, бежен метр

эрткеш-ле Кара-Салдың кадап кааны өргенге болгаш журналга демдегелел кылып, доктаай дүжүп, дыштанып чоруурга, шоолуг-ла күш үнмес.

Бир километрни эрткенде Таяның байдалы баксырап эгелээн. Чоорту могоп-даа, дөш улам кадыр болуп кел чыткан. Өөрүнчө бүдүү көөрге, бичин-даа тоовас, амыраан чүве дег, дүргедээрлери дам бар чыдар ышкаш сагындырган. Ам канчаар боор, шыдажыр анаар.

Сынны ортаа кезик хире үнүп алганда, көшке таваржып келген. Тая бүдүү ол көшкээ хорадап эгелээн. Ажылчын биле Вагин шоолуг-ла кулбурувас, а Тая базарга-ла, өштүг чүве дег, ол буду дедир чылып бадып кээр. Өөрүндөн чыдып калбас дээш чартыктап-чартыктап дүрген-дүрген баскылаан.

— Дыка далашпаңар, Тая, шааңар төнө бээр — деп, Вагин сагындыргылаар.

Өөрүнге бодунуң чөгенчинин көргүспезин бодап:

— Далашпайн чор мен — деп, Тая харыылап чораан.

Сактырга, дыка-ла бедип келген ышкаш белган. Хая көөрге, көшкениң эгелээн черинде кара даш мыйа адаанда чыткан. Дериткенинден хөйлөни ооргазында чыпшынып, шыдажыр арга чок кылдыр чилчип ажып келген.

— Николай Семенович, бичии дыштанып алзавысса чүл?— деп, Тая арай боорда диттип айтырган.

— Силер турупкан болзуңарза! «Таанда канчап шаа төнмөс улус боор, аннар бе болар» деп, Тая иштинде хорадап боданган. Өөрүнчө ылавылап көөрге, шынап-ла бичии-даа шылагзынган хевир чок, биеэги хевээр болган.

— Өскөн, төрээн чериңер черле Казань хоорай бе, Татьяна Николаевна?— деп, Вагин айтырган.

— Ийе.

— Моон мурнунда тайга-сынче үнүп көргөн силер бе?

— Ол чүү дээриңер ол, Николай Семенович, чунгулаар тейден бедик черже үнүп көрбээн мен. Мындыг сыннарнын бараанын чүгле ырактан көргөн мен. Ол безин сапныг.

— А канчап геолог болуксай бергениң ол? Тайга-даскыл деп чүве бо-дур бо. Ооң кырынче сени вертолёт-биле үндүрөр деп бодадыңар бе?— деп, Коля кадалган.

«Шынап-ла хей черге геолог болуксай бергеним ол-дур ийин. Ооң орнунга хоорайга почта-даа дажаан болза, моон чүгээр турган ийик. Авам, ачам сугнуң удурланып турганы-даа чөп-түр ийин» деп, Тая иштинде хараадап олурда, Вагин үзе кирген.

— Чүге ыттавайып олур силер, азы сени чүгле дески ховуга кылаштадыр деп бодадыңар бе? Белен чүве каяа турар.

«Көрөм мону, мени дораан-на адырылбайн байысаай берди. Ам өске геологтарга база чарлаар, олары мени кыжырып

өлүрөр эвес ирги» деп, айтырыгларында-даа харыылавайн боданып олурда, Вагин ам мырыңай өске үн-биле чугаалаан.

— Дыжың ханып, тыныжың ажый берди бе, Тая? Бир эвес барыктыг хире болза, базып олураалыңар. Белен чүве каяа турар.

База-ла шимчеп үнүпкеннер. Бергези дам барган. Бир өргөндөн өскезинге чедери улам дорайтаан. Аас-кежни бооп, өөрү база оожумнай кааптып чораан. Таяның бергедеп чоруурун билгеш, олар өжегээр таваарлап чорааны база чадавас. «Бир эвес шынап-ла ындыг болза, ол дээш четтирдим».

Вагин улуг бодалын бодапкан базып орган, а Кара-Сал бежен метрни эрткеш-ле, Тая демдеглелдер кылып ап чыдар аразында хөөрүк, азы күске дажап каап чоруур болган.

Таяның мырыңай чилчни үстүп, шимчээр аргазы улам баксырап бар чыткан. «Ам дыштаныыл дептер болза, улам кижиге кадалыр ирги бе» кылдыр бодааш, Тая ыыттавайн кызыдып-ла чораан. Аас-кежни бооп, Вагин:

— Че, таакпылап алыр-дыр — деп, хенертен саналдаан.

Тая эскерип олурарга, кайызы-даа таакпы тыртпас. анаа-ла аап-саап чүве хөөрежип олургулаар болган. Мынчага оларның кайызы-даа папирос ужулбаан, от шакпаан. Таяны дыштанып алзын дээш өжегээр доктааганы билдингир. Орта уруг база өөрөөн.

Ооң соонда ийи катап дыштангаш, арт кырынга арай боорда үнүп келгеннер.

— Амырадыңар бе, Николай Семенович?— деп, Тая айтырган.

Вагин айтырыгга айтырыг салган:

— А сээң хөңнүң калып чор бе?

Шилип алган профессиязындан хөөн калганын айтырып чорууру ол ирги бе? Тая «ийе» дептер часкаш, ара соксаан. Оода ам ынча дивес, чемелеп-чектеп эгелээр. Моон соңгаарла болзун, лагерьге баргаш-ла бир өскээр боданыр деп шиитгирлээн. Уруг куйзу харыылаан.

— Чок, арай могаксай берген болгаш чанып, дүрген дыштаныксай бердим.

— «Могаксааныңны» көрдүм. А геологияның бергезинден, геологтун ажылындан хөңнүң калып чоруурун эндевейн чор мен. Белен чүве каяа турар боор. Шупту чүве берге болур, шын бе?

Тая харыылаваан.

— Че харын, ол дугайты сөөлүндө чугаалажыр бис. А маршруттун төнчүзүңгө чедир чүс бежен метр бар.

Хемчээлдин эвээш артканынга өөрүзе-даа, «сөөлүндө чугаалажыр бис» дээнин Тая элдепсинген. Ам лагерьге бар-

гаш дээни ол бе, эртенги маршрутка дээни ол бе азы сезон сөөлүндө бе? Та кажан чугаалажыр бис деп бодап ал, мээң херээм эвес-тир. Дараазында маршрутче үнмөс мен. Бүгү назынымда мындыг дириг хинчек эдилээр эвес. Бө орук-биле катый мээң геолог болур дээн күзелим өшкей аан.

* * *

— Геологияның хүрээлеңинге кирип, баштайгы орукту эрткен дээш байыр чедирдим, Татьяна Николаевна!— деп, Виктор Дмитриевич чугаалааш, уругнуң холун дыңзыдыр туткан. Че, кайы хире чордуң, берге-дир бе?

— Четтирдим. Бергезин берге-ле-дир, чүү дээр ону.

— Чугаажок. Каяа-даа, кандыг-даа черге белен чүве турбас.

Таня бодунуң шиитпирин чугаалаар дээш кызыдыр-ла чай алынмаан. Байыр чедирип, барык шунту сөктүп келген.

Партия начальнигиниң соон дарый ооң кадайы Татьяна Николаевна бо-ла келген.

— Аттажым, эки чордуң бе?— дээш, төрөөн незидег хааандан ошкап каан.

— Таня көрүп олураарымга даваннарыңны арай боордала шимчедип келдиң аа — деп, Валера хол туткаш, хөөрөөн.

Ол аразында Достай ирей кээп база холдан сегирип алган.

— Начальник, ажыл-үүлени бүдүрүп, аныяк базымыңны эгелээниң дээш...

Улустугда бодунуң шиитпирин чугаалаарындан Таня кызыдыр дидинмээн. Виктор Дмитриевич чааскаан майгынынче кире бергенде болгай аан.

Кара-Сал, Вагин, Таня суглар идик-хевинде доозун-довураан кактап, хемге барып секпередир чунуп алганда, столовая-майгын чанынга теректе азып каан турган чуга демир кыңгырткайны берген. Кежээки чем болу бергени ол.

Таня шал-бул-ла шайлап дооскаш, Виктор Дмитриевичиниң майгынынче кире бээрин кедеп туруп алган.

Шынап-ла, ону баш удур билген чүве дег, Широкушкин столовайдан үнгөш, бодунуң албан кылыр майгынынче кире берген. Таня ооң соондан базапкан.

— Болур ирги бе?

— Кириңер, кириңер, Татьяна Николаевна. Че, чүү дугайлыг хап чор силер мон?

— Виктор Дмитриевич, мен-даа чанар деп бодай бердим — деп, уруг уг-биле чугаалапкаш, безеректели берген кезек орган. Бодавыже аттынып-чаңчаар ыйнаан, азы кыжырып-шоодар, харын-даа «ындыг кижилер биске херээ чок» дээр чадавас. Ынча дизе экизи ол. А Виктор Дмитриевич

аажок-ла каттырган. «Кочулап эгелээни ол эвес ирги?» деп, Тая сестип боданган.

— Мен ындыг чугааны каш-даа дыңнаан мен — деп, Ши-рокушкин каткызын тыртынып алгаш чугаалаан.

— Чок. Мен силерге бир-ле дугаар чугаалап тур мен.

— Сен эвес. Кыс уруулар хамаан чок, оолдар безин ыпча дигилей бээр чүве дээрим ол-дур ийин, Тая.

Виктор Дмитриевич ыт чок элээн хандыр боданы берген. А Тая чүү дээрин ыт чок манааш олурупкан. Элээн болганда партия начальниги айтырган:

— Комсомол кезигүнү сен бе?

— Ийе.

— Чечен чогаалдар кайы хире номчаан сен?

— Чижээлээрге кайы чогаалчының?

— Харын кымныы-даа болза, берге үеде торулбас, кан дег сорукуг аныяктар, комсомолчулар дугайында аан.

— Хөй-ле номнар номчудум. А Островскийниң «Каң канчап катканыл?» деп номун школага өөренип эрттивис, оон ынай...

— Ол-ла четчир. Павел Корчагинден өөрөнмес сен бе?

— Ол дээрге ном ышкажыл, Виктор Дмитриевич, чогаалды автор канчаар-даа таарыштырып каай-ла. А мында ёзу-луг амыдырал-дыр.

— Охалаай. Сээни-биле алырга номнарда амыдырал чок ышкажыл? Шупту-ла авторларның чогаадып каан чүүл-дери?

— Бар болбайн аан. Ынчалза-даа...

— Ийет. Номну номчаан-дыр сен. Эрткен амыдыралды чүгле чаңгыс-карактап көргөш, ооң ханы дазылынче бакылавайн, херекке албайн эрттирикениң илдең-дир. Ол чогаал дээрге амыдырал-дыр. Чүү-бир Корчагинниң эвес, а Островскийниң бодунуң чурттап эрткени чуртталгазының дугайында бижээн тоожу-дур, кызым. Номну сенээ тайылбыр-лавас мен. Чүү деп бижээнин билир сен. Чүгле ында бижээн бүгү амыдыралды кижичурттап эрткен дээрзин тайылбыр-лап каайын. Кижичурттап, кижичурттап. Кандыг-даа бергени мен көрүп чордум. Кадыр дагларга, шапкын хемнерге моондакталып чордум, амыдыралдын боралгактарынга алзыптар чазып чордум, чуртталганы көөрүнүң магазы-биле көрүп келдим. Шак ындыг ачаң ышкыш кырган кижиге, коммунист адаңга келгеш, чаңгыс орук эртипкеш-ле, «берге-дир, геолог болу албас мен» деп кээринден канчап диттиптиң? Бергеден дескеш, белең, чник амыдырал сүрейн дээри Бүгү-эвилелдин Аныяктарының Коммунистиг Ленинчи Эвилелиниң кезигүнү кижиге сенээ ыянчыг эвес-тир бе? Сен геологияның оруундан аң-

гыда амыдыралдың оруун база эртер апаар сен. Сен оорта кайнаар-даа ойлап, дезип шыдавас сен. Ону ыяп эртер сен...

— Белен чүве каяа турар. Танының аныяан орукка чорааш-ла билген мен, Виктор Дмитриевич — дизэ-ле, Коля Вагин бо кирип орган.— Черге чугаалажыр чай чок, белен чүве каяа турар, силерниң-биле сүмелешсин дээш ыгтаваан мен.

— Адырам, Тая — деп, Виктор Дмитриевич уламчылаан.— Бо Вагин дөш-дөвүнчүкке кайы хире бергедээр-дир?

— Чок, мен ышкаш туруп-могаар кижиде-даа чок боор чүве чорду.

— Сээң ооң чөп. Таптыг-ла чеди чыл бурунгаар Николай Семенович биске база-ла практикант оол бооп, бир дугаарында келгеш, база-ла сен ышкаш, «чанар, чоруур кижиде мен» деп элээн кашкылаан кижиде болдур ийин. Шын ийикпе, Семенович?

— Ындыг, ындыг. Белен чүве каяа турар.

— Оон чүү болган деп бодаар силер! Бүгү эш-өөр, коллектив чыгып келгеш, Вагинден мынчап айтырдывыс: «чангыс хүнде кылаштаан оруундан муңгарааш, дезип турар кижиде амыдыралдың оруун канчап эртер сен?» Коля ону билген кижиде. Аныяктан ашак кижиде болгуже кижиниң мурнунга чангыс сын турбас. Хөй-хөй арттар, сыннарны ажып эртер апаар сен. Оларны иениң төрүп бергени ийи буду-биле кылаштап эртер херек. Амыдыралдың оруун частырыг чок, дорт, шын кылдыр кылаштап эртер херек.

Бо Тываның тайга-сыннарны, өскелерге бодаарга, кадыр-берге-дир — деп, Тая хөрүчээн уу-биле чылдак каккан.

— Охалаай. Тываны сен ындыг-мындыг дээр сагыштыг ор сен. Маңаа мен чээрби беш чыл бурунгаар келдим. Бо республика мээң төрөөн Ленинградым дег апарды. Кажандаа моон үмөс мен, амыдыралымның сөөлгү хүннеринге чедир маңаа чурттаар мен. Тывалап чугаалаарым безин шору. Мээң Сережам бодун тыва кижиде мен дээр болгай. Агаар-бойдузу-даа эки, чону-даа хүндүлээчел — шымбай чер боор, дунмакым. Сүлдө бо, мен чээрби беш чылдың иштинде маңаа чурттап келгеш, чаңгыс-даа багай сөс чугаалаваан мен. А сен чээрби беш хонук безин четпейн чорааш, «кадыр дагылыг» деп... Орта сен бе мон, кызым?

— Мээң ада-ием Красноярск хоорайда. Ам-даа бар. Кырган улус тур бис, бистиң чанывыска кээп чурттап көр деп чеже-даа чагаалааннар. Белен чүве каяа турар. Мен бо черден үнүп чадап кааным бо-дур — деп, Вагин каттышкан.

— Ажылдаар мен, Виктор Дмитриевич, геолог болур мен — деп, Тая шиитпирлиг чугаалаан.

— Шын-дыр — деп, начальник хүлүмзүрөөн.— Үе кээр!

Кадыр дагларны-даа, шапкын хемнерни-даа хала чокка эр-тип, кежип турар апаар сен. Сээң ёзулуг геолог болуруңга бүзүрээр мен, кызым.

— Көөр силер, дарга, силерниң идегелиңер шынзыдар мен.

Таня дашкаар үнүп келгеш көөрге, бөгүнгү бергедеп чораан сыны ындыг-ла кончуг кадыр, берге эвес ышкаш кылдыр көзүлген.

ОЧЕРКТЕР

Михаил ВЕРШИНИН. Улуг-Хемниц оглу	3
Карпаттың демдегеллери.	9
Василий БЕЛЕККЕЙ Баштайгы тулчуушкун.	12
Ровно дээш.	15
Хөвөпмей ОЙДАН-ООЛ. Дидим чүрөк.	18
Окан-оол НАМЧЫЛАК. Тура дүшпөс кижилер.	25
Алексей ЧАРАШ-ООЛ. Партизан болгаш ооң уруу.	32
Анай-оол БУЛАК. Бөгүн-даа гвардейжилер.	44
Кыргыз КУДАЖЫ. Гвардейжи үлүүм.	50
Дартан-оол ЕНДАН. Хөрек ашактың бөлөө	58
Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ. Партиянын дайынчысы.	63

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

Сергей ПЮРБИУ. Оожургавайн чурттап чор мен.	68
Күскү шүлүк.	69
Частың демдээ.	70
Чайгы тоол.	—
Степан САРЫГ-ООЛ. Үжөн чыл ою.	73
Төрөөн Тывам бөгүн.	74
Шаңнатканнарга.	75
Аңчы кыстарга.	—
Сүмө.	77
Тудугжун ол.	78
Ава.	—
Байырлыг хун.	79
Кыш.	—
Салим СҮРҮҢ-ООЛ. Динчиге.	80
Мөңгүн-Тайгаже чагаа.	81
Төрүттүнгөн хунуң-биле.	—

Олег СУВАКПИТ. Россия.	82
Чурттуң кызы.	83
Меңээ чүге ынакшыыр сен?	84
Эм чок аарыг.	85
Үрелиишкин.	86
Чараш Тухташ.	—
Алдын-оол ДАРЖАА. Саапчы дугайында баллада.	87
Светлана КОЗЛОВА. Шевер ирей. Очул. М. Өлчей-оол.	91
Монгуш ДОРЖУ. Уланчылыг ыры.	93
Ужуп чорааш.	—
Чаъс соонда.	94
Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ. Кара-кыс ырлап тур. Очул.	
М. Өлчей-оол.	95
Салчак МОЛДУРГА. Тывам байлаа.	—
Азас чечээ.	97
Шара-Хорагай.	98
Владимир СЕРЕН-ООЛ. Сонеттер.	—
Виктор САГААН-ООЛ. Чогаадыкчы ажылчын мен.	101
Кызыл кыжын.	102
Ырлап дамчыт.	—
Зоя ДОНГАК. Кажан-даа бол.	103
Чавырлы бээр.	—
Чагыртпайн баар.	104
Анатолий ДОПЧАА. Эзир-оол. Шүлдүглел.	—
Куулар СҮТТҮГ-ООЛ. Эртең эрте.	107
Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ. Чаатым.	—
Орну чидип кайын эриир.	108
Хомудап-даа олурар мен.	—
Галина МУНЗУК. Башкымга.	109
Чүлдүм ЧАП. Бараан болду.	—
Ондар ЧАҢ-ООЛ. Чагыг.	110
Моторк ТИРЧИН. Кадарчының чоргааралы.	—
Номнар шупту чурумалдыг.	111
Марят ХАЙДЫП. Болчаг.	—
Салчак САРЫГ-ООЛ. Уттундурбас ораным.	—
Бавуужап ОНДАР. Арбай-хоор.	112
Койгун-Хам.	—
Владимир ДОНГАК. Сактып келем.	113
Кызыл-оол САНЧЫ. Күскү дүне.	114
Канчап бардын, демги шолбан.	115
Доруг-дайым.	116
Зоя НАМЗЫРАЙ. Чоннун күжү.	—
«Ак-көк хемниг Тыва чуртум...».	—
Роза БАЛДАҢ. Авамга чагаа.	117
Төрүттүнген хүнүм.	—

Болат МААДЫ. Кара-Талдар	117
«Ава» деп сөс.	—
Частың ыры.	—

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАҢ. Тениң самы. Романдан эгелер	119
Дандар-оол САРЫКАЙ. Одунган тайганың кржилери.	
Тоожудан эгелер.	167
Көк-оол ЧАМЫЯН. Черде, сугда ырак-ла чок	200
Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ. Хөөрээрниң чугаалары	205
Черлик-оол ҚУУЛАР Ус-куш уязы.	211
Чүлдүм ЧАП. Қырган-ававыс аптаязы.	214
Хертөк СЕРЭЭ. Күдээ.	217
Дангыт ЧЫДЫМ. Орук.	222

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Чыргал-оол СЕРЕН-ООЛ. Уруглар прозазында базымнар	231
Марит ХАЙДЫП, Борис КҮЖҮГЕТ. Тыва поэзияда сонет.	235

УЛУГ-ХЕМ № 35

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ПЮРБЮ С. Б. (ответственный редактор), КАЛЗАН А. К., КУДАЖЫ
К. К., КУУЛАР Д. С., СЕРДОНОВ Н. А., СЮРЮН-ООЛ С. С.,
ХАДАХАНЭ М. А.

Редактор издания *Даржаа А. Д.* Художник *Куулар Ш. Т.* Художествен-
ный редактор *Кузнецов И. Я.* Технический редактор *Чернова А. А.*
Корректоры *Норбу В. Б., Чечекей О. С.*

Сдано в набор 21/II 1975 г. Подписано к печати 18/IV 1975 г. Формат
60×90¹/₁₆. Бумага тип. № 2. Печ. л. 15,25+0,25 вкл. Уч.-изд. л. 12,8+0,2 вкл.
Тираж 5000 экз. Цена 59 коп. Заказ 818. ТС 00396.

Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и
Кравченко, 1.

59 коп.

